

AGDERSEMINARET
2021

FRANK MEYER (red.)

Arbeid, arbeidere
og arbeiderbevegelse
på Agder 1500–2020

Arbeid, arbeidere og arbeiderbevegelse på Agder 1500-2020

Frank Meyer (Red.)

Arbeid, arbeidere og arbeiderbevegelse på Agder 1500-2020

CAPPELEN DAMM AKADEMISK

© 2022 Frank Meyer, Harald Rinde, Knut Dørum, Bjørg Seland, Karl Ragnar Gjertsen, Alf Kjetil Igland, Marianne Tønnessen og Dagfinn H. Svanøe.

Dette verket omfattes av bestemmelsene i *Lov om opphavsretten til åndsverk m.v.* av 1961.

Verket utgis Open Access under betingelsene i Creative Commons-lisensen CC-BY-NC 4.0. Denne lisensen lar andre dele og bearbeide verket for ikke-kommersielle formål, under forutsetning av at det oppgis korrekt kreditering, lenke til lisens og indikasjon på om endringer er blitt gjort. Lisensvilkår: <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>

Figurer og bilder er ikke omfattet av bokens lisens, og kan ikke gjenbrukes uten tillatelse. Se nærmere informasjon om rettigheter i hver enkelt bildetekst.

ISBN trykt bok: 978-82-02-79081-3

ISBN PDF: 978-82-02-79069-1

ISBN EPUB: 978-82-02-79082-0

ISBN HTML: 978-82-02-79083-7

ISBN XML: 978-82-02-79084-4

DOI: <https://doi.org/10.23865/noasp.180>

Omslagsdesign: Kristin Berg Johnsen

Dette er en fagfelleverdert antologi.
Kapittel 5 og 8 er ikke fagfelleverdert.

Cappelen Damm Akademisk/NOASP
noasp@cappelendam.no

Innhold

Innledning	7
<i>Frank Meyer</i>	
Kapittel 1 Sørlandets industri: Et sveip over 400 år	15
<i>Harald Rinde</i>	
Kapittel 2 Statsutvikling nedenfra i Norge ca. 1500-1814	41
<i>Knut Dørum</i>	
Kapittel 3 Økonomisk ulikhet og sosial konflikt på Næs jernverk rundt 1800	79
<i>Frank Meyer</i>	
Kapittel 4 Haugianarane på Fennefoss: agenda, organisering og arbeidskultur	119
<i>Björg Seland</i>	
Kapittel 5 Hendelsene ved Ormetjern i 1886 og 1887. Om kulturminnet «Sigholts Minde», arbeiderforeningen «Samhold» og stiftelsen av Det norske Arbeiderparti	147
<i>Karl Ragnar Gjertsen</i>	
Kapittel 6 Magnhild Hagelias veg til rikspolitikken	163
<i>Alf Kjetil Iglund</i>	
Kapittel 7 Arbeidsmigrasjon inn til og ut av Agder	185
<i>Marianne Tønnessen</i>	
Kapittel 8 Utfordringer for faglig organisering i Agder i dag	209
<i>Dagfinn H. Svanøe</i>	

Innledning

Frank Meyer

Næs Jernverksmuseum

Er arbeid, arbeidere og arbeiderbevegelsen på Agder egentlig noe å bruke tid på? Er ikke de to tidligere agderfylkene først og fremst lik bonde-, bedehus- og badekultur? Denne antologien ønsker å bidra til å endre på dette synet: Agder var og er et industri- og arbeiderfylke.

Tidligere forskning har studert viktige enkeltpersoner, milepæler og tidsrom av det som utgjør historia om arbeid, arbeidere og arbeiderbevegelsen på Agder. Slik har de fire publiserte bøkene i sjubindsverket *Agders historie* (1991–2007) kastet lys på vanlige mennesker i historia; mennesker som livnærte seg av ulike former for arbeid.¹ Det samme gjelder ulike by-, lokal-, nærings- og bedriftshistorier som har blitt skrevet i de siste årtiene.² Også i denne rapportserien har viktige øyeblikk og avsnitt i arbeidets, arbeidernes og arbeiderbevegelsens historie på Agder blitt omtalt og analysert. Likevel fins historia om arbeiderbevegelsen på Agder (i entalls form) ennå ikke.

Er det da ikke bare å raske sammen det som fins av forskning, skrive det sammen og få det ut mellom to permer? Dette vil utvilsomt være en

1 Så langt har disse fire bøkene utkommet i serien: Torbjørn Låg, *Agders historie 800–1350*, Kristiansand: Agder historielag, 1999. Ingeborg Fløystad, *Agders historie 1641–1723: bønder, byvekst og borgarar*, Kristiansand: Agder historielag, 2007. Bjørn Slettan, *Agders historie 1840–1920. Ansikt mot sjøen, grunnfeste i jorda*, Kristiansand: Agder historielag, 1998. Kjell-Olav Masdalen, *Agders historie 1920–1945: mellomkrigstid og okkupasjon*, Kristiansand: Agder historielag, 1991.

2 Se litteraturen Harald Rinde viser til i sitt bidrag.

viktig del av det som må gjøres framover; samtidig ville det ikke være nok. For vi skyter på et mål som forflytter seg i terrenget. Hvordan vi forstår hva temaet arbeid, arbeidere og arbeiderbevegelsen handler om i dag har endret seg, og det har muligens til og med blitt vanskeligere å nå målet om en altomfattende historie om emnet.³

Begrepet arbeid peker, i tråd med nye tilnærminger i faget, ut over det industrielle arbeidet og inkluderer en rekke former for arbeid som en tidligere ikke har vært viet like mye oppmerksomhet. Innflytelsen fra kvinnehistoria har spilt en viktig, og kanskje avgjørende rolle for denne åpningen av perspektivet. For kvinnelig arbeid var gjennom store deler av historia (men sjølsagt ikke utelukkende) knyttet til reproduksjon av familien, det vil si arbeid i hjemmet, på småbruket og gården. Det var blytungt og langt arbeid, og historia om det kvinnelige arbeidet, eller kvinner på Agder, er heller ikke skrevet.⁴

Parallelt med at forskere har åpnet for å studere mangfoldet av arbeidsformer, har en også utvidet perspektivet når det gjelder organisasjons- og protestformer. Mens historikere i 1970- og 1980-åra var mer opptatt av den moderne arbeiderbevegelsen i nokså snever forstand (det vil si partier, fagbevegelsen og den kooperative bevegelsen), har det i den siste tid blitt mer vanlig å rette søkelyset mot vanlige menneskers former for kollektiv handling. Vi kan, med Edvard Bull den yngre, snakke om at interessen i dag i større grad gjelder mange slags «mennesker uten makt».⁵ Studier av Lofthusreisinga og thranittene på Sørlandet kan være eksempler på dette. Det første var et bredt, folkelig opprør mot øvrigheten i åra 1786–1787. Årsakene var matmangel, høyt skattetrykk og en parasitær elite. Det andre opprøret, båret fram av Marcus Thranes arbeiderforeninger i åra 1849–1851, var en opprørsbevegelse der håndverkere var i flertall. Bakgrunnen for oppslutningen på Agder var en sterk økning i folketallet, en akutt økonomisk krise og arbeidsledighet, radikale, politiske strømninger i samtida, økende politisering og demokratisering av folket, og økende tendenser til foreningsdannelse – «assosiasjonsånden».

3 Meyer 2018.

4 I den forbindelse er det på sin plass å understreke at redaktøren og arrangørene av konferanse-serien Agderseminaret på tross av gjentatte forsøk ikke har lyktes med å få belyst kvinners arbeid gjennom flere artikler eller å få inn bidrag fra flere kvinnelige forfattere.

5 Bull d.y. 1970/1981.

Thranittenes krav var moderate og snarere liberale enn revolusjonære. Begge opprør ble, som kjent, raskt og brutalt slått ned.⁶

En tredje endring i studier av arbeid og arbeidere gjelder tida: Forskere i dag ser ingen grunn til å innsnevre studiet av underklassen i vid forstand til tida etter industrialiseringen. Det fins ingen gode grunner til ikke å studere mennesker uten makt i tida før den industrielle revolusjon. Disse perspektivendringene preger også denne antologien.

Harald Rindes kapittel revurderer Agder som industriregion. I motsetning til det populære bildet av Agder som et jordbruks- og feriefylke, påpeker Rinde at industrien både har vært og er svært viktig i regionen. Dersom en tar utgangspunkt i hvor stor andel de industriansatte utgjør av alle yrkesaktive i dag, kommer Agder på fjerdeplass blant de norske fylkene. Utelater en bergverksdrift og oljeutvinning, klatrer Agder opp på andre plass! Rinde følger industrihistoria fra omtrent 1700 og gir en samlet oversikt over bransjer og sentrale bedrifter fram til i dag. Den intellektuelle ferden tar utgangspunkt i skipsbygging og jernverksdrift i det østlige Agder på 1700-tallet, fortsetter med innføringen av dampmaskinen og etableringen av mekaniske verksteder, tekstilindustri, bryggerier og bakerier i Kristiansand og omegn på 1800-tallet; overgangen til mer kapitalkrevende industrier, særlig i treforedlingen og den elektrometallurgiske industrien rundt 1900; omstrukturering til en næringsstruktur med små og mellomstore bedrifter (blant annet hvitevarer) i mellomkrigstida; og gjennomslaget for fartøysbygging og oljeindustri (leverandørindustri) med et tyngdepunkt i Vest-Agder. Ufattelig nok for de fleste utenforstående, erklærte en av gründerne Kristiansand til å være det nye Houston.

Knut Dørum's bidrag tar opp allmuens kamp mot øvrighetsstaten mellom 1500 og 1800. Dørum kaller denne kampen for statsbygging nedefra. Arbeidere – bryggearbeidere, daglønnere, tjenestefolk, husmenn og innerster (innlosjerende) med flere – sto i tidlig moderne tid sjelden fram som en egen sosial gruppe. Men sammen med sjøleiene gårdbrukere og leilendinger dannet arbeiderne det som ble kalt «allmuen». Som Dørum skriver, ble arbeidere synlige under matopptøyene mellom 1790 og 1813, og det var arbeidere som sto sentralt under opptøyene ved bergverk på

6 Johnsen 2018.

1600- og 1700-tallet. Ellers var det bønder som utgjorde hovedtyngden i de fleste opptøyer og opprør på denne tida. Fra 1770 og fram til 1814 ble også embetsmenn og borgere en viktig del av kampen nedenfra. De utfordret på avgjørende måter eneveldet, til dels i samspill med allmuen. Den bredt definerte allmuen kjempet fram et visst spillerom for sivilsamfunnet, hvor det fantes rettssikkerhet og ytringsfrihet, som også var rammen for det arbeiderne kunne tillate seg og måtte forholde seg til.

Ved siden av skipsfart og trelast, var jernverkene den næringen som preget agderfylkene mest i tidlig moderne tid. Emnet for *Frank Meyers* bidrag er arbeiderne på det største av de fem jernverkene på Agder, Næs jernverk, på slutten av 1700-tallet. Utgangspunktet for analysen er at jernverket fra midten av århundret opplevde svært gode tider, samtidig som forskjellen mellom de materielle levekåra «øverst» og «nederst» i verksamfunnet økte. Hvordan reagerte arbeiderne på denne utviklingen? Med bakgrunn i en nasjonalt enestående kilde – Næs jernverks justisprotokoll – kan en se fire ulike reaksjonsmønstre hos arbeiderne for å møte høyere arbeidspress og en signifikant forverring av arbeiderfamiliens materielle kår: individuell virkelighetsflukt, individuell oppsetsighet, til løp til kollektiv motstand og opprør. På motsatt side, hos verksledelsen, kan en parallelt se en økende oppmerksomhet omkring – og kanskje også redsel for – sabotasje fra arbeidernes side.

I motsetning til det mange tror, var ikke Sørlandet noe geografisk tyngdepunkt for Hans Nielsen Hauges (1771–1824) tilhengere. Bare rundt Evje og Hornnes fikk han nevneverdig oppslutning. Venneflokket på omtrent 20 stykker dannet den hardeste kjernen i Hauge-rørsla på Agder og utviklet en særegen arbeidskultur. *Björg Seland* undersøker hvordan venneflokket på Fennefoss levde av og arbeidet i det knappe tiåret mellom 1804 og 1813. Haugianerne opprettet og drev ei mølle for produksjon av klutepapir, og dessuten ei kornmølle og et sagbruk. Fra et liknende foretak på Eiker, som også ble drevet av haugianere, kom kunnskap, inspirasjon og også arbeidsfolk. Innflytterne ble til viktige ressurspersoner og utgjorde muligens et flertall av arbeiderne. Eierskapet lå derimot i lokale hender. Venneflokket arbeidet og drev virksomheten etter kristelige idealer. Dessuten forsøkte de å åpne bygdefolket for Hauges budskap om vekkelse og omvending. Arbeidskulturens særtrekk viste seg i

fordeling av oppgaver og organisering av arbeidsstyrken, og dessuten i hvordan menneskene levde sammen og forholdt seg til lokalsamfunnet. Vennene bodde sammen i et slags kollektiv. Dagene var delt i faste økter med arbeid og bønn. På messesøndager kunne en eller flere fra venneflokken stå fram og tale på kirkebakken. Kveldene gikk med på oppbyggelige møter som til dels også sto åpne for bygdefolket. Denne nærmest klosteraktige leve- og arbeidsformen markerte et skille overfor lokalsamfunnet rundt. Som Seland skriver, kan dette peke fram mot senere tider, da splittelse mellom «oss» og «de andre» og den mangfoldige religiøse og kulturelle pluralismen ble typisk for Sørlandet og Norge.

Karl Ragnar Gjertsen tegner i sitt bidrag opp historia til «Huset ved Ormetjern» i Arendal, der 29 utsendinger fra 14 ulike arbeiderforeninger i Kristiania, Kristiansand, Bergen og Arendal møttes og stiftet Det forenede norske Arbeiderparti den 21. august 1887. Huset ble bygd som et forsamlingslokale for IOGT-losjen «Sigholts Minde». Særlig Arendalskrakket i oktober 1886 førte til en spontan radikalisering av vanlige mennesker i Arendal. I «Huset ved Ormetjern» samlet arbeidere, avholdsfolk, Venstre-tilhengere og kapteinsfruer seg etter krakket for å diskutere, skriver Gjertsen. Arbeiderforeningen «Samhold» ble stiftet, og hendelsene avløste hverandre fram til august 1887, da forløperen til Arbeiderpartiet så dagens lys. Det var fire krav som sto på partiprogrammet: først og fremst innføring av allmenn stemmerett i Norge for både kvinner og menn; dernest kravet om åttetimers arbeidsdag og en «arbeiderbeskyttelseslov»; videre tollfrihet for «nødvendighetsartikler» og progressiv skatt; til slutt kunngjorde partiet sin vilje til å støtte «berettede og anerkjendte» streiker. Det skal ha vært 600 mennesker til stede. Som Gjertsen påpeker, er husets betydning som kulturminne så godt som glemt i dag, samtidig som utviklingen av demokratiet i Norge er uløselig knyttet til «Huset ved Ormetjern».

Sørlandets store menn har blitt omtalt i en rekke sammenhenger – ingen nevnt, ingen glemt. I denne antologien trekker *Alf Kjetil Igland* fram en av Sørlandets nesten glemte, men betydningsfulle kvinner, Magnhild Hagelia. Igland argumenterer for at Magnhild Hagelia kan stå fram som en typisk representant for den politiske arbeiderbevegelsens forankring på «grasrota» i mellom- og etterkrigstida. I «den sosialdemokratiske

orden» (B. Furre) var det fullt ut mulig for småkårsfolk å klatre fra bunnen til toppen av samfunnet. Hagelia vokste opp i fattigdom på Gjerstad i Aust-Agder. I 1950 var hun ei av bare sju kvinner som fikk fast plass på Stortinget. Hun var den første kvinnelige stortingsrepresentanten fra Agder, og skulle bli den eneste kvinne fra Sørlandet de fire periodene hun satt. Hva var det som gjorde denne karrieren mulig? Ifølge Igland var det et sammentreff av ulike, sammenvevde faktorer: store personlige evner; målrettet, hardt arbeid i mange organisasjoner, til tider ved siden av full jobb; og enkelte ytre omstendigheter. Men det var også viktige politiske saker som gjorde at Hagelia fikk gjennomslag i en mannsdominert verden. Som kristen totalavholds- og kvinnesaks kvinne, som ville forbedre kåra til hjemmearbeidende kvinner, appellerte Hagelia sterkt til velgerne på Agder.

En av de røde trådene i antologien er de virksomme innflytterne og hvordan de preget arbeidet på Sørlandet. Bidragene til Harald Rinde, Frank Meyer og Bjørg Seland påpeker at industriell virksomhet, og dermed nye former for arbeid, var knyttet til regional eller internasjonal tilflytting og kontakt. *Marianne Tønnessen* følger emnet migrasjon inn i samtida. Med utgangspunkt i Statistisk sentralbyrås tall skisserer Tønnessen innvandringen til Agder i de siste tiåra, ser på hvordan det går med Agders innvandrere i arbeidslivet, og retter søkelys mot utvandringen fra Agder i den seneste tid. Tallet på innvandrere i Agder har økt kraftig de siste tiåra og nærmer seg 40 000 mennesker. Det vil si at omtrent hver åttende innbygger i Agder er innvandrer. De største gruppene kommer fra Polen, Syria, Tyskland, Eritrea og Danmark. Innvandrerne preger også arbeidslivet på Agder. Nesten hver sjuende av Agders sysselsatte er født i utlandet og har kommet som innvandrer. Omtrent to av tre av Agders innvandrere i alderen 20–66 år er i jobb, og dette er litt lavere enn for innvandrere generelt i Norge. På den andre sida er det små lønnsforskjeller mellom innvandrere og «innfødte» på Agder sammenliknet med resten av landet. Tallenes tale er klar på at utvandringen fra Agder til utlandet er lavere enn innvandringen fra utlandet til Agder. Årlig utvandrer 1000–1500 mennesker fra Agder. Det er ikke bare «innfødte» som drar fra Agder, men også innvandrere fra utlandet. Blant innvandrerne som bodde på Agder i 2015 er det i dag omtrent like mange som har vandret

videre til utlandet som til andre deler av landet. Disse «transmigrantene» er særlig kjennetegnet ved at de har lav inntekt og/eller har høy utdanning. En forklaring kan være at høyt utdannede innvandrere opplever vansker med å finne seg jobb som passer til utdanningsnivået i Agder.

Innvandring til Agder er også et emne i *Dagfinn Homdal Svanøes* kapittel og da som underliggende variabel for visse problemer arbeiderbevegelsen har med organisering av arbeidere på Agder. Svanøes bidrag beskriver aktuelle vansker LO opplever med verving av medlemmer, rekruttering av tillitsvalgte, etablering av tariffavtaler, skolering, representasjon og styrking av kampkraften. Når det gjelder innvandrerne, er det ikke nødvendigvis migrantene sjøl som er problemet, men at useriøse arbeidsgivere utnytter disse for å øke profitten. Dette gjelder særlig i bemanningsbransjen, for eksempel i jordbruk. Samtidig fins det også kulturelle forskjeller som kan hemme rekruttering til fagbevegelsen. I mange land er arbeidsgivere svært fiendtlig innstilt til fagforeninger, noe som fører til lav organisasjonsgrad (andel fagorganiserte i arbeidsstyrken) i disse landene. Erfaringene sitter i hodene på innvandrerne og kan føre til at mange er skeptiske til faglig organisering i Norge, sjøl i bedrifter som pleier et tillitsfullt samarbeid med fagforeninger.

Innvandring er bare en av flere utfordringer som fagbevegelsen møter på Agder. Generelt skårer landsdelen dårlig på de faktorene som erfaringsmessig gjør rekruttering lett og gir en høy organisasjonsgrad. For eksempel er det få store bedrifter i Agder, der det er enklest å rekruttere medlemmer til fagbevegelsen. Andre strukturelle faktorer virker i samme retning, slik som at det er færre kvinner i arbeid og flere kvinner i deltidsstillinger; at utdanningsnivået er lavere i landsdelen enn ellers i landet; at det er en høyere andel uførepensjonister i arbeidsfør alder, og en høyere andel unge som mottar ytelser fra Nav enn i Norge ellers.

Til slutt sliter fagbevegelsens organisasjonsarbeid på Agder, som i resten av landet, med problemer knyttet til såkalte kreative selskapsstrukturer og plattformøkonomien. Begge deler bidrar til å svekke arbeidstakernes strategiske posisjon, gjøre den enkelte til en del av «prekariatet» og dermed til å undergrave velferdsstaten.⁷

7 Standing 2011.

Antologien har sitt opphav i Agderseminaret 2021. Agderseminarene har blitt arrangert av Forskernettverk Agder siden 2006 for å fremme forskning om og formidling av Agders historie. Nettverket omfatter i dag samtlige av landsdelens institusjoner med faghistorikere i staben: ARKIVET freds- og menneskerettighetscenter, Aust-Agder museum og arkiv, Næs Jernverksmuseum, Statsarkivet i Kristiansand Vest-Agder-museet og sjølsagt Universitetet i Agder. I tillegg kommer Historisk forening Agder (HIFO-Agder). Rådet for Forskernettverket, med representanter fra de ulike organisasjonene, har bidratt under planleggingen og gjennomføringen av seminaret. Navnlig har dette vært Trond Bjerkås, Maria Björkroth, Kjetil Grødum, Thomas V.H. Hagen, Berit Eide Johnsen, Frank Meyer, Thomas Olsen, Kristoffer Vadum og Gunhild Aaby. En stor takk går til forlagsredaktør Maria Braadland for effektivt og hyggelig samarbeid, og til en anonym fagfelle som har gitt verdifulle tilbakemeldinger til forfatterne. Til slutt vil jeg, på vegne av Forskernettverket, også takke Universitetet i Agder for raus støtte som gjorde denne utgivelsen mulig.

Nes Verk, oktober 2022

Frank Meyer

Referanser

- Bull d.y., E. (1981). Historisk vitenskap foran 1970-årene. I E. Bull d.y, *Retten til en fortid. Sosialhistoriske artikler* (s. 29–41). Universitetsforlaget. (Opprinnelig utgitt 1970)
- Johnsen, B. E. (2018). Marcus Thrane og Arbeider-Foreningerne på Agder. I B. Seland (Red.), *Opprør og opposisjon under enevelde og demokrati* (s. 131–158). Cappelen Damm Akademisk.
- Meyer, F. (2018). Tidsskrift for arbeiderbevegelsens historie 40 år, Arbeiderhistorie 30 år. Et bidrag til forståelsen av det norske historiske felt. *Arbeiderhistorie*, 22, 89–107. <https://doi.org/10.18261/issn.2387-5879-2018-01-06>
- Standing, G. (2011). *Prekariatet – den nye farlige klassen* (R. Salomonsen, Overs.). Res Publica.

KAPITTEL 1

Sørlandets industri: Et sveip over 400 år

Harald Rinde

Universitetet i Agder

Abstract

The appreciation and application of useful knowledge is at the core of modern industrial culture. Emphasizing the role of practical skills and applied knowledge, this article analyses long-term patterns in the industrial history of the Agder region in Southern Norway from the 17th century to the present day. Focusing on five distinct periods, the article maps the emergence of significant new industries in the region and discusses how prominent industrial milieus in each period acquired the necessary knowledge and skills to succeed in their respective fields. While Agder has entertained a variety of industries, it is argued that the influence of the region's strong maritime culture has been a source of long-term continuity, from the emergence of a thriving shipbuilding industry in the 17th and 18th centuries, to the manufacture of advanced drilling equipment for today's global oil and gas industry.

Keywords: Agder, industrial history, useful knowledge

La oss slå det fast med en gang: Industri er ikke det første folk flest tenker på i forbindelse med Sørlandet. Dette navnet på den sørlige landsdelen, først introdusert i en aviskronikk av forfatteren Vilhelm Krag i 1902, ble fra 1930-årene i stedet tett assosiert med promoteringen av den sørlige kyststripen som turistdestinasjon og sommerferieland.¹ Markedsføringen av «det blide Sørland» i mellomkrigstiden og inn i etterkrigstiden foregikk riktignok parallelt med at stadig flere sørlendinger tok arbeid i industrien.

¹ Hundstad 2013.

På det meste, omkring 1970, sysselsatte industrien vel en fjerdedel av alle yrkesaktive i regionen og nesten en tredjedel av alle yrkesaktive menn.² Det var på høyde med landsgjennomsnittet og vel så det. Fabrikkpiper, maskiner og arbeidsfolk med hjelm og kjeledress har likevel aldri passet helt inn i den etablerte grunnfortellingen om Sørlandet, og selv i våre dager er det ikke helt uvanlig å nedtone industriens betydning for regionen. I landsmålestokk er Agders industri «relativt beskjeden», heter det for eksempel i *Store norske leksikon* på nett, som viser til at bare to andre fylker i 2017 hadde færre industrissysselsatte målt i absolutte tall.³ Et slikt mål reflekterer imidlertid først og fremst at Agder også er blant de minste fylkene etter folketall. Vi får et bedre inntrykk av industriens relative betydning ved å rangere fylkene etter hvor stor andel de industriansatte utgjorde av alle yrkesaktive. Med de nyeste tilgjengelige tallene fra 2020 havner Agder da på fjerdeplass, bak de tre vestlandsfylkene.⁴

Det er først og fremst i nyere tid at industrien har spilt en hovedrolle for sysselsetting og verdiskaping på Sørlandet, men røttene til den industrielle kulturen går langt tilbake. Dette kapittelet ser nærmere på fem faser i den sørlandske industrihistorien og prøver å identifisere karakteristiske trekk ved hver av disse periodene. Hva slags industri har preget landsdelen, og hvor fantes de ledende industrimiljøene i ulike faser av industrialiseringen?

For å svare på disse spørsmålene, bygger kapittelet på en rik lokalhistorisk og næringslivshistorisk litteratur supplert med tilgjengelig statistikk og annet kildemateriale. Ambisjonen er ikke å gi en fullstendig oversikt over landsdelens industrihistorie, men å identifisere noen mønstre og lange linjer med utgangspunkt i et bestemt perspektiv. Utgangspunktet er nærmere bestemt en oppfatning om at moderne industri forutsetter og forvalter en bestemt form for kunnskap.

2 Jf. tabell 3 senere i kapittelet.

3 Thorsnæs 2022.

4 Beregnet av forfatteren på grunnlag av SSBs registerbaserte sysselsettingstall: <https://www.ssb.no/statbank/table/12539>, lest 21.2.2022. I denne beregningen er også bergverksdrift og (olje)utvinning inkludert i kategorien industri. Med et smalere industribegrep der disse næringene er utelatt, klatrer Agder opp på andreplass, bare slått av Møre og Romsdal.

Den tidligmoderne industrien

Den industrielle revolusjonen i England fra slutten av 1700-tallet markerte startpunktet for moderne økonomisk vekst ved å ta i bruk teknologi og energikilder som gjorde det mulig å produsere varer og tjenester mer effektivt enn før. Flere historikere har argumentert for at dette vendepunktet i den økonomiske historien må forstås i lys av mer langsiktige endringer i tilgangen til og synet på kunnskap. To viktige innovasjoner var blitt introdusert allerede under renessansen: Boktrykkerkunsten åpnet for å dele og spre kunnskap i et helt annet omfang enn før. Samtidig gjorde introduksjonen av perspektivtegning det mulig å gjengi nøyaktige tredimensjonale figurer på todimensjonale flater ikke bare i vakre malerier, men også i anatomiske og tekniske tegninger.⁵ Disse nyvinningene la til rette for at kunnskapsutviklingen kunne bli *kumulativ* på en annen måte enn før, noe som kom til uttrykk i den vitenskapelige revolusjonen på 1600-tallet og opplysningstiden på 1700-tallet.

Parallelt skjedde det en forskyvning i synet på hva som var verdifull kunnskap. Det gamle aristoteliske vitenskapsidealet, som hadde vært rettet inn mot å *forstå* naturen, ble etter hvert supplert av en stigende interesse for hvordan man også kunne *utnytte* den. I lærde selskaper ble nye oppfinnelser og praktiske forbedringer innen håndverk og industri diskutert på lik linje med det siste innen vitenskap og kunst. Oppvurderingen av nyttig kunnskap kom også til uttrykk i et utall bøker, manualer, kataloger og tekniske tegninger som beskrev kunnskapens praktiske anvendelser. Denne «industrielle opplysningstiden», som den er blitt kalt, preget for eksempel Diderots store franske *Encyclopédie* (1751–1772), som inneholdt et stort antall tekniske essays med detaljerte forklaringer og tegninger.⁶

Frukten av en slik kunnskapskultur var altså den industrielle revolusjonen, som markerte startpunktet på en vedvarende produktivitetsvekst. Men kimene til mer avansert, kunnskapsbasert industri fantes også før den industrielle revolusjonen slo ut i full blomst. Det gjaldt også på Agder. Særlig utover på 1700-tallet, om enn med røtter tilbake til 1600-tallet,

5 Misa 2011, kap. 1.

6 Mokyr 2004: særlig s. 17–27. En bred framstilling av dette perspektivet gis i Mokyr 2011.

utgjorde den østlige delen av regionen tyngdepunktet i to slike industrielle miljøer.

Det ene var innen skipsbygging. Arendal tolldistrikt var på 1700-tallet landets største skipsbyggingsdistrikt. Som Håkon Haugland har påpekt, hadde veksten i denne næringen betydning for at Arendal fra 1740-årene også ble landets største sjøfartsdistrikt, en posisjon byen og omlandet beholdt fram til napoleonskrigene.⁷ Hva kan forklare dette? En faktor var geografi: Sørlandskystens gunstige beliggenhet i forhold til nord-europeiske markeder la til rette for skipsfart som en viktig næring, og denne næringen trengte skip. Det fantes dessuten flust med vik og fjorder som egnet seg for skipsbygging. I tillegg kom lokal tilgang på byggematerialer: Den viktigste grunnen til at skipsbyggingen ble så stor på Agder, var ifølge Gustav Sætra og Berit Eide Johnsen at «hele 82 prosent av landets eikeskog var å finne i denne landsdelen».⁸ En ytterligere ting å merke seg er at skipsbyggingen var del av en større *næringsklynge*, der flere typer virksomhet hang tett sammen og støttet opp om hverandre: skogsdrift og trelasteksport, skipsfart og skipsbygging.⁹

Men det var like avgjørende at lokale verft og skipsbyggere maktet å henge med i kunnskapsutviklingen og mestre nye byggemetoder, slik at de ble i stand til å bygge stadig større og mer avanserte skip. Tradisjonelle klinkbygde skip, bygd etter prinsipper med røtter tilbake til vikingtiden, hadde begrenset størrelse og lastekapasitet. For å tilfredsstille etterspørselen fra ambisiøse redere, var det nødvendig også å kunne tilby bygging av større kravellbygde skip, som kunne ha flere master og flere seil. Det er flere eksempler på at fagkunnskapen til å bygge slike skip fantes i Arendal tolldistrikt allerede på 1600-tallet,¹⁰ men kunnskapen om kravellbygging ble likevel mer utbredt i det påfølgende århundret. Anne Tone Aanby har i sin undersøkelse av skipsbyggingen i Vikkilen vist at de mange skipsbyggeriene der mestret denne kunsten, og at de utover på 1700-tallet bygde

7 Haugland 2020: 78–79.

8 Johnsen & Sætra 2016: 32.

9 Se Porter 1990 for en innføring i tenkningen omkring næringsklynger, som har dannet utgangspunktet for en lang rekke studier. Jf. også Reve et al. 1992: 256–257, som i den første norske Porter-studien framhevet det maritime industrielle miljøet som et sentralt eksempel på en komplett industriell klynge med lange historiske røtter.

10 Fløystad 2007: 212–213.

en rekke større skip på over hundre kommerselester.¹¹ Hvor lokale skipsbyggere fikk kunnskapen fra, er ikke like lett å etterspore sikkert, men en mulig kilde er de mange møtene mellom nederlandske skipper og norske bønder og trelasthandlere. Viktige impulser kom ganske sikkert også fra den dansk-norske marinens hovedverft på Holmen i København, der mange nordmenn tjenestegjorde, inkludert folk fra arendalsdistriktet.¹²

En lang tradisjon i historieskrivningen om den norske seilskipsbyggingen har betont at den i all hovedsak tok utgangspunkt i praktisk, erfaringsbasert kunnskap. «Skipsbyggeriet var i disse tider omtrent udelukkende praksis, teorier var det smaat bevendt med», heter det for eksempel i en innflytelsesrik eldre framstilling om situasjonen midt på 1700-tallet.¹³ Selv om erfaring og praktiske ferdigheter utvilsomt var svært viktig, overser denne vurderingen at byggingen av de største og mest avanserte seilskipene også forutsatte ganske omfattende planlegging.¹⁴ For å ha kontroll med hvordan et påtenkt skip ville oppføre seg på sjøen, for eksempel noe så grunnleggende som hvor dypt det ville stikke i vannet, var det nødvendig å gjøre matematiske beregninger på forhånd, og det var også nyttig å benytte konstruksjonstegninger til støtte for beregningene. Ved det dansk-norske marineverftet på Holmen i København var det mot slutten av 1600-tallet blitt vanlig å benytte både tegninger og fysiske modeller i planleggingen av større skip, og i 1720-årene var det blitt praksis å bygge ikke bare de største skipene etter tegning, men alle.¹⁵

Til forskjell fra Holmen har ikke skipsbyggingen langs sørlandskysten etterlatt seg arkiver som dokumenterer virksomheten. Håndfaste bevis på at skip bygd i Arendal tolldistrikt var blitt bygd etter tegning, får vi først fra 1780-årene. Nettopp da var det høykonjunktur for bygging av store handelsskip, og bare i årene 1781–1784 ble det bygd 34 slike skip med en gjennomsnittlig lasteevne på 164 kommerselester. Tre bevarte skips-tegninger i Aust-Agder-arkivet fra denne tiden antas å være utført av

11 Aanby 2012.

12 Haugland 2020: 79.

13 Smith 1927: 80.

14 At sørlandske skipsbyggere på denne tiden ofte skulle bygge skip av en størrelse og konstruksjon som de nettopp *ikke* hadde omfattende erfaring med fra før, må rimeligvis ha gjort slik planlegging enda viktigere.

15 Bjerg & Erichsen 1980: særlig s. 11–30.

skipsbyggmester Halvor Thomassen Riiber fra Øyestad. Han var kjent for å bygge etter tegning og regnes som den ledende skipsbyggeren i landet i siste del av 1700-tallet. I perioden 1775–1802 hadde han oppsyn med byggingen av ikke mindre enn 82 skuter, deriblant 45 skip i Arendal og åtte skip andre steder på Agder.¹⁶ Det er ellers kjent at flere skipsbyggere fra Agder på denne tiden fikk opplæring i å bygge etter tegning på Holmen i København. En undersøkelse gjort av Kommersekollegiet i 1803 rapporterte da om fire skipsbyggmestere i Arendal som bygde etter tegning, og ytterligere fem på Agder for øvrig.¹⁷

Den andre tidlige kunnskapsbaserte industrien i arendalsdistriktet var knyttet til jernverksdrift. En sped begynnelse kom i 1630-årene med det kortlivede Barbu jernverk. Deretter fulgte Baaseland jernverk fra 1665, som skulle få et lengre liv, selv om produksjonen lenge forble nokså beskjeden. Samlokaliseringen av produksjonen på Næs i 1738, med tilhørende navneskifte, innledet imidlertid en lengre ekspansjonsperiode for verket. Tar vi også med de to mindre jernverkene på Egeland og Froland, samt folk som jobbet i gruvene i distriktet, anslår Ingeborg Fløystad at mellom 1000 og 1500 personer i 1801 fikk hele levebrødet sitt fra jernverkene i Nedenes amt.¹⁸

For jernverkene som for skipsbyggingen dannet lokale naturressurser et viktig utgangspunkt for virksomheten. Næs, Froland og Egeland jernverk hentet alle råstoffet sitt fra gruver i det såkalte Arendalsfeltet. Der fantes de rikeste kjente malmbeforekomstene i landet, og også ledende østlandske jernverk som Bærums Verk og Fritzøe Verk i Larvik hentet malm derfra. I tillegg var andre lokale ressurser som vannkraft og skog viktig for jernverkene. Masovnen på Næs krevde store mengder trekull, som ble levert av bøndene i området, mens oppdemmingen av den vannrike Storelva ga kraft til hammersmia, der det sprø, karbonholdige råjernet ble foredlet til smibart stangjern i ulike dimensjoner, som ble solgt og bearbeidet videre av smeder, hjulmakere og andre kunder. Ifølge Fløystad ble mellom 70 og 90 prosent av rujernet på Næs smidd til stangjern i

16 Johnsen & Sætra 2016: 62–63.

17 Gøthesen 1990: 12–17. Jf. også Smith 1927: 87ff.

18 Fløystad 1979: 8.

stangjernhamrene.¹⁹ I tillegg ble det produsert støpegods – særlig kakkelovner og gryter.

I likhet med skipsbyggingen krevde smeltingen og den videre bearbejdingen av rujernet til smijern og støpejernsprodukter spesialisert kunnskap og praktiske ferdigheter, som det tok tid å mestre. Selv om det på 1700-tallet var stor grad av kontinuitet i hvordan produksjonen foregikk, ble det – her, som i skipsbyggingen – også arbeidet med forbedringer. Blant annet ble man på Næs gradvis flinkere til å unngå hyppige nedstengninger av masovnen. Fra midten av århundret kunne det gå over et år mellom hver nedstengning, og en ombygning av ovnen i 1796 bidro også til at produksjonen kunne økes. Tre år senere fikk Næs en ny eier med enda større ambisjoner i den retning, da Jacob Aall kjøpte verket. Han hadde studert ved Bergakademiet i Freiberg og rekrutterte dessuten flere dyktige utenlandske fagarbeidere til verket. Den skotske støperieksperten Thomas Crawford fikk for eksempel en viktig rolle i arbeidet med å heve kvaliteten på selskapets støpejernsprodukter.²⁰

Aall-familiens inntreden på eiersiden fikk trolig betydning for at Næs jernverk overlevde så lenge. Mens de fleste andre norske jernverkene bukket under for den internasjonale konkurransen utover på 1800-tallet, holdt Næs det gående helt inn på 1900-tallet. En grunn til det var bedriftsledelsens vilje til å modernisere og ta i bruk nye driftsformer og ny teknologi. I 1842, etter at Jakob Aalls sønn Nicolay var gått inn i firmaet, investerte Jacob Aall & Søn i et nytt maskinverksted med det siste nye av maskiner til å bore, dreie og høvle jern og stål. Alt ble innkjøpt fra Derby i England, og med på lasset fulgte en engelsk maskinmester.²¹ Lignende «teknologipakker», inkludert britiske fagarbeidere, ble på denne tiden også brukt i etableringen av de første moderne tekstilfabrikkene langs Akerselva utenfor Christiania.²² Blant jernverkene skilte imidlertid Næs seg ut – ingen andre norske jernverk bygde opp tilsvarende velutstyrte verksteder.²³ Investeringen i maskinverksted er heller ikke det eneste

19 Fløystad 1979: 48. Jf. også Molden 2015: 36.

20 Molden 2013.

21 Trædal 2008: 166–167.

22 Bruland 1989.

23 Sandvik 2005: 73.

eksemplet på at eierne av Næs inntok en aktiv holdning til fornyelse. Da Stortinget i 1857 fjernet importtollen på jern av hensyn til den nye norske verkstedsindustrien, gjorde bedriften nok en gang store investeringer for å møte den skjerpede konkurransen. Mest framtidsrettet var satsingen på et nytt digelstålverk, som kom i drift i 1859, også det ledet av importert engelsk ekspertise.

Andre steder på Agder lot man seg også inspirere av England. La oss vende blikket mot Kristiansand.

Den første moderne industrien

I 1840-årene kom teknologien vi forbinder med den første industrielle revolusjon til Norge. Tekstilindustrien etablerte seg, først og fremst langs Akerselva, men også i tilknytning til andre større byer. Tidspunktet hadde blant annet sammenheng med at britene opphevet forbudet mot maskineksport, slik at det ble mulig å importere maskiner og utstyr. Norske myndigheter hjalp også til ved å legge toll på import av bomullstøy. Samtidig holdt de tollene lav på import av råbomull, slik at de nye norske fabrikkene fikk en viss konkurransefordel.

Det fikk man også med seg i Kristiansand, der innslaget av fabrikkindustri hittil hadde vært beskjedent. Det som fantes av industri i og rundt byen før 1845, var ifølge én framstilling «ikke lett å skille fra det egentlige håndverk, da alle ‘maskiner’ likefram ble sveivet».²⁴ Tilsvarende hevder Sverre Steen i sin byhistorie at de eneste fabrikkene av betydning i 1835 var ni tobakksfabrikker med til sammen 44 arbeidere. I forbindelse med byens 200-års jubileumsfest høsten 1841 ble imidlertid *Selskabet for den indenlandske Industris Fremme* dannet. Selskapet gikk straks i gang med å få anlagt et bomullsveveri i byen som kunne utnytte den nye tollpolitikken som var på trappene. Den påfølgende sommeren kom driften i gang med garn og seks vevstoler importert fra England. Tegningen av aksjekapital i selskapet gikk imidlertid tregt, og utpå høsten ble det besluttet å overdra det vesle veveriet til den danske driftslederen. Bedriften

²⁴ Benestvedt & Grieg 1950: 10.

benyttet heller ikke mekanisk kraft, og ble etter alt å dømme nedlagt etter kort tid.²⁵

Utover i 1840- og 1850-årene ble det anlagt flere mindre tekstilfabrikker i og rundt byen, men de fleste ble døgnfluer. Et håndveveri inne i byen sysselsatte en kort tid et femtitalls kvinner, og et bomullsveveri ved Grimsbekken ble også nedlagt, mens et planlagt spinneri samme sted aldri ble fullført. I 1845 grunnla imidlertid den innflyttede kjøpmannen P.J. Lilloe et nytt bomullsspinneri i Jegersberg. Der fantes det allerede et visst industrielt miljø, og tilgang til vannkraft. Alt i 1850 flyttet bedriften likevel fra Jegersberg til Mosby i Torridal, elleve kilometer fra byen, der Lillo hadde sikret seg rettighetene til Høie-fossen med større vannføring og bedre reguleringsmuligheter. Samtidig skiftet bedriften navn til Høie Fabrikker.²⁶

En svale gjør som kjent ingen sommer, og ett spinneri utgjør knapt noen industriell revolusjon. Utover i 1850-årene fikk imidlertid Høie følge av flere andre bedrifter. Blant de viktigste var Christianssands Bryggeri, der driften startet i 1859. Ølbrygging hadde spilt en ikke helt ubetydelig rolle under den første industrielle revolusjon i England.²⁷ Omkring år 1800 var det flere dampmaskiner i bruk i London enn i tekstilhovedstaden Manchester, og mange av dem var å finne i Londons ølbryggerier. I mangel av rent drikkevann konsumerte innbyggerne i den britiske hovedstaden store mengder billig, masseprodusert porterøl – opp mot halvannen liter daglig per innbygger over 15 år. Dampmaskinen muliggjorde mekanisering av viktige deler av arbeidet, noe som også var tilfelle på det nye bryggeriet i Kristiansand: Dampkraft erstattet det tunge manuelle arbeidet i brygghuset og ved knusingen av malt, arbeidet med å røre i meskekaret kunne overlates til mekaniske røreapparater og fyringen under vørterpanna erstattes med dampoppvarming. Som bryggeriets historiker konstaterer: «Det var dampmaskinen som skapte industri også av ølbryggingen.»²⁸

25 Steen 1948: 58–61.

26 Benestvedt & Grieg 1950: 10–11, 20–25.

27 Misa 2011: kap. 3, særlig s. 60, 65–70.

28 Christiansen 1984: 26.

Til Kristiansand, som til Næs, ankom kritisk kunnskap i innflytterkropper. Det gjaldt blant annet den tyske bryggerimesteren Kristian Ludwig Wegener. Han hadde fra 1857 ledet oppbyggingen av et bryggeri i Larvik, og ble nå sendt til Kristiansand for å lede det nye bryggeriet der. Wegener døde imidlertid etter bare to år. Dermed flyttet bryggeriets eier, den 64 år gamle Jørgen Christiansen, selv til Kristiansand for å overta ledelsen. Det skulle få betydning for det industrielle miljøet i byen.

I likhet med Høie-gründeren P.J. Lilloe var Christiansen et eksempel på at industrietableringene i Kristiansand ofte ble drevet fram av «virkosomme innflyttere», slik Sverre Steen påpeker.²⁹ Christiansen var født i Flensburg og innvandret til Norge som ung mann. På Østlandet hadde han drevet en ganske omfattende industrivirksomhet og startet flere bedrifter. I Kristiansand gjorde han seg også gjeldende. Han var blant annet med på å starte Christianssands Dampbageri – visstnok det første industrielle anlagte bakeriet i Norge. Enda viktigere ble hans engasjement i det som etter hvert skulle bli et tyngdepunkt i byens industrimiljø, Kristiansands Mekaniske Verksted. Verkstedet var først blitt anlagt i Prestviken på Lundsiden i 1851, da under navnet Oddernæs Mekaniske Værksted. Men grunnleggeren, mechanicus P.L. Pedersen, manglet kapital. Og, som selskapets historiker uttrykker det: «Noe egentlig mekanisk verksted var det igrunnen ikke, heller et støperi med en velutstyrt smie.»³⁰ Mer sving på sakene ble det først da Jørgen Christiansen i 1866 gikk inn på eiersiden. Da var verkstedet nylig flyttet over til Vestre havn, der det gikk i gang med bygging av dampbåter. Noen storbedrift var det ennå ikke – i 1870 sysselsatte verkstedet 70 mann. Snart fikk det også konkurranse, da et tørrdokkanlegg finansiert av bergensk kapital i årene 1873–74 ble anlagt i Kongshavn på Bredalsholmen.

På dette tidspunktet hadde Kristiansand og omegn etablert seg som et industrielt tyngdepunkt på Agder. I selve byen med sine vel 12 000 innbyggere fantes det 723 industriarbeidere ved fabrikkstillingen i 1875. Det

29 Steen 1948: 256.

30 Ringard 1955: 96.

var flere enn i de andre sørlandsbyene til sammen, og i tillegg kom i alt 643 industriarbeidere i nabokommunene Oddernes, Vennesla og Tveit. Kristiansandsregionen skilte seg også ut ved å ha et vesentlig innslag av moderne industri, selv om det fantes tilløp også andre steder. I Mandal stod for eksempel brødrene Christian og Theodor Salvesen bak en ambisiøs satsing på å utvinne olje fra en bestemt type steinkull, basert på et skotsk patent. Fabrikken ble anlagt rett utenfor bygrensen og startet opp høsten 1862 med en skotsk kjemiker som teknisk leder. The Paraffin Oil Company of Mandal sysselsatte på det meste et hundretalls arbeidere, men konkurransen fra amerikansk jordolje ble for sterk, og alt i 1871 var nedleggelsen et faktum.³¹ Også i og rundt Farsund var det tilløp til mer moderne industri. Et veveri i Sellegrod ble drevet med vannkraft og var i 1850 størst i amtet, men suksessen ble kortvarig. Veveriet ble nedlagt omkring 1860, og et forsøk på å etablere garveri samme sted endte også i skuffelse.³² Ideen om garveri kom fra Flekkefjord. Der ble det mellom 1841 og 1866 etablert hele fem garverier, som i 1875 stod for vel halvparten av produksjonen av sålelær i Norge. Virksomheten var imidlertid håndverkspreget og sysselsatte neppe særlig mer enn et hundretalls ansatte til sammen.³³

Tilsvarende i Nedenes amt, der stålverket på Næs etter hvert fikk selskap av flere støperier og mekaniske verksteder. I 1875 ble det for eksempel anlagt et lite ovnstøperi på Pusnes gård på Tromøy, den spede begynnelsen til det som skulle bli kjent som Pusnes Mek. Verksted.³⁴ Et annet støperi var noe tidligere anlagt på gården Havstad ved Tromøysund, mens to tilflyttere fra Næs stod bak et støperi og mekanisk verksted i Vikkilen i Grimstad.³⁵ Felles for disse tre eksemplene er at de nye virksomhetene oppstod på steder der det allerede foregikk skipsbygging.

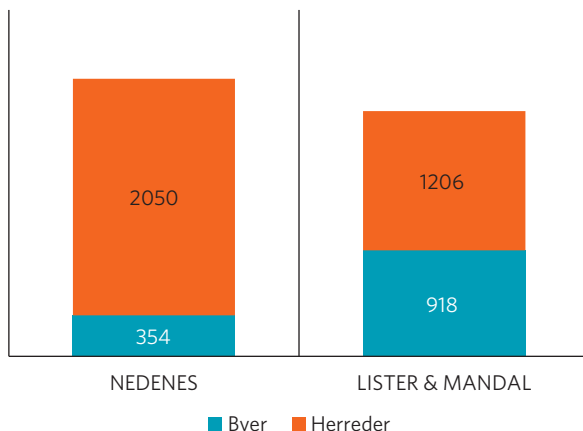
31 Slettan 2006: 94–104. I tillegg til parafinfabrikken, ble det etablert flere andre industribedrifter i byen i denne perioden, deriblant et lite støperi og mekanisk verksted i Kastellbukta, foruten et korkskjæreri og en fyrstikkfabrikk.

32 Abrahamsen 2001: 81–82.

33 Abrahamsen 1987: 152ff; Johannessen 1991: 29ff.

34 L. Gjertsen 1950: 18–19.

35 K. Gjertsen 2022; https://lokalhistoriewiki.no/wiki/Grimstad_Støberi (lest 24.5.2022).

Figur 1. Antall industriarbeidere i Nedenes amt og Lister og Mandals amt i 1875.³⁶

Slike ansatser til tross var industrien foreløpig langt fra noen dominerende næring på Agder. Med et visst unntak for kristiansandsregionen, sysselsatte den ennå bare en beskjeden del av den yrkesaktive befolkningen. I de to sørlandsamtene med til sammen vel 150 000 innbyggere ble det i 1875 registrert om lag 4500 industriarbeidere (jf. figuren). En betydelig del av disse arbeidet i tradisjonell industri, som sagbruk, møller og, ikke minst, bygging og reparasjon av seilskip.

Hvorfor fikk ikke den nye mekaniske industrien større gjennomslag utenom Kristiansand og omegn? En begrensende faktor var ganske sikkert de gode mulighetene for sysselsetting og fortjeneste innen skipsfarten, som opplevde en eventyrlig vekst nettopp i den perioden da den første moderne industrien etablerte seg. Sjøfarten var «den Bedrift, hvortil Amtets mandlige Ungdom fornemmelig hengiver sig», fastslo amtmanden i Lister og Mandals amt i en beretning om amtets økonomiske tilstand i årene 1871–75.³⁷ Kollegaen hans i Nedenes amt var like tydelig. I en tilsvarende rapport om årene 1866–70 hevdet han at «Skipsfarten i den

³⁶ NOS C. No. 13 Statistikk over Norges Fabrikantlæg ved udgangen af aaret 1875. Det statistiske Centralbureau 1879, s. 37ff. Blant de 2050 industriarbeiderne i landkommunene i Nedenes, havner 1261 i kategorien «Tilvirkning af Maskiner m.m.», der skipsverft var en underkategori. Selv om de fleste industriarbeiderne hørte hjemme i landkommuner, er det viktig å være oppmerksom på at industriforetakene ofte lå i bynære strøk.

³⁷ NOS C No. 2 Beretninger og amtneres økonomiske tilstand i aarene 1871-1875, X. Lister og Mandals Amt s. 4.

Grad har bemægtiget sig den almindelige Opmærksomhed og Interesse, at udsigterne for nogen betydelig industriel Udvikling i Retninger, som ikke staa i Forbindelse med den, hidtil ere mindre lovende».³⁸ Det måtte en krise til, før redersønner fra Sørlandet for alvor var beredt til å satse på industri.

Den kraftintensive industrien

Den kristiansandske tekstil-, bryggeri- og verkstedsindustrien fra 1840- og 1850-årene hadde vært preget av relativt små bedrifter rettet inn mot hjemmemarkedet – ja, til dels mot et rent lokalt marked. Fra omkring 1880, idet den langvarige krisen for sørlandsk skipsfart satte inn, dreide oppmerksomheten mot større og mer kapitalkrevende bedrifter som produserte for eksport. Først ute var treforedlingsindustrien, før den elektrometallurgiske industrien for alvor gjorde seg gjeldende etter århundreskiftet.

I norsk industrihistorie blir nettopp denne fasen ofte framstilt som et avgjørende gjennombrudd, da industrien for alvor etablerte seg som en ledende vekstmotor i økonomien. Det er vanlig å tidfeste et slikt gjennombrudd til de første par tiårene på 1900-tallet, men enkelte historikere har ment at det kom allerede med treforedlingsindustrien før århundreskiftet. Den fikk særlig betydning på Østlandet, der tilgangen på virke var best, men gjorde seg til en viss grad også gjeldende på Sørlandet. Et tidlig, og viktig, eksempel er Otterelvens papirfabrikk, som kom i drift på Hunsfos i Vennesla høsten 1875.³⁹ Rettighetene til fossekraften var sikret tre år tidligere av en lokal kristiansandskjøpmann, Gabriel Bloch Kirsebom. Han solgte dem videre til en gruppe investorer i hovedstaden anført av banksjef F.H. Frølich i Christiania Bank og Kreditkasse. Stiftelsen av det nye industriforetaket skjedde også i hovedstaden, og lokale investorer fra Kristiansand tegnet seg kun for åtte av de 120 aksjene. Kirsebom fikk riktignok innsatt sin 27 år gamle sønn som byggeleder og senere driftsleder, men det ble ingen suksess. Den kombinerte tremasse- og papirfabrikken

³⁸ NOS I C2 Beretninger om amternes økonomiske tilstand i aarene 1866–1870, litra I, s. 10.

³⁹ Framstillingen bygger på Seland 1961: 14–24.

gikk med store tap som følge av problemer med papirmaskinen og synkende priser på trykkpapir, og etter bare fem år ble driften stanset. Etter mange vidervedigheter kom fabrikken i gang igjen høsten 1886, da med nye eiere, en ny svensk driftsleder og nytt navn: Hunsfos fabrikk.

Et annet kjent eksempel på at østlandsinteresser stod bak større treforedlingsbedrifter på Agder, er Trælandsfos i Kvinesdal, som ble stiftet i 1898 og startet driften i 1910.⁴⁰ Mindre sliperier var oftere på lokale hender – for eksempel fikk verkseieren på Næs, Nicolay Aall, i 1907 bygd Fostvedt Tresliperi noen kilometer nedenfor det nedlagte Frolands Verk. Det fremste eksemplet på at også lokale eierskapsmiljøer satset relativt stort innen treforedling, var Rygene tremassefabrikk. Et sagbruk på stedet ble omkring 1870 overtatt av trelasthandler Anders Dedekam Geelmuyden fra Arendal. Med på kjøpet fulgte rettighetene til halvparten av Rygenefossen. Geelmuyden gikk i kompaniskap med eierne av Myrens Verksted i Kristiania, og et tresliperi med turbiner og utstyr derfra stod ferdig i 1873. Produksjonen var imidlertid beskjeden de første årene, og i 1878 ble anlegget ødelagt av brann. Etter noen år i dødvanne ble eiendommen i 1883 kjøpt av det ledende arendalske handelshuset Thommesen-Smith, med lang erfaring innen skipsfart og internasjonal handel. Det ble et vendepunkt, og fram mot århundreskiftet eksporterte bedriften stadig mer tremasse, særlig til England og Frankrike. I 1896 ble også den andre halvdel av Rygenefossen kjøpt, og en ny og større fabrikk kunne innvies året etter. En karbidfabrikk var også på tale, men disse planene ble skrinlagt.⁴¹

Karbidfabrikkene fra slutten av 1890-årene var elektrokjemisk industri, men på Agder skulle i stedet den elektrometallurgiske industrien få størst betydning. I årene omkring 1910 etablerte en håndfull kraftintensive bedrifter seg på tre steder i regionen: I Vennesla fikk treforedlingsbedriften på Hunsfos selskap av et aluminiumsverk på Vigelands Brug. Utenfor bygrensen vest for Kristiansand handlet det først om kunstgjødsel og deretter ferrolegeringer på Fiskaa Verk, og om nikkell ved Kristiansands Nikkelraffineringsverk. Og på det nye tettstedet Eydehavn

40 Kvinlaug 1998.

41 Vevstad 1983: 194–195, 200–207.

ved Arendal ble det laget aluminium ved DNN og silisiumkarbid ved Arendal Smelteverk.

De nye storbedriftene kan ses som lokale nedslag av en internasjonal industriell kunnskapskultur. Det dreide seg ikke lenger om lokalt forankrede næringsklynger, men om å knytte forbindelsen mellom norske naturressurser – i hovedsak vannkraft – og utenlandsk kapital, teknologi og tilgang til internasjonale markeder. Det krevde en mer avansert form for entreprenørskap enn den vi tidligere har sett hos familien Aall på Næs eller hos virksomme innflyttere i Kristiansand. Redersønnen Sam Eyde fra Arendal var en slik entreprenør. Med ingeniørutdannelse fra Berlin, et stort internasjonalt kontaktnett og utpregede sosiale evner, hadde han uvanlig gode forutsetninger for å knytte sammen innsatsfaktorene og få ting til å skje.⁴² Like viktig som Eydes person var det større kompetansemiljøet han kunne trekke veksler på, blant annet i selskapene Elektrokemisk og Norsk Hydro. På Sørlandet fikk Eyde og miljøet rundt ham ikke bare en viktig rolle ved etableringen av Eydehavn-bedriftene. Kristiansands Nikkelraffineringsverk nøt i startfasen godt av tette forbindelser til Norsk Hydro, og fikk blant annet disponere gratis kontorlokaler ved Hydros hovedkontor i hovedstaden.⁴³ Og ved Fiskaa Verk kom overgangen til produksjon av ferrolegeringer som en følge av at Elektrokemisk overtok bedriften fra 1917. Med overtakelsen ble Fiskaa også åsted for en spennende forsøksvirksomhet, blant annet knyttet til utviklingen av den epokegjørende Söderberg-elektroden.⁴⁴

De nye sørlandsbedriftene var ektefødte barn av det som gjerne kalles den andre industrielle revolusjon, da vitenskapelig kunnskap og systematisk forskning og utvikling fikk en viktigere rolle enn før. Produksjonen baserte seg på avanserte og til dels helt nye metoder og prosesser, slik som ved nikkilverket i Kristiansand. Nikkilverket sikret seg ved stiftelsen rettighetene til den svensk-amerikanske oppfinneren Victor Hybinettes metode for nikkelfraffinerings, etter at Hybinette hadde røket uklar med sin tidligere arbeidsgiver, det verdensledende nikkelselskapet INCO. Siden metoden var ny og uprøvd, var det mange praktiske problemer som

42 Grimnes 2001.

43 Sandvik 2004: 22–23.

44 Sogner 2003: særlig kap. 1 og 2.

måtte løses for å få den til å fungere industrielt. Her kom den unge norske ingeniøren Anton Grønningsæter til å spille en viktig rolle. Også han hadde, sin unge alder til tross, arbeidet for internasjonale nikkelforetak.⁴⁵

Med de nye storbedriftene ble Sørlandet vevd tettere inn i en nasjonal og internasjonal kapitalisme. Eierskapet var i liten grad lokalt forankret. De to aluminiumsbedriftene på Vigeland og i Eydehavn hadde henholdsvis britiske og franske eiere, mens nikkelverket i Kristiansand forble norsk fram til 1929, da det ble overtatt av canadiske Falconbridge. Arendal Smelteverk var i utgangspunktet et norsk-tysk partnerskap, med norsk aksjemajoritet og tysk ledelse. Under første verdenskrig ble selskapet helt norsk, før det fra 1928 havnet på amerikanske hender. På Fiskaa Verk gikk det motsatt vei: Der drev et ledende tysk kjemisk selskap fra 1907 produksjon av kunstgjødsel, før bedriften i 1917 ble overtatt av Elektrokemisk.

Tabell 1. Personer 15 år og over sysselsatt i industri i 1920⁴⁶

	Kvinner		Menn	
	Antall	Prosent	Antall	Prosent
Aust-Agder landdistrikter	624	3,2	5278	28,1
Vest-Agder landdistrikter	708	3,4	3989	20,8
Byene i Agder	1311	7,5	5405	41,0
Agder i alt	2643	4,6	14 672	28,7
Riket	61 540	6,5	247 984	28,9

Bidro de nye storbedriftene til et industrielt gjennombrudd på Sørlandet i de første par tiårene av 1900-tallet, i likhet med landet for øvrig? Eksportstatistikken kan tyde på det. Allerede i 1913 utgjorde utførselen av nikkel, aluminium og ferrolegeringer om lag 60 prosent av eksporten fra Kristiansand, og under den påfølgende verdenskrigen økte den ytterligere til nesten 70 prosent.⁴⁷ Antall årsverk i industrien økte også raskt i perioden, og utgjorde i 1918 nesten 10 000 årsverk for de to

⁴⁵ Sandvik 2004: 32ff.

⁴⁶ NOS VII 131 Folketellingen i Norge 1 desember 1920. Ellefte hefte, tabell 2. I kategorien industri i denne tellingen inngår også bygg- og anleggsvirksomhet.

⁴⁷ Steen 1948: 420.

sørlandsfylkene til sammen.⁴⁸ Tall fra folketellingen i 1920 bekrefter bildet av at industrisektoren på Sørlandet da sysselsatte en betydelig andel av den mannlige befolkningen over 15 år (jf. tabellen). For mennenes del var andelen også på høyde med resten av landet, mens andelen kvinner i industrisektoren var litt lavere enn landsgjennomsnittet.⁴⁹

Den glemte industrivekstperioden

I en tid preget av nedgang i skipsfartsnæringen, høy utvandring og stagnerende folketall på Sørlandet, hadde den vannkraftbaserte storindustrien vært et lyspunkt. Men den innebar også nye utfordringer. De nye bedriftene hadde skapt ensidige industristeder og dominerte lokalsamfunnet på en måte som gikk de gamle verkssamfunnene en høy gang. At de sjelden hadde lokale eiere, innebar dessuten at viktige beslutninger kunne bli fattet langt borte av personer med svak tilknytning til de lokalsamfunnene som ble berørt. Store eksportbedrifter som var tett innvevd i verdensøkonomien var i tillegg sårbare for skiftende konjunkturer. Det ble tydelig i de turbulente 1920-årene og under depresjonen i første del av 1930-årene, da flere av dem kom opp i problemer.

Selv om den kraftintensive industrien overlevde og opplevde ny vekst utover i 1930-årene og inn i etterkrigstiden, var det først og fremst en annen type industri som preget nyetableringene i denne perioden, nemlig små og mellomstore bedrifter som rettet seg inn mot hjemmemarkedet. I landet som helhet var det i 1930-årene blant annet sterk vekst i fabrikkasjonen av sykler, møbler, radioer og elektriske apparater. For eksempel ble det etablert en lang rekke hvitevarebedrifter rundt om i landet, og de mest vellykkede markerte seg med kjente merkenavn som Beha komfyrer fra Berg-Hansen i Porsgrunn, Delta komfyrer og kjøleskap fra National

48 NOS VII 5, tabell 5 s. 12. Antall årsverk økte i perioden 1900–1918 med 60,5 prosent i Aust-Agder og 96,4 prosent i Vest-Agder. Denne statistikken omfattet bedrifter som var forsikringspliktige i henhold til lov om arbeiderbeskyttelse i industrielle virksomheter, og fanger ikke opp de aller minste virksomhetene.

49 Det siste var i tråd med en noe lavere yrkesdeltakelse generelt. På Agder var 29 prosent av kvinnene i inntektsgivende arbeid, sammenlignet med 31,7 prosent i landet som helhet. Jf. NOS VII 131 Folketellingen i Norge 1 desember 1920. Ellefte hefte, tabell 3.

Industri i Drammen eller Grepa komfyrer fra Ørsta på Sunnmøre.⁵⁰ Trenden nådde også Sørlandet og Arendal, der ingeniør Marius Sørensen i 1929 startet produksjon av Sørlandskomfyren. Det begynte beskjedt med to ansatte, men etter utvidelser var arbeidsstokken midt på 1930-tallet økt til 30 mann, og produksjonskapasiteten var kommet opp i 20 komfyrer i uka.⁵¹ Og Sørensen var verken alene eller først ute, i arendalsdistriktet fantes det flere andre komfyrprodusenter. Mest kjent er kanskje Arendalskomfyren, som ble produsert i Barbu av Hans Dahl Paulsen. Alt i 1924 vant han bronsemedalje for sin magasinkomfyr på en utstilling på Kongsberg. Etter krigen startet dessuten den lille familiebedriften Perfect produksjon av vaskemaskiner i Blødekjær og erobret en betydelig del av det norske markedet. I 1955 hadde bedriften 60 ansatte, men eventyret tok slutt etter hvert som det ble åpnet for fri import av slike varer.⁵²

De hjemmemarkedsorienterte bedriftene har fått relativt lite oppmerksomhet, til tross for at de bidro vesentlig til den sterke veksten i 1930-årene og den tidlige etterkrigstiden.⁵³ Mange av dem var riktignok små og forsvant etter en tid, men noen vokste seg store og fikk varig betydning. Et eksempel på det finner vi i Vennesla. Der oppstod det rett etter krigen en viss arbeidsledighet da Vigelands Brug stengte ned i flere år for å legge om produksjonen til *super purity*-aluminium. Kommunen begynte derfor å sondere mulighetene for nye arbeidsplasser og lyktes etter hvert med å få rederiet Mosvold Shipping til å investere i en ny fabrikk. Den skulle lage trefiberplater, som da var noe helt nytt. Norsk Wallboardfabrikk ble etablert i 1949, og produksjonen startet året etter. I en tid med materi-almangel var platene populære også hos myndighetene, siden de kunne utnytte trevirke som ellers gikk til spille, og den høye boligbyggingen i etterkrigstiden bidro også til å gjøre «Wallboarden» til en suksess.⁵⁴

Den fremste vekstbransjen på Sørlandet utover i etterkrigstiden kom likevel på et annet område med lange tradisjoner i landsdelen. I 1970 var 2137 personer i Vest-Agder sysselsatt med bygging av fartøyer. Det utgjorde

50 Christensen & Rinde 2009: 95.

51 L. Gjertsen 1936: 9.

52 *Agderposten* 28.1.1989, her etter <https://www.kubenarendal.no/publikasjoner/nytt-om-gammelt/1989/den-«perfecte»-husmor>. Om Kongsberg-utstillingen: *Drammens Tidende* 18.9.1924.

53 Hanisch & Lange 1986: 8–30.

54 Rinde 1995: 120–121.

17,5 prosent av alle industrissysselsatte i fylket og var den klart største underkategorien i industristatistikken for dette året. For nabofylket Aust-Agder oppgis det ikke egne tall for sysselsatte innen fartøysbygging, bare for den overordnede kategorien «Produksjon av transportmidler». Den sysselsatte 1800 austegder, noe som tilsvarte hele 29 prosent av de industrissysselsatte i fylket. Det oppgis dessuten at 34 av de 36 bedriftene i denne kategorien drev med bygging av fartøyer.⁵⁵

Statistikken sier ingen ting om hva slags fartøyer det var snakk om, men det dreidde seg neppe om seilskip som skulle gå i trelastfart. I etterkrigstiden var markedet for fritidsbåter i sterk vekst, og Sørlandet var med sitt image som sommerferieland og sine tradisjoner innen båtbygging godt posisjonert for å gjøre seg gjeldende på dette markedet. De første etterkrigsårene rådde tradisjonelle trebåter fortsatt grunnen, men høsten 1953 ble den første plastbåten støpt ved bedriften Nordisk Formstoff på Lillestrøm. Skroget i glassfiberarmert polyester var bare tre millimeter tykt og veide kun 28 kilo.⁵⁶ Med på eksperimentet var også trebåtbyggeriet Ancas i Arendal, og alt året etter startet denne bedriften regulær produksjon av båter i det samme materialet. Bedriften fikk snart en avlegger i Grimstad, da den tidligere Ancas-ansatte Herbert Waarum i 1956 etablerte firmaet Herwa Plast. Snart fulgte flere etter i en bransje der etableringskostnadene var relativt små, og der etterspørselen for alvor begynte å ta av fra slutten av 1950-årene. Det hjalp at importen av påhengsmotorer ble tollfri fra 1957. Frigivelsen av bilsalget fra 1960 gjorde dessuten folk mer mobile. Sammen med sterkt økende kjøpekraft utover i 1960-årene la det til rette for at stadig flere kunne investere i hytte og båt, og hva var da bedre enn en vedlikeholdsfri plastbåt? Flere av de fremste bedriftene så etter hvert også ut over hjemmemarkedet og begynte med eksport.

Omkring 1970 var industrissysselsettingen på Sørlandet høyere enn noen gang før, både i absolutte og relative tall. Hele 22 369 sørlendinger arbeidet i industrien dette året (jf. tabell 2), noe som tilsvarte 26,3 prosent av alle med inntektsgivende arbeid. For mennene var andelen enda høyere, 32,4 prosent. Fortsatt var industri i første rekke mannsarbeid – bare

55 NOS A 485 Industristatistikk 1970: 42–43.

56 Framstillingen av plastbåtindustrien bygger på Ramskjær 2011.

15 prosent av de industrisysselsatte i regionen var kvinner. De industriansatte fordelte seg på små og store bedrifter og en rekke bransjer som speilet landsdelens lange og rike industrihistorie. Den historien var ikke over, men toppen var nådd.

Tabell 2. Personer 16 år og over med inntektsgivende arbeid i industri i 1970⁵⁷
Antall og prosentvis andel av alle med inntektsgivende arbeid

	Kvinner		Menn		I alt	
	Antall	Prosent	Antall	Prosent	Antall	Prosent
Aust-Agder	1142	11,5	6850	29,8	7992	24,2
Vest-Agder	2200	13,4	12 177	34,1	14 377	27,5
Agder i alt	3342	12,6	19 027	32,4	22 369	26,3
Hele landet	93 989	16,0	338 743	29,8	432 732	25,1

Oljealder

Også etter 1970 skjedde det nyetableringer i den sørlandske industrien. Den kraftkrevende industrien i landsdelen ble for eksempel supplert med to nye bedrifter, Lista Aluminiumverk (1971) og Øye smelteverk (1974). Enda større betydning fikk likevel etableringen av en regional oljeleverandørindustri i løpet av 1970- og 1980-årene. Særlig to miljøer stod sentralt. I det ene spilte tidligere industriminister Sverre Walter Rostoft en viktig rolle. Som direktør ved Kristiansands Mek. Verksted tok han initiativ til å organisere en gruppe sørlandsbedrifter med relevant kompetanse som skulle samarbeide om å skaffe oppdrag i tilknytning til oljevirksomheten i Nordsjøen. Samarbeidet ble organisert i et eget selskap, Oil Industry Services (OIS), som blant annet påtok seg installasjons- og engineeringarbeid på sokkelen. I 1985 hadde OIS om lag 300 ansatte, men i tillegg ga oljerelaterte oppdrag og leveranser arbeid til ansatte i de tilknyttede bedriftene, som for eksempel Nymo i Grimstad og Einar Øgrey i Farsund.⁵⁸

Det andre større oljerelaterte miljøet på Sørlandet var sentrert rundt ingeniøren og gründeren Bjarne Skeie fra Eiken. Midt på 1980-tallet

57 NOS A 693 Folke- og bolig telling 1970, hefte II, tabell 11.

58 Framstillingen av oljeleverandørindustrien her og i det følgende bygger på Svalbjørg 2015.

bestod Skeiegruppen av tolv hovedselskaper og enda flere datterselskaper. Til forskjell fra OIS-bedriftene, som først og fremst rettet seg inn mot det norske offshoremarkedet, lyktes det Skeie å etablere virksomhet som ble verdensledende på sitt område. En nøkkelbedrift var Maritime Hydraulics, som ble etablert i 1971 med en startkapital på beskjedne 30 000 kroner. To år senere kom selskapet i kontakt med Akergruppen og fikk kontrakt om å levere sin første kran til en oljerigg. Selskapet etablerte seg etter hvert som en ledende leverandør av skipskraner og boretårn til oljeplattformer. Det siste hadde tidligere vært et amerikansk monopol, men mens de amerikanske leverandørene trengte sju uker på å montere boretårnene på plattformen, kunne Skeies konstruksjon monteres på 4–5 dager. Etter hvert vokste ambisjonene til ikke bare å levere enkeltkomponenter, men alle delene i et komplett boresystem. Et gjennombrudd kom i 1984, da Maritime Hydraulics utviklet et system som reduserte boretiden med om lag 20 prosent og eliminerte mye av det risikofylte manuelle arbeidet på boredekket. Året etter fikk selskapet bestillinger fra store koreanske og japanske verft, og etablerte seg snart som en verdensledende leverandør av boreutstyr til flytende boreplattformer. Skeiegruppen som helhet opplevde også sterk vekst, og hadde ved utgangen av 1980-årene om lag 1000 ansatte.

Oljeleverandørindustrien på Agder klarte seg lenge godt, og Bjarne Skeie kunne så sent som i 2012 karakterisere Kristiansand som det nye Houston: «Slik det er nå, så er denne byen faktisk verdens hovedstad for oljestyr-industrien.»⁵⁹ De to største oljerelaterte bedriftene i byen, National Oilwell Varco og Aker MH, hadde da henholdsvis 1470 og 1152 ansatte, og i hele Agder arbeidet godt og vel 10 000 personer i en rekke direkte oljerelaterte virksomheter fra Risør i øst til Flekkefjord i vest.⁶⁰ I kjølvannet av oljeprisfallet to år senere måtte imidlertid flere av de ledende bedriftene gjennom nedbemanning og smertefulle omstillinger.

Heller ikke før oljeprisfallet kunne arbeidsplassene innen oljerelatert industri fullt ut kompensere for jobbene som gikk tapt i andre deler av sørlandsindustrien. Det skyldtes ikke bare nedleggelse, men også at

59 Sitert etter Svalbjørg 2015: 101.

60 Blomgren 2013: kap. 8 og 9.

automatisering erstattet arbeidsoppgaver som tidligere var blitt utført manuelt. Her, som andre steder i landet, ble det stadig mer glissent i fabrikkhallene etter hvert som stadig mer kunne styres av noen få operatører foran dataskjermene i et kontrollrom. Målt i produksjon og verdiskapning er Sørlandet fortsatt et industrisamfunn, men bortfallet av arbeidsplasser har vært betydelig. Selv om industrien i 2020 fortsatt ga arbeid til en høyere andel av den yrkesaktive befolkningen på Agder enn i mange andre fylker, var antallet industrisysselsatte redusert med omtrent en tredjedel sammenlignet med 1970. Det skjedde til tross for sterk vekst i folketallet i samme periode. Mens industrien i 1970 ga arbeid til litt over en fjerdedel av alle yrkesaktive sørlendinger, var andelen i 2020 sunket til vel 10 prosent.⁶¹

Konklusjon

Den sørlandske industrihistorien kan studeres fra mange perspektiver. I dette kapittelet har en ledetråd vært at industri forutsetter og forvalter en kunnskapskultur. Det er en kultur som stadig fornyer seg, men som samtidig har en stabil kjerne i verdsettingen av nyttig kunnskap. Slik sett har dagens oljeleverandørindustri på Dvergsnes ved Kristiansand noe til felles med skipsbyggerne i Vikkilen på 1700-tallet. Begge er eksempler på lokale kunnskapsmiljøer som bidro til å endre samfunnet rundt seg ved å ta i bruk ny kunnskap og nye produksjonsmåter. Virksomheten på Dvergsnes skilte seg riktignok ut ved at den sprang ut av et usedvanlig innovativt miljø som hadde lyktes med å utvikle originale, verdensledende produkter. Men også for denne virksomheten var det avgjørende å stå i forbindelse med og hente impulser fra større, ofte internasjonale, kunnskapsmiljøer.

Slike impulser nådde Sørlandet i ulike former. De kom i materiell form, som importerte spinnemaskiner fra England eller nederlandske lasteskip som ankret opp langs sørlandskysten på 1600-tallet og inspirerte lokale skipsbyggere til å tenke nytt. Andre ganger reiste sørlendinger ut for å tilegne seg nyttig kunnskap – til Holmen i København på 1700-tallet

61 <https://www.ssb.no/statbank/table/12539/> (lest 21.2.2022).

eller til den polytekniske høyskolen i Charlottenburg utenfor Berlin, dit Sam Eyde dro for å utdanne seg til ingeniør. Sist, men ikke minst, kom viktig kunnskap flyttende til landsdelen. Utenlandske eksperter og fagarbeidere stod sentralt i Aall-familiens arbeid med å modernisere Næs jernverk, mens innflyttere som Jørgen Christiansen og P.J. Lilloe ledet an i etableringen av de første moderne industribedriftene i og rundt Kristiansand. Slik var det også andre steder i landet. Lars Thue har vist at innflyttere spilte en viktig rolle i de tidlige industrietableringene i og rundt Christiania. De fleste av dem var født i Norge, men tyske, svenske og danske innvandrere gjorde seg også gjeldende.⁶² For landet som helhet hevder Jan Eyvind Myhre at initiativtakerne til nye industriforetak på denne tiden gjerne var norske, mens innvandrere langt oftere spilte en viktig rolle som fabrikkbestyrere og fagarbeidere.⁶³

Hvordan passer Sørlandet ellers inn i den norske industrihistorien? I mangt følger den sørlige landsdelen større nasjonale mønstre, slik som i vekslingen mellom perioder preget av eksportorientert og mer hjemmemarkedsorientert industri. Det lokale ressursgrunnlaget, blant annet i form av malm og fossekraft, har vært et viktig utgangspunkt for industrireisningen, slik tilfellet var også i andre deler av landet. I den grad Sørlandet har skilt seg ut, er det trolig først og fremst gjennom det preget den maritime kulturen har satt også på industrien her gjennom 400 år – fra seilskipsbygging via fritidsbåter til oljeleverandørindustri.

Referanser

- Abrahamsen, O. A. (1987). *Flekkefjord på 1800-tallet. Fra sild til sålelær*. Flekkefjord sparebank.
- Abrahamsen, O. A. (2001). *Sjøfartsbyen 1850–1930-årene. Farsund bys historie bind 2*. Farsund kommune.
- Benestvedt, O. & Grieg, S. (1950). *Høie fabrikker 1850–1950*. Johan Grudt Tanum.
- Bjerg, H. C. & Erichsen, J. (1980). *Danske orlogsskibe 1690–1860: Konstruktion og dekoration*. Lademann.

62 Thue 1977.

63 Niemi et al. 2003: 239–244.

- Blomgren, A. (2013). *Industribyggerne: Norsk olje- og gassnæring ut med havet og mellom bakkar og berg*. International Research Institute of Stavanger.
- Bruland, K. (1989). *British technology and European industrialization. The Norwegian textile industry in the mid-nineteenth century*. Cambridge University Press.
- Christensen, S. A. & Rinde, H. (2009). *Nasjonale utlendinger. ABB i Norge 1880–2010*. Gyldendal Akademisk.
- Christiansen, C. (1984). *Aktieselskapet Christianssands bryggeri 125 år, 1859–1984*. Bryggeriet.
- Fløystad, I. (1979). «Arbeidsmandens lod, det nødtørftige brød.» *Arbeiderlevekår ved Baaseland/Næs jernverk 1725–1807*, bind 1 [Doktorgradsavhandling]. Universitetet i Bergen.
- Fløystad, I. (2007). *Bønder, byvekst og borgarar. Agders historie 1641–1723*. Agder historielag.
- Gjertsen, K. R. (2022). Havstad jernstøberi. En bedrift i støpejernets tidsalder. *Fortuna*, 8.
- Gjertsen, L. (1936). *Sørlandsk industri og næringsliv i tekst og bilder*. P.M. Danielsens forlag.
- Gjertsen, L. (1950). *A/S Pusnes Mek. Verksted 1875–1950*. Verkstedet.
- Grimnes, O. K. (2001). *Sam Eyde. Den grenseløse gründer*. Aschehoug.
- Gøthesen, G. (1990). *Norske skipskonstruktører på 1700- og 1800-tallet*. Norsk sjøfartsmuseum.
- Hanisch, T. J. & Lange, E. (1986). *Veien til velstand. Industriens utvikling i Norge gjennom 50 år*. Universitetsforlaget.
- Haugland, H. (2020). *I sjøfartens tid. Arendal 1723–1900*. Cappelen Damm Akademisk.
- Hundstad, D. (2013). *Sørlandet – fra «terra incognita» til sommerferieland. Fire historiske analyser av regionalitet og regionalisme* [Doktorgradsavhandling]. Universitetet i Bergen.
- Johannessen, F. E. (1991). *Lær og skinn i tykt og tynt. Den norske garveri-industris historie*. Ad Notam.
- Johnsen, B. E. & Sætra, G. (2016). *Sørlandsk skipsfart 1600–1920*. Portal.
- Kvinlaug, S. (1998). *Trælandsfos 100 år 1898–1998*. Trælandsfos A/S.
- Misa, T. J. (2011). *Leonardo to the internet. Technology and culture from the Renaissance to the present* (2. utg.). Johns Hopkins University Press.
- Mokyr, Joel. (2004). Accounting for the Industrial Revolution. I R. Floud & P. Johnson (Red.), *The Cambridge economic history of modern Britain. Volume 1: Industrialisation, 1700–1860* (s. 1–27). Cambridge University Press.
- Mokyr, J. (2011). *The gifts of Athena. Historical origins of the knowledge economy* (Course Book utg.). Princeton University Press.

- Molden, G. (2013). Thomas Crawford – fra Carron Iron Works til Næs Jernværk.
I G. Molden & K. H. Sandbløst (Red.), *Jacob Aall-prosjektet Skrift nr. 8: Jacob Aall som politiker og jernverkseier – nasjonalt og lokalt*. Næs Jernverksmuseum.
- Molden, G. (2015). *Næs jernverk 1665–1959*. Næs Jernverksmuseum.
- Niemi, E., Myhre, J. E. & Kjeldstadli, K. (2003). *I nasjonalstatens tid, 1814–1940*. Pax.
- Porter, M. E. (1990). *The competitive advantage of nations*. Macmillan.
- Ramskjær, L. (2011). «Fri for vedlikehold.» Nye plastmaterialer revolusjonerer båtproduksjonen. I *Plastic: Historier om plastbåten* (s. 4–43). Vest-Agder-museet.
- Reve, T., Lensberg, T. & Grønhaug, K. (1992). *Et konkurransedyktig Norge*. Tano.
- Rinde, H. (1995). *Fylkeskraft og folkestyre. Linjer i Vest-Agder Energiverks historie*. Fædrelandsvennen.
- Ringard, M. (1955). *Skip skal bygges. Kristiansands Mek. Verksted A.S. 1855–1955*. Kristiansands Mek. Verksted.
- Sandvik, P. T. (2004). *Falconbridge nikkelverk 1910–1929–2004. Et internasjonalt selskap i Norge*. Nikkelverket.
- Sandvik, P. T. (2005). Seiersgang og undergang, svensk og norsk jernproduksjon 1835–75. *Fortuna*, 64–82.
- Seland, J. (1961). *Hunfos fabrikk gjennom 75 år*.
- Slettan, B. (2006). *En industriby vokser fram, 1850–1950*. Mandal kommune.
- Smith, S. B. (1927). Skibsbyggeriet fra de ældste tider og indtil vore dager.
I J. S. Worm-Müller (Red.), *Den norske sjøfarts historie fra de ældste tider til vore dage, III bind, 1ste halvbind* (s. 18–330). Stenske forlag.
- Sogner, K. (2003). *Skaperkraft. Elkem gjennom 100 år, 1904–2004*. Messel forlag.
- Steen, S. (1948). *Kristiansands historie. I fredens århundre 1814–1914*. Grøndahl & Søn.
- Svalbjørg, S. M. (2015). *Mer enn summen av delene. Offshoreleverandørene i Kristiansandsområdet 1972–1986* [Masteroppgave]. Universitetet i Agder.
- Thorsnæs, G. (2022, 27. januar). Agder. I *Store norske leksikon*. Hentet 17. februar 2022 fra <https://snl.no/Agder>
- Thue, L. (1977). *Framveksten av et industriborgerskap i Kristiania 1840–1875* [Hovedoppgave]. Universitetet i Oslo.
- Trædal, L. (2008). Næs Jernverk. Jern, stål og menneske gjennom tre hundreår.
I G. Gursli-Berg & E. Thorup (red.), *Industrispor: Fra Melbu til Lindesnes* (s. 152–175). Aschehoug.
- Vevstad, A. (1983). Rygene Træmassefabrikker. Rygene Smith & Thommesen A/S, Del II. I *Handelshuset Thommesen-Smith: T. Thommesen & Søn – Smith & Thommesen*. Rygene-Smith & Thommesen.
- Aanby, A. T. (2012). *Skipsbyggmesterens tid. Skipsbygging i Vikkilen 1750–1920*. KA forlag.

KAPITTEL 2

Statsutvikling nedenfra i Norge ca. 1500–1814

Knut Dørum

Universitetet i Agder

Abstract

State building in Norway, as well as in most of Europe between c. 1500–1814, was most often a top-down process; rules and regulations, bureaucracy and military organization were implemented in urban and rural societies very much from “above”. I claim, however, that the people “below” developed effective means and strategies for influencing the state-building process throughout the early modern period. They helped to shape the scope and character of state institutions in a variety of ways, as described in this article. In Norway, the prerequisites for state building from below are better compared to those of Denmark and other parts of Europe based on manor economy and manorial bondage. Norwegian peasants managed to exploit tax increases and expand local self-government, while the elites in Denmark-Norway exerted tremendous influence in the process of moderating the system of absolutism. In 1814, the civil society in Norway that emerged around 1770–1790 took action to abolish autocratic government when it implemented a constitutional monarchy.

Keywords: State building, absolutism, civil society, power state

Temaet for dette arbeidet er statsutvikling nedenfra i Norge ca. 1500–1814 – et perspektiv som har vært forsømt i både nordisk og europeisk forskning. At riksstyret måtte ta hensyn til innbyggerne og forhandle med dem, samt styre i tråd med behov og interesser, er en kjent tilnærming. Likeså har en harmoniserende tolkning av forholdet mellom øvrighet og folk veid tungt i mange historiske analyser av norsk tidlig moderne tid. Derimot har statsutvikling som en prosess som også innbyggerne – både

Sitering: Dørum, K. (2022). Statsutvikling nedenfra i Norge ca. 1500–1814. I F. Meyer (Red.), *Arbeid, arbeidere og arbeiderbevegelse på Agder 1500–2020* (Kap. 2, s. 41–78). Cappelen Damm Akademisk. <https://doi.org/10.23865/noasp.18o.ch2>
Lisens: CC-BY-NC 4.0

allmue og eliter – medvirket i, virket fjern for historikerne som har studert 1600- og 1700-tallet. Bondekommunen og lokale selvstyretradisjoner gikk jo i stor grad tapt utover på 1600-tallet, og fogd, sorenskriver og sogneprest kom til å utføre de fleste lokaladministrative oppgaver. Etter 1600 forvandlet lokalsamfunnene seg til «pliktkommuner», og bøndene ble skjøvet ut av lokalstyret, har historikeren Steinar Imsen konkludert med godt grunnlag i historiske realiteter.¹ Bondelensmenn, kirkeverger, lagrettemenn og befaringsmenn utnevnt blant bygdefolk kom mer til å tjene den voksende staten enn å representere allmuen.

Hva med elitene? Den dansk-norske helstaten valgte rett nok å favorisere næringsborgerskap, jernverk og godseiere med privilegier, men disse gruppene kom bare i begrenset utstrekning til å framstå som samlede pressgrupper mot riksstyret, i alle fall etter innføringen av eneveldet. Øystein Rian har argumentert overbevisende for at norske eliter etter 1660 ikke oppnådde nevneverdig politisk gjennomslag overfor sentralmakten i København. Regimet kom til å føre en næringspolitikk som ikke var positiv for Norge. Ikke minst rammet den Christiania-eliten. Den høye beskyttelsestollen mot ikke-dansk korn i 1669, fulgt opp av det danske kornmonopolet i 1735, fordyret den viktige importvaren for både kjøpmenn og allmue. Kornmonopolet rammet også trelasteksporten ved å gjøre det vanskelig for trelasthandlerne å bringe hjem korn som betaling fra mottakerlandene. Tollpolitikken under eneveldet innebar for Norges del både høy importtoll og eksporttoll, noe som gikk ut over norske kjøpmenns fortjeneste og gjorde handel kostbar for allmuen. Framstøtet som Christiania-kjøpmennene gjorde overfor Slottsloven (som fungerte som et administrativt sentralorgan i Norge 1704–1722) i 1721 for å få betydelige lettelser i import- og eksporttoll, førte ikke fram. Makthaverne i København syntes å være lite lydhøre i møte med norske eliter. Med begrepet helstatspolitikk for Danmark-Norge har forskerne lagt vekt på både den sterke sentraliseringen av den politisk-administrative styringen i København og den omfattende favoriseringen av storborgerskapet og handelskompaniene i hovedstaden. Til dette kom at regjeringen søkte å forhindre at Norge fikk egne sentralinstitusjoner med politiske,

¹ Imsen 1990/1994.

administrative eller økonomiske funksjoner. Kampen for å få egen bank og eget kredittvesen på norsk grunn møtte døve ører, mens et eget norsk universitet først fikk kongelig approbasjon i 1811.²

Øystein Rian tegner et dystert bilde når han viser hvordan den dansk-norske sentralmakten på 1600- og 1700-tallet ikke bare sørget for store overføringer fra befolkning til stat, men også kom til å indoktrinere den til lydighet og underkastelse. Rian vil føre en systematisk statlig umyndiggjøring av innbyggerne tilbake til reformasjonen og selvstendighetstapet i 1536/37. Eneveldet i 1660 ble heller ikke «borgerskapets stat», også elitene ble umyndiggjort. Rian skriver dette: «Selve elitegruppene i Norge ble holdt på armlengders avstand fra å ta del i kongemakten. De måtte nøye seg med en undersåttlig posisjon som ikke skilte seg radikalt fra bøndernes stilling.» Ensretting i tro, tanker og handlinger knyttet til det å tjene konge og regime, gjaldt alle.³ Rian har stått i opposisjon til tolkninger ved Sverre Steen og Knut Mykland, som begge har tilkjenne-gitt et mer positivt syn.

Knut Mykland understreket i sin tid at staten på 1600- og 1700-tallet også sørget for kanaler der folket kunne ventilere misnøye gjennom supplikker og i møte med klagekommisjoner. Videre lot både sentral- og lokaladministrasjonen tinget få fortsette som arena for forhandlinger mellom øvrighet og folk. Med andre ord måtte myndighetene ta hensyn til folket. Staten kom også i et avhengighetsforhold til bøndene når bøndene både var skatteyderne og dem som stilte med egen person eller med husmenn som soldater. Samtidig har Mykland fått fram at den første enevoldstiden skapte større sosiale skiller i Norge – med en embetsstand og et storborgerskap som etablerte seg som eliter – og en allmue som ble pålagt store offentlige byrder. Det var først utover på 1700-tallet at bøndene fikk styrket sin samfunnsposisjon etter mange år med fred. Mykland påpekte likevel at bøndene etter 1750, som andre sosiale grupper, først og fremst fikk mer frihet og lettelser, ikke innflytelse.⁴ Med støtte i utenlandske observatører og norske samtidsskildringer gikk Mykland langt i å betegne Norge som «et frihetens land» i 1780- og 1790-årene. Han la

2 Maurseth 1979: 5–16; Rian 2008, 2014.

3 Rian 2014: 644 ff.

4 Mykland 1977.

vekt på at nordmennene nøt stor grad av rettssikkerhet og hadde utstrakt trykkefrihet, og kunne forvente at myndighetene lyttet til dem og tok ulike hensyn. Det embetsstyrte eneveldet var garantisten for en rettsstat i emning, har både Sverre Steen og Knut Mykland understreket.⁵

Den som klarest har sett på hvordan enevoldsregimet måtte tilpasse seg samfunnsborgernes interesser og behov på mer grunnleggende måter, er Jens Arup Seip. I 1950-årene utmyntet han «teorien om det opinionsstyrte eneveldet» om den sene enevoldstiden. Imidlertid har Seip først og fremst avdekket statsteoretiske tanker, ikke praksiser. Med andre ord kom statsfilosofier og jurister i perioden 1750–1799 i skrifter og debatter til å uttrykke tanker om at kongen og regjeringen burde styre på grunnlag av allmennviljen og folkets permanente suverenitet. På den andre siden holdt Seip det for sannsynlig at statsfilosofien også påvirket styret av rikene.⁶

I det følgende tar jeg til orde for at nedenfra-perspektivet kan være en nyttig innfallsvinkel, også for tiden 1500–1800, i tillegg til det som kan virke mer nærliggende – statsutvikling ovenfra. Inspirasjonen er et større forskningsprosjekt som jeg sammen med Mats Hallenberg og Kimmo Katajala har ledet, og som munnet ut i boka *Bringing the People Back In: State Building from Below in the Nordic Countries ca. 1500–1800* i 2021.⁷ I boka var det bidragsytere fra hele Norden, minus Island, samt fra England og Nederland. Her tok vi et oppgjør med det vi mente var en ensidig forståelse av statsutvikling som toppstyrt, bevisst og strategisk utvidelse og sentralisering av makt i en stat dominert av fyrsten og hans støttespillere. Her viste vi eksempler på at også representanter for både høyere og lavere sosiale lag på ulike måter ble integrert i staten, og kom til å definere den. Med andre ord gikk vi lenger enn å si at staten måtte ta hensyn til behov og interesser fremmet av samfunnsgrupper og enkeltpersoner. Staten kom også til å ramme inn forskjellige sosiale grupper som fikk ulike grader av eierskap til politikk og forvaltning, til dels som statens representanter og til dels som sterke forhandlingsmotparter for

5 Mykland 1978: 90; Steen 1934: 244.

6 Seip 1958.

7 Dørum, Hallenberg & Katajala 2021.

staten.⁸ Perspektivet statsutvikling nedenfra, slik vi ser det, omfatter ikke bare underprivilegerte grupper, men også samspillet mellom ulike sosiale grupper som gjerne delte norm- og verdifellesskap. Også elitegrupper, slik som adel, embetsstand og næringsborgere, kunne være i konflikt eller i konkurranse med staten og påvirke statsutviklingen i nye retninger. Framfor alt kom bondeeliter til å flyte sammen med de kondisjonerte med hensyn til tanke- og forestillingsverden. Her vil jeg belyse statsutvikling nedenfra ut fra et norsk perspektiv og med både eliter og folket som aktører.

En tese om makten nedenfra

I dette arbeidet er utgangspunktet mitt at både eliter og brede sosiale grupper utenfor maktens korridorer bidro til å definere og forme staten og ikke minst begrense makt og funksjoner ovenfra og ned. Særlig kom allianser mellom allmue og embetsverk til å sette grenser for sentralmakten. Jeg vil hevde at både et verdi- og interessefellesskap og konflikter rundt kryssende interesser mellom stat og brede sosiale grupper utgjorde drivkrefter i statsutviklingen. Ikke minst fikk skrive- og taleføre «borgere» etter hvert definisjonsmakt. Det er nettopp i enevoldstiden at begrepet «allmennvellet», «allmenntjen», «allmenntjenlige», «det allmenne beste» og så videre slo gjennom som begreper myntet på et kollektivt fellesskap. Staten var ikke lenger kongens domene eller private eiendom, men noe alle samfunnsborgere hadde en andel i. Det betydde at et protosivilsamfunn evnet å modere, omdanne og definere staten på nye måter.

Arbeidere – bryggearbeidere, daglønnere, tjenestefolk, husmenn, innerster (innlosjerende) og så videre – sto i tidlig moderne tid sjelden fram som en egen sosial gruppe. Sammen med bøndene, selveiende gårdbrukere og leilendinger, utgjorde disse allmuen. Vi finner arbeidere aktive under matopptøyene ca. 1790–1813 og sentrale under opptøyer ved bergverk på 1600- og 1700-tallet, mens i de fleste opptøyer og opprør kom bøndene til å dominere kategoriene allmue og folk. Også embetsmenn

8 Dørum, Hallenberg & Katajala 2021.

og borgere blir en viktig del av perspektivet nedenfra da de på avgjørende måter utfordret eneveldet, til dels i samspill med allmuen. I årene 1770–1814 mistet eneveldet mer og mer legitimitet i Norge, ikke minst hos embetsmenn, næringsborgere og det øvre sjikt av bondesamfunnet.

Et slikt nedenfra-perspektiv kan likevel synes urimelig. Det kan reises flere innvendinger. I en framstilling av førmoderne tid, i dette tilfellet før 1814, ligger det nær å knytte statsutvikling til kongen, regjeringen, hoffet og miljøene rundt kongefamilien, samt visse eliter, slik som dansk godseierhandel og storborgerskapet i København. De som økte sin makt eller befestet den, var sjelden allmuen, enda mindre grupper som husmenn og arbeidere. Heller ikke grupper av borgere og embetsmenn kunne i særlig grad påvirke større styrings- og lovprosjekter som utgikk fra København. Helstatspolitikken kom i sterk konflikt med interessene til den norske borgerstand på 1700-tallet.⁹ Og det kan virke direkte kontrafaktisk å ta til orde for statsutvikling nedenfra i en periode med særs autoritære og toppstyrte regimer. Gjennombruddet for maktstaten på 1600-tallet – også kalt skatte- og militærstaten – smalnet det politiske handlingsrommet for befolkningen, vil mange hevde. Innføringen av eneveldet i Danmark-Norge i 1660 betydde at all makt i prinsippet skulle ligge hos kongen. I Norge fram til 1814 og i Danmark fram til 1849 fantes det ingen representative politiske organer med beslutningsmyndighet utenfor kongen og hans rådgiverkrets, og sentral- og lokaladministrasjonen var ment å fungere som redskaper for den personlige kongemakten.

Ikke desto mindre vil jeg i dette arbeidet vise til forhold som grunngrer et nedenfra-perspektiv. Også bøndene under enevoldstiden maktet å skaffe seg et rom for politisk innflytelse. Sentralmakten ble tvunget til mer eller mindre å akseptere visse former for motstand og opptøyer, og det ble utviklet arenaer – politiske møtesteder – der statens representanter og representanter for folket etter forhandlinger fant fram til kompromisser og omforente løsninger om skatter. På 1700-tallet ble det tydelig at den dansk-norske statsmakten måtte sette et tak for skatter og avgifter. Enda mer bidro en norsk tradisjon for legalisme til å sette rammer for samhandling mellom stat og befolkning. Både elite og allmue søkte å

9 Collett & Frydenlund 2008.

anvende lov og rett for å appellere til sentralmakt og embetsverk, eller som strategier i konfliktfylte møter med andre sosiale grupper eller embetsmenn, eller i konflikter med regimet sentralt. En tradisjonsrik rettskultur som ble brukt både av elite og allmuen, formet altså statsutviklingen. Mot slutten av perioden – særlig etter 1750 – bidro norske embetsmenn, næringsborgere og bønder til at eneveldet måtte modereres, og at staten måtte omdefineres til et fellesskap og et kollektiv. Framfor alt vant ytringsfriheten fram som ideal og realitet, i alle fall i årene 1770–1799. Kampen mot det korrupte embetsverket sprang også ut fra opplysningstidens idealer og det nye sivilsamfunnet. Denne kampen eller selvransaksen ble mest effektivt ført av embetsmennene selv. I 1814, etter en lengre tid med omkalfatring av politiske ideer og normer, hadde ikke eneveldet særlig legitimitet blant tale- og skriveføre nordmenn av ulike sosiale lag. Eneveldet var modent for fall da prins Christian Frederik innledet sin norske reisning mot Sverige vinteren 1814.¹⁰

To modeller

Forholdet mellom stat og innbyggere kan vurderes ut fra to synsvinkler: maktstatsperspektiv og interaksjonsperspektiv. Det første perspektivet betyr monolog, befalinger, instruksjoner, ordre, overvåking, kontroll, disiplinering ovenfra og ned. Her gjelder det at staten styrer ved bruk av makt- og tvangsmidler overfor «undersåttene» og tar bare mindre hensyn til interesser og behov nedenfra. Det andre perspektivet innebærer dialog, felles interesser, samhandling, forhandlinger og kompromisser. Det impliserer at staten styrer med støtte og tilslutning fra eliter og brede sosiale lag.

Ingen av disse to kjente styringsprinsippene kan gjøres enerådende, eller omvendt forkastes. De er idealtyper, generalisert, forenklet, der variasjoner og avvik ikke får plass. Det vil alltid være snakk om vektlegging av det ene prinsippet i forhold til det andre, ikke om definitive valg for historikerne. Riksstyret og forvaltningen ca. 1500–1800 utnyttet begge strategiene i møte med undersåttene. De ulike tilnærmingene lot seg også

¹⁰ Dørum 2017a, 2017b.

forenes og blandes sammen. Makt og dominans som strategi innebar også å søke å integrere befolkningen i styre og stell for å lette gjennomføringen av upopulære vedtak. Forhandlingslinjen dreide seg like mye om å forhindre motstand og opprør som å dele felles interesser, verdier og normer. Sammen skapte slike politiske strategivalg rom for statsutvikling nedenfra. Hva slags stat står vi overfor ca. 1500–1800?

Den lovstyrte og byråkratiserte staten

Eneveldet som ble innført i Danmark og Norge i årene 1660–1661, innebar at kongen fikk samlet i sin hånd all statsmakt – både utøvende, lovgivende og dømmende. Frederik 3. hadde med sitt statskupp revet adelen ned fra maktposisjoner. Det danske riksrådet, dominert av det øverste adelssjikt, var blitt avskaffet. Adelen hadde mistet sin monopolstilling på høye embeter, og hæren hadde kommet under kongens kontroll. Adelen hadde ikke lenger organer og institusjoner som kunne kreve innflytelse over politikk og lovgivning. Maktfordeling mellom konge og adel nedfelt i håndfestninger, gikk ut av historien for alltid.

Eneveldet kan sees som kulminasjon av en prosess som hadde pågått siden 1530-årene. Siden da hadde staten gått over fra å være en domenestat til å bli en maktstat. Dette manifesterte seg i nye ideologiske begrunnelser for å gjøre allmuen til lydige undersåtter, forbud mot opprør og konkretisering av lydighetskrav overfor konge og øvrighet. Regjeringen og embetsverket formidlet forestillingen om at syndige handlinger begått av den enkelte ville ramme land og folk i form av Guds straffedom. Gud gjengjeldte nådeløst og kollektivt, og derfor måtte stat og samfunn straffe enkeltindivider hardt for å mildne Herrens vrede. De styrende innførte streng sensur, søkte å forme tanker og sinn, stilte seg bak økt kriminalisering av trolldom og seksuallovbrudd, og det ble i løpet av 1600-tallet gradvis gjennomført praksis med dødsstraff for alle drap med unntak for våde og nødverge, slik Christian 5. norske lov av 1687 slo fast. Dette kom sammen med byråkratisering, militarisering og skatteopptrapping, noe som betydde store omveltninger.¹¹

11 Dørum 2016 a, 2016b; Sødal 2019.

Det nye prinsippet om at kongen sto over loven og bare var ansvarlig overfor Gud, skapte ikke et lovløst samfunn eller et despoti. Eneveldet kom til å følge tradisjoner med å knytte styre og administrasjon til lov og rett. Politiske og administrative beslutninger ble begrunnet med lover og rettsprinsipper.¹² I noen grad kom eneveldet til å skape tryggere rammer for befolkningen. Slutten av 1700-tallet innebar gjennombruddet for rettsstatsprinsipper, men utviklingen begynte allerede på 1600-tallet. Enda viktigere var at kongemakten på 1600-tallet i stor utstrekning makttet å bryte ned systemet med at lokale embetsmenn var adelstjenere, det vil si tjenere under adelige lensherrer. Dette hadde vært patron-klient-systemer som stimulerte både lensherrer og fogder til å gjøre seg skyldig i maktmisbruk i form av ulovlige avgifter, ekstra pålegg, utnyttelse av kreditt og handel til å levere dårlige varer, ta skyhøye renter og så videre, noe som rammet allmuen. Fogder som tjente lensherrer lojalt og vel, måtte demonstrere oppfinnsom evne til å trekke ut økonomiske ressurser fra bønder og fiskere, samt drive lønnsomme næringer. Lensherren måtte kunne belønne fogder sjenerøst, men også straffe dem strengt om de ikke oppfylte forventningene.

Da lensherrene i 1660-årene ble erstattet av et mer differensiert og spesialisert embetsverk, forsvant noe av grunnlaget for det patrimoniale samfunnet. Og et profesjonalisert embetsverk skulle komme til å forvalte mye av eneveldets makt. En viktig reform meldte seg med rangforordningen av 25. mai 1671. Et finmasket system med rangtitler sprengte rammene for adelskap og adelen som stand. Slik den danske historikeren Peter Henningsen får godt fram, betydde det innføringen av et nytt æressystem. Rang og titler var ikke lenger bundet til hva slags stand man tilhørte. Adelskap framsto ikke lenger som en inngang inn i æreshierarkiet. Det som gjaldt heretter, var tjeneste i statsadministrasjonen. Fra 1679 kunne borgerlige embetsmenn få adelige privilegier for seg selv, hustru og barn, og fra 1693 fikk betjentene i de tre første rangklassene arvelig adelskap for seg og etterkommere.¹³

12 Bøggild-Andersen 1936.

13 Henningsen 2006.

Profesjonaliseringen av embetsverket på 1700-tallet fremmet forestillinger om at saksbehandling, rettsavgjørelser og vedtak måtte grunnes på lover, regler og prosedyrer. Ola Teige har dokumentert hvordan kammerrettsordningen av 1684, og en ny forordning i 1720 som forsterket prinsippene, skjerpet regler for regnskap og orden for å forebygge underslag, kassamangel og regnskapsrot. To forordninger – i 1690 og 1739 – skjerpet straffen for forsettlig underslag.¹⁴ Skatteinnkrevningen ble i 1660 skilt ut som en egen etat under Skattkammerkollegiet, og fra 1662 skulle fogdene stå direkte ansvarlig for dette kollegiet. I tillegg etablerte det nye regimet stiftamtstuer i stiftsstedene i Norge, og de skulle foreta kontroll og utarbeide større regnskap. Fogdene skulle heretter avlevere sine regnskaper via stiftamtstuen til den kongelige administrasjonen, utenom lensherrer eller amtmenn.¹⁵

Eneveldet understreket tydeligere enn før at en embetsmann måtte bli utnevnt av kongen. Embetsmennene var kongens menn, ingen andres. Under eneveldet ble alle over fenrik i hæren, alle over rorskarer (røyeter) i tollvesenet, og alle over kontorskrivere, fullmektiger og personlige kapellaner, regnet til embetsstanden. Det betydde at viktige sider ved det patrimoniale systemet ble svekket. Patronene – lensherrene – forsvant, og embetsmennene måtte forholde seg direkte til kongen og sentraladministrasjonen. Til dette kom at regjeringen i København i 1670- og 1680-årene søkte å forby embetsmenn å drive næringsvirksomhet. Kampen rettet seg først mot tollerne, som alt i tollrullen av 1671 ble møtt med handelsforbud. I forordningene av 1686 og 1688 ble handelsforbudet utvidet til flere embetsmannsgrupper – amtmenn, fogder, sorenskrivere og prester, i tillegg til tollerne.¹⁶

Samtidig er det klart at embetskjøpmenn fortsatte å prege 1700-tallet, om i mindre grad enn tilfellet hadde vært på 1600-tallet. Embetskjøpmennene kunne utnytte sitt embete, sine sosiale nettverk og sin posisjon i lokalsamfunnet til å bygge opp en profitsterk næringsvirksomhet.¹⁷ Likevel aner vi en utvikling mot at embetsverket utover på 1700-tallet ble mer

14 Teige 2014.

15 Nakken 2000: 25 ff.

16 Rian 1997.

17 Sandvik 1975; Teige 2014.

lovstyrt og mindre styrt av patron–klientrelasjoner. Profesjonaliseringen av embetsverket og byråkratiseringen kom ovenfra. Dette var initiert av konge, regjering og sentraladministrasjon. Men også befolkningen la premisses for denne utviklingen i form av klager, forventninger og motstand.

Lov og rett som strategi

Alle sosiale grupper kom til å videreføre forestillingene og strategien om at gammel og god rett, «fra arilds tid», ikke måte røres. Det gjaldt hele perioden 1500–1800. Til dette kom forestillingen om at kongen skulle respektere og overholde privilegier og rettigheter som grupper og enkeltpersoner hadde fått. Det gjaldt hva adel, borgere og geistlige som grupper hadde fått av privilegier så vel som personlige særretter og monopoler. Forsvaret av hevde vunne rettigheter oppfattet både kongen, regjeringen, embetsverket og innbyggerne som legitime interesser. Loven måtte alle følge og underordne seg – kongen og øvrigheten så vel som storfolk og allmue. For bøndene ble legalismen det ideologiske grunnlaget i kamp mot nye offentlige byrder. Instrumentelt og strategisk tjente kongetroskapskapen og forsvaret av gammel lov og rett, sammen med personlig rettet kritikk mot en enkelt embetsmann eller flere, godt som offisielle tale- og skrivemåter. Dette kunne riksstyret tåle å høre. Det betyr på ingen måte at befolkningen i mange lokalsamfunn ikke innså at skatte- og militærkravene kom fra kongen, og ikke sjelden fant allmuen allierte i embetsmenn når trykket ovenfra ble for tyngende. Vi kan altså ikke utelukke på noen måte at bøndene i realiteten opponerte mot sentralmakten.

Loven hadde primat, og en legalisme la sterke føringer på konflikter og løsningen av dem. Drapsprosessen i Norge fra slutten av 1200-tallet og til langt ut på 1600-tallet kan tjene som et eksempel. Her gjaldt det strenge rettsregler som drapsmenn måtte etterleve om de skulle få grid og leidebrev av kongen og ha mulighet for å komme fram til et forlik om bøter med den dreptes etterlatte. En skulle lyse drapet på seg i vitners nærvær og ellers følge ritualiserte handlinger og prosedyrer. Her fulgte krav om offentlighetsprinsipp.¹⁸ Videre forutsatte krav på eiendom, slik

18 Imsen 2009.

som odelsrett og bygselrett, som endte med tvister, presise lovtolkninger av bygdas gode menn så vel som av de stridige partene selv.

Folkelig motstand mot nye skatter og avgifter fortonte seg som lovkonservervisme. En viste til at en ville forsvare gammel lov og rett mot urett og maktovergrep som skulle ha vært begått av fogder og andre embetsmenn. Legalismen vedvarte etter middelalderen og dannet rammer for samfunnslivet i Norge også i enevoldstiden. Å gjøre opprør med loven i hånden, ga legitimitet og rettferdiggjorde protester og motstand. Gammel lov og rett og hevdvunne friheter fra «arilds tid» gikk igjen i argumentasjonen da bøndene i Oppdal i 1752 og bøndene i Lærdal i 1799–1802 gjorde opprør mot militærplikt.¹⁹ Alt i 1730-årene hadde bønder i Lesja og Dovre protestert mot det samme, og protester i Lærdal i 1750-årene innvarslet opprøret som kom senere. Det at opprørerne vant sympati og støtte fra både det sivile og det militære embetsverket skyldtes at legalismen kunne hevdes som prinsipp rundt hevdvunne særretter i møte med en dansk-norsk enevoldsmakt som hadde presset de militære ytelsene langt på 1700-tallet. Dette førte også til at kongen etter ritualiserte handlingsmønstre i 1752–1753 gikk langt i å senke straffene som bøndene og soldatene hadde fått for brudd på militær lovgivning som gjaldt desertering. Legalismen fortsatte på 1600- og 1700-tallet å sette rammer for det dansk-norske regimet med hovedsete i København. Lov- og rettstenkningen åpnet opp for ulike typer av motstand som nok kunne føre til straff og reaksjoner, men som også kunne utløse innrømmelser fra sentralmakten.

Skattene og militariseringen

Historien om skattene og militarisering er interessant. Slik jeg ser det, kom motstanden nedenfra til å begrense statens ressursuttak og holdt skattetrykket nede. Dette måtte uvilkårlig innsnevre statens rammevilkår. Fram til slutten av 1500-tallet lot det seg ikke gjøre å holde oppe en varig krigsøkonomi og føre rikene i hyppige kriger over lengre tid. Fred ble referert til som en forventet normaltilstand og det som var klart

¹⁹ Dørum 2022.

ønskelig, både av nordmenn og dansker. Også det danske riksrådet søkte å motsette seg krig og ekstraskatter.

I landsloven av 1274 hadde bøndene fått gjennom at kongen ikke kunne innføre nye skatter – i tillegg til den etablerte leidangsskatten – uten at en bonderepresentasjon samtykket til det.²⁰ På 1200- og 1300-tallet så vel som på 1500- og 1600-tallet brukte bøndene gammel lov og rett og hevdvunne rettigheter som en vellykket strategi mot mye skatter og avgifter. Landsloven av 1274 hadde slått fast at bare leidangsskatt skulle gjelde om ikke bøndene gikk med på noe annet. Fra 1274 til begynnelsen av 1500-tallet var leidangsskatten nesten en enerådende skatt, med unntak av beskjedne slottsavgifter (hestegangsavgift, fôring, smørskatt, vedskatt, arbeid m.m.) særlig rundt Båhus, som dukket opp på midten av 1400-tallet og som det ble flere av etter hvert. Rundt 1450 betalte bare selveiende bønder rundt festningene slottsavgifter. På 1500-tallet etablerte slottsavgiftene seg som faste jordeboksavgifter i ulike regioner.²¹ Mer betydning fikk ekstraskatter som utfareleidangen og gjengjerden som kongemakten innimellom skrev ut på 1300- og 1400-tallet. Likevel var skattenivået beskjedent fram til begynnelsen av 1500-tallet, samt også i store deler av 1500-tallet. Dette henger nøye sammen med bondemotstanden og myndige lokalsamfunn.

Gjennom hele 1500-tallet og til langt inn på 1600-tallet kom bygdefolk til å forsvare bondeluten, det vil si firedelingen av tienden. Bøndene hadde rådd over en fjerdedel av tienden som skulle brukes til hjelp for de fattige. Dette skjedde til tross for at riksstyret i den danske kirkeordinans i 1537, som også ble gjort gjeldende i Norge, slo fast en tredeling mellom konge, biskop og sogneprest. I 1550 måtte påbudet innskjerpes av kongen, før han i 1553 kortvarig innrømmet bøndene fjerdedelen. Senest i 1578 stadfestet han på nytt tredelingen, og forsøkte å drive den upopulære reformen igjennom. Klager og rapporter fra ulike deler av landet vitner om at bondeluten fortsatte å være praksis gjennom 1500-tallet og ut på 1600-tallet. Ennå i 1661 tok bøndene i Mandal len ut sin bondelut. Innarbeidingen av tredelingen ble innført flekkevis og gradvis i de ulike

²⁰ Holmsen 1976.

²¹ Bjørkvik 1996.

delene av landet. Bøndene argumenterte med å vise til gammel lov og rett og hevdvunne rettigheter. Kongene hadde jo lovet å overholde Hellig-Olavs lover.²²

Kampen mot skatteopptrappingen kom også til uttrykk i klagene som Bjelke-kommisjonen mottok i 1630-årene fra hele landet. Her må det understrekes at bøndene instrumentelt og strategisk i mange tilfeller ikke klaget over de nye skattene, men over ulovlige avgifter og skatter som fogdene hadde krevd inn. Klagene førte til at det ble satt en fast embetslønn for fogdene, i tillegg til at riksstyret innførte strengere regler for embetsførsel og regnskaper.²³ Dessuten bar de mange protestene bud om at forhandlinger og dialog var nødvendig for å unngå at motstanden akselererte.

På begynnelsen av 1500-tallet begynte riksstyret i København en mer målbevisst praksis med å pålegge ekstraskatter – kalt «landehjelp», «pengeskatt», «utbudsskatt», «krigsskatt», «brudestyr» og «prinsessestyr». Først fra 1620 ble denne landskatten årvisst og dermed hovedskatten i Norge.²⁴ Imidlertid begynte økningen i ekstraskattene å skyte fart rett før 1600. Fra slutten av 1500-tallet til 1660 fant det sted en seksdobling av skattenivået, slik Øystein Rian har beregnet.²⁵ 1670-årene markerte høydepunktet. Imidlertid har Rian framhevet at myndighetene etter freden i 1679 kom til å legge fredskattenivået høyere enn noen gang, og krigsårene i 1709–1720 gjorde at skattene skjøt opp til nye høyder.²⁶

Samtidig er det klart at skattene som hvilte på bøndene, flatet mer og mer ut etter 1750.²⁷ Stein Tveite har brukt oppgaver fra 1785/1788 som et eksempel. Målt i skattetrykk per innbygger, svarte de danske bøndene fire ganger så mye som de norske. I 1780-årene falt det 10 riksdaler i matrikkelskatt på hver dansk bonde, mens gjennomsnittet for den norske bonden var 3 riksdaler. I tillegg måtte den danske bonden yte 1 riksdaler for hver av dem i husholdet som var over 17 år.²⁸ Dette regnestykket

22 Sogner 1961–63.

23 Fladby 1963.

24 Holmsen 1979: 76 ff.

25 Rian 1995: 158 ff.

26 Rian 1992.

27 Rian 2022.

28 Dyrvik & Tveite 1980.

kan modifieres når en tar med i betraktning de militære byrdene. Kåre Lunden har nettopp løftet fram at mens norske soldater måtte gjøre militærtjeneste, innenfor et system som tenderte mot allmenn verneplikt, brukte riksstyret vervede styrker i Danmark.²⁹ Finn Erhard Johannessen trekker fram at 32 500 norske menn var innrullert i hæren rundt 1750, det vil si 40 prosent av de utskrivningsdyktige i de aktuelle aldersgruppene. Ordningen med soldatlegder (hver legd besto av en gruppe gårder) ble i årene 1717–1718 varig intensivert. Gårdene i legden måtte underholde to soldater, mot én tidligere. Dette sto ved lag ut enevoldstiden. Likevel var byrdene for soldatbefolkningen overkommelige, ikke minst for matrosene langs kysten som slapp unna eksersisene. Dernest understreker Johannessen at soldatene skapte etterspørsel etter varer og tjenester og stimulerte til økonomisk utvikling i flere lokalsamfunn, særlig i byene.³⁰

Ny motstand mot påleggene

Hvorfor fikk nordmennene lavere skatter enn danskene? På 1600- og 1700-tallet kom ekstraskattene til å utløse organiserte bondeaksjoner. Det gjaldt under den skånske krigen i årene 1675–1679, under den store nordiske krig i årene 1709–1720, i forbindelse med revisjonen av matrikkelen i begynnelsen av 1720-årene, og dessuten i årene etter 1762, da ekstraskatten ble utskrevet som en del av krigsforberedelsene til sjuårskrigen mellom flere stater på kontinentet. Dagskatten var en ekstraordinær skatt som ble innført i 1712 for å finansiere krigføringen under den store nordiske krig. Organisert nekt og protester, som blusset opp i Hallingdal, Sogn, Jæren og Dalane, presset myndighetene til retrett. Dagskatten tok slutt etter 1715.³¹ På tross av myndighetenes forsikringer ville matrikkelen som var planlagt etter den store nordiske krig i praksis ha gjort krigsskattene permanente, slik Trond Bjerås har dokumentert ved nye beregninger. Bjerås' hovedpoeng er at matrikkelens fall dermed bidro til å holde skattene relativt moderate utover på 1700-tallet.³² Ekstraskatten var en

29 Lunden 2002.

30 Johannessen 2022.

31 York 2010.

32 Bjerås 2014a.

koppskatt som ble innført i 1762 for å finansiere nøytralitetsvernet under sjuårskrigen. Skatteyderne oppfattet det særlig upopulært at bare selv-eiende bønder skulle betale skatt, mens godseierne skulle svare skatt for sine leilendinger. Alt i 1765 måtte myndighetene redusere skatten, før de i 1772 valgte å avskaffe den helt. I Danmark og hertugdømmene lyktes det derimot staten å innarbeide ekstraskatten.³³ Knut Mykland hevdet i sin tid at Norge mer og mer ble et lavskatteland utover 1700-tallet. Han forklarer det med den økende dialogen mellom konge og sentralmakt og undersåttene på den andre, og utviklingen av en rettsstat, trass i eneveldet.³⁴

Like mye skyldtes skattetaket og utflating av skattebyrden den motstanden som bøndene mobiliserte på 1700-tallet, slik jeg ser det. En slik mulighet fantes ikke for de danske bøndene. Mange av dem var festebønder under godseiere, og hadde et temmelig begrenset politisk og sosialt handlingsrom, slik ikke minst den danske historikeren Claus Bjørn i sin tid hevdet.³⁵ I Norge synes den folkelige motstanden i løpet av 1700-tallet å ha kommet i mer organiserte former med lederskap og aksjoner som favnet over en rekke bygdelag. Ifølge sognepresten i Ås, i et brev fra 1804, begynte gjerne misnøye og protester med «Rygtespredning» og «sterke og modige Ord fra de mest fremfusende Karles Læber». Så kunne ordene «sprede sig som Ilden», og mange kunne la seg «gribe og henrive med i Misnøjens Vind». Men presten legger til at det var «Sædvane» blant bygdefolket å samles på enkelte gårder eller på kirkebakken for «at gjøre Raadslagning om hvorledes de kunde faae sin Vilje igjennem». Han forteller videre at allmuen hadde et lederskap «med forbindelser til andre Bøgders store Mænd». Sognepresten uttrykker til slutt: «Bonden er klog. Han skrømmer ikke frem Soldaten og Comendanten. Den strid vil han jo aldri vinde.»³⁶

Mobiliseringen under den store nordiske krig, og enda mer i 1760-årene, nådde ut til mange regioner og lokalsamfunn. Selv om bygder ikke alltid direkte samhandlet, inspirerte de hverandre, og det var betydelig kontakt og klare forbindelser over bygdegrensene. I 1780- og 1790-årene

33 Sandvik 1975.

34 Mykland & Bagge 1987.

35 Bjørn 1981.

36 Frogn kommunearkiv, eldre arkiv, notat fra sogneprest Frederich Carl Lange, datert 4. nov. 1804.

var det tydelig at lokalsamfunnene rundt Oslofjorden samarbeidet om å gjennomføre en kullnekt mot Moss jernverk og eieren Bernt Anker. Sammen med et embetsverk som søkte å knuse Anker, vant bøndene kampen om å slippe å levere kull til lave priser. De fikk bedre betalt og tvangen forsvant.³⁷

Motstanden mot militærtjeneste i Oppdal i 1752 og i Lærdal – som foregikk over mange tiår, men var særlig konsentrert til 1799–1802 – førte til nederlag for oppdalingene og lærdøler. Ikke desto mindre skremte militær opprørene konge og regjering. Også i Dovre, Lesja og Valdres kom det i stand lignende aksjoner. Alt tyder på at disse aksjonene rettet seg mot sentralmakten, ikke det lokale embetsverket. Støtten fra embetsmenn kom blant annet fordi bøndene fremmet legitime interesser – hevdvunne privilegier som fritak for militærøvelser i fredstid tjente som vederlag for vedlikehold av fjellveier, samt plikt til å skyss embetsmenn og andre reisende, i tillegg til å befordre post over fjellet. Oppdalingene hadde hatt fritak som kunne føres tilbake til Erik av Pommeren og slutten av 1300-tallet. Det var nettopp støtten fra et sivilt og et militært embetsverk som gjorde at riksstyret valgte å skåne oppdalssoldatene for spissrotgang og flere års fengselsstraff og reduserte fengselsstraffen til lite eller ingenting, og det endte med at oppdalsbøndene fikk redusert bøtene de skulle ha betalt kongen.³⁸

Lofthusreisningen i 1786–1787, oppkalt etter lederen Kristian Lofthus, markerte det største norske opprøret uten sidestykke. Det hadde tyngdepunkt i Telemark og Agder, og sprang ut av det bøndene oppfattet som maktovergrep og økonomiske urimeligheter fra både embetsmenn og arendalsborgere. Sorenkrivere ble beskyldt for å ta seg godt betalt med gebyrer for embets handlinger, særlig gjaldt det når de skrev rettsdokumenter som hadde brede marger, store bokstavtegn og luftige linjer over mange sider. Det var betaling per ark eller side. Sogneprestene i Telemark viste oppfinnsomhet når de påla bøndene ekstra avgifter i tillegg til tinden. Fogdene krevde en rekke småskatter som for hvert år ble ulovlig forhøyet. Mest rammet kritikken fra bøndene trelasthandlerne i Arendal.

37 Dørum 2006.

38 Dørum 2022.

Ifølge bøndene utnyttet arendalsborgerne sitt reelle monopol på å drive trelasthandel til å sette høye priser på varene, prise ned tømmer og arbeid som bøndene hadde skulle ha betalt for, ta seg høye renter og godt betalt for skatteforskutting og varekreditt. Bøndene måtte gå fra gård og grunn og arendalsborgere overtok eiendommene, ble det fortalt.³⁹

Kristian Lofthus satte opp flere klagebrev på vegne av allmuer i store områder. To ganger fikk han audiens hos kronprinsen, og han fikk i stand en tredje reise til København sammen med 34 bondeutsendinger. Kristian forsøkte å bevege kronprinsen til å få embetsverket til å undersøke klagen. Selv tilbød han seg å ta opp tingsvitner. Frederik etterlyste bevis og ville ikke imøtekomme allmuens bøtter.⁴⁰ På den tredje reisen til kronprinsen trakk Kristian seg før de kom til hovedstaden, fordi det var blitt utstedt arrestordre på ham. To av klagebrevene (supplikker) samlet så mange som 472 underskrifter fra allmuemenn. Høsten 1786 og vinteren 1787 forsøkte myndighetene å fengsle Kristian, men han ble stadig vekk beskyttet av store bondeflokker. I desember fikk han samlet en bevæpnet bondehær på flere hundre som satte seg fore å drive gjennom lov og rett, og det gikk rykter om at bøndene ville storme byene Arendal og Kristiansand. Militære styrker ble sendt til Lillesand. Fjorten dager før jul fikk Lofthus løfte på fem ukers leide. Etter flere forsøk lyktes det å fange ham i mars 1787. Reisningen nådde dramatiske høyder da en stor bondehær på minst 1000 mann i mars 1787 møtte 200 bondesoldater og 80 vervede soldater. Soldatene tvang fram utlevering av fogden som bøndene hadde fanget som gissel for å bytte til seg Kristian. Mars 1797 ble begynnelsen på et langt fengselsopphold for Kristian på Akershus festning. Det endte med livsvarig fengsel for lederen Kristian og mindre fengselsstraffer for 13 andre i 1792, og stadfestet av Høyesterett to år senere.⁴¹ I 1797 døde han bak murene. Opprøret demonstrerte både ledelse, organisering og samarbeid over grensene, og det ble ytret en klar folkelig klassetenkning. Opprørerne hevdet at bøndene var den nærrende stand, og at borgerskapet og embetsmennene utgjorde den tærende stand. Lofthusreisningen rommet også et større innslag av systemkritikk, i og

39 Dyrvik & Feldbæk 1996: 60 ff; Sverdrup 1917; Sætra 1980.

40 Rian 2007.

41 Rian 2007.

med at både sportelsystemet som sorenskriverne levde av, og kjøpmennenes monopol på trelasthandelen, ble hevdet å være dypt urettferdig og skadelig for bøndene.

Kristan Lofthus døde som en knust mann bak murene, men opprøret tvang fram innrømmelser fra sentralt hold. Regjeringen nedsatte en undersøkelses- og domskommisjon som fra 1787 undersøkte klagen fra bøndene mot embetsmenn og arendalsborgere om maktmisbruk og ulovligheter. Kommisjonen ga uttrykk for at de hadde forståelse for klagen, og to embetsmenn ble suspendert og stiftamtmanden ble fradømt sin stilling. Mest kritisk var kommisjonen mot arendalsborgerens monopol og framferd mot allmuen. I 1789 ble det opprettet en konvensjon som skulle sikre trygg fløting og rensking av vassdragene for framtiden. I 1792 falt det dom over trelasthandlerne som måtte betale bøndene erstatninger for de høye prisene de hadde tatt på kjøpmannsvarene. I 1795 kom det et reskript som regulerte trelasthandelen, kjøpmannshandelen og regnskapsførselen mellom partene. Man søkte også å myke opp monopolene til trelasthandlerne. Da var alt det danske kornmonopolet i 1788 avskaffet, og samme år hadde et nytt sportelreglement gitt strengere rammer for hva embetsmennene kunne kreve.⁴²

Den legalistiske strategien som omga opprøret i de første fasene, sikret Lofthus og tilhengerne hans lenge en legitimitet. Kronprinsen måtte ta imot bøndenes sendeferd. Samtidig kan vi tale om endringer i forholdet mellom sentralmakt og lokalsamfunn i løpet av 1700-tallet. Vi må se de store innrømmelsene fra sentralmakten i København i lys av sterkere organisering av interesser i lokalsamfunnene. Dette hang i sin tur sammen med at bondekommunen opplevde å bli revitalisert.

Bondekommunens renaissance

Leser vi tingbøker og fogderegnskapene i tidsrommet 1662–1814, trer det fram et bilde av myndigheter og allmue som stadig vekk forhandlet om skattefordeling, bygging av veier og bruer, vedlikehold av kirkebygg. Selv om lettelsene, utsettelsene og omfordelingene av skattene var beskjedne,

42 Sætra 1980.

så betydde det en viss grad av integrasjon i styre og stell. I saker om bygging og vedlikehold av bygg, bruer, veier, bygdemagasiner og bruken av allmenning kunne tingallmuen få avgjørende betydning. Bygdefolket satt med kompetansen og håndverkerne. På 1700-tallet ble det lokale selvstyret styrket. I 1739 og 1741 forordnet riksstyret fattig- og skolekommisjoner med 3–5 bonderepresentanter. Før 1814 kom sognekommisjoner og bygdekommisjoner til å erstatte betegnelsen fattig- og skolekommisjon i ulike deler av landet, og kommisjonene fikk flere medlemmer og noe bredere sosiale sammensetning. I Trøndelag og Nordland var bygdekommisjonen blitt innført i 1790 i forbindelse med innføringen av et offentlig fattigvesen, og da som en administrativ forenkling av ordningen med skole- og fattigkommisjoner som Østlandet og Vestlandet hadde hatt henholdsvis siden 1740- og 1750-årene. Samtidig syntes den trønderske bygdekommisjonen å være beredt til å ivareta og forvalte en rekke kommunale oppgaver, ikke bare dem som gjaldt skole- og fattigstellet. Den tok ansvaret også for reguleringen av allmenningen, vedlikeholdet av kirkebygningene, bruene og småveiene, samt for å fremme ønsker i lokalsamfunnet. På Østlandet hadde bygde- og sognekommisjoner vokst seg naturlig på slutten av 1700-tallet og begynnelsen av 1800-tallet, i og med at bondekommunen fikk reist bygdemagasiner og søkte å sikre forsynings situasjonen med hensyn til korn.⁴³

Fra 1816 ble det vanlig å utvide bygde- eller sognekommisjonene, som hadde bestått av sogneprest, lensmann og fire medhjelpere, med bygdas valgmenn, og som telte alt fra én til tre–fem personer. Etter loven skulle utvidelsen med valgmenn gjelde skolekommisjoner, men det smittet også over på bygdekommisjonen. I praksis kom flere bygder til å utvide bygdekommisjonene med enda flere menn. Sogne- og bygdekommisjonene kom til å representere lokalbefolkningen i ulike saker som angikk det bygdekommunale fellesskapet. Med utvidelsen av kommunale oppgaver og med bredere sammensetning ble disse kommisjonene politiske skoler for stadig flere av bygdefolket. Enkelte formannskaper fortsatte å skriftfeste møter og forhandlinger i samme protokoll som den sognekommisjonen hadde brukt. Kontinuitet fra 1700-tallet er sterk i årene etter 1837,

43 Dørum 2013.

selv om bygdekommunen ble utstyrt med langt større formell makt og myndighet og lokalsamfunnene fikk beslutningsdyktige politisk-administrative organer i formannskap og kommunestyre.

På 1700-tallet revitaliserte lokalsamfunnet bruken av bygderepresentasjoner på 6, 12 og 18 menn som bygde på en arv – nemnder og kommisjoner som hadde preget tidsrommet ca. 1274–1600. Disse nye bygderepresentasjonene fungerte litt annerledes ved at de kom til å uttale seg i møte med øvrighetspersoner. De drev også forhandlinger med embetsverket om avgifter og ytelser til enkelte embetsmenn, og om gjennomføringen av lokaloffentlige oppgaver, slik som bygging og vedlikehold av bruer, veier og kirkebygg, organisering av fattig- og skolevesen. Bygderepresentasjonen synes å ha tjent som modell for formannskapet som ble innført i 1837.⁴⁴ Endelig har Trond Bjerkås dokumentert en vitalisering på 1700-tallet og tidlig 1800-tallet av det jeg vil kalle «kirkekommunen», det administrative fellesskapet som biskopen og sognepresten delte med bøndene rundt lokalkirkene, skolen og fattigvesenet, og til slutt også bygdemagasinet. Ikke minst møttes prest, noen ganger også biskop, og allmuerepresentanter for å drøfte både praktiske tiltak vedrørende ansettelse av omgangslærere, fordeling av legdslemmer, vedlikehold av kirkebygg, innkreving av tiende, disponering av kirkekasse, bygging av bygdemagasin, samt spørsmål om ekte tro, rett kristen livsførsel og gode kirkeritualer.⁴⁵ «Kirkekommunen» utviklet seg på 1700-tallet til å bli langt viktigere enn «rettskommunen» knyttet til tinget og retts- og skatteforhandlingene der.

Det korrupte embetsverket og kampen mot det

Sentralt i bondemotstanden på 1500- og 1600-tallet var misnøyen med embetsmenn. Dette ble også en del av bondemotstanden på 1700-tallet og fram mot 1814. Lofthusreisningen ble et oppgjør med flere lokale embetsmenn og enda flere arendalsborgere i 1786–1787 rundt maktmisbruk og økonomiske ulovligheter. I samme kategori kommer haugianernes

44 Dørum 2013.

45 Bjerkås 2021.

fordømming av og anklager mot presteskapet og til dels også mot næringsborgere i 1796–1804. Hans Nielsen Hauge satte fram påstander om at geistligheten var griske og maktbegjærlige, og dette fikk klangbunn i byer og bygder. Arkivene fra sentralmakten på 1600- og 1700-tallet viser at det kom inn mange klager fra allmuen som rettet seg mot embetsmenn som gjorde seg skyldig i maktovergrep, beriket seg på bekostning av befolkningen i form av ulovlige avgifter, pålegg og sportler, var korrupte og brøt loven. Regjeringen og sentraladministrasjonen var godt kjent med problemene.⁴⁶

«Fanatikere» av Adolph Tidemand fra 1865–66. I årene 1796–1804 kom flere embetsmenn og andre kondisjonerte, men også en del av bygdeallmuen, i Norge til å oppfatte Hans Nielsen Hauge og haugianerne som fanatiske. Samtidig er det klart at haugianerne med sin store oppslutning og sine forgreninger i en rekke vennsamfunn i ulike deler av Norge, representerte den største faren som dansk-norske eneveldet noen gang skulle oppleve. Hauge og haugianerne gikk til angrep mot både presteskapets tros- og forkynningsmonopol og den rådende samfunnsorden basert på privilegier og stand. Enhver som hadde kallet og evner, burde få forkynne eller drive handel, skipsfart og industri, var Hauges budskap. I dette lå det sosialt oppbrudd og sosial oppdrift. Foto: Nasjonalmuseet, lisens: CC BY.

⁴⁶ Dørum 2016a.

Undersøkelser gjennomført av historikeren Ola Teige synes å bekrefte at økonomiske misligheter, kassamankoer og bevisste underslag og korrupsjon i enevoldstiden var utbredt. Oppsiktsvekkende nok, sett med dagens blick, ble det sjelden drevet systematisk kassakontroll. Fra 1683 og langt fram mot 1800 regnet ikke myndighetene i Danmark-Norge regnskapsmangel eller kassemangel som forbrytelser eller veldig alvorlige saker. I noen grad må dette, slik Ola Teige har beskrevet det, sees som et fleksibelt styringssystem der myndighetene ville gi oppbørselsbetjenter en mulighet til å gjøre opp kassamangelen og betale tilbake gjelden. En stor kassamangelsak i 1783 bidro sterkt til at innføringen av en forordning i 1793 som knesatte som prinsipp at embetsmenn ikke måtte blande statlige midler med sin private økonomi.⁴⁷ Ellers har Øystein Rian påpekt at skillet mellom sportler og bestikkelser kunne være lite.⁴⁸ Til slutt ble tollvesenet kjent for både tollsvik og korrupsjon. Tollere og betjenter tok seg betalt for å la kjøpmenn og andre lure unna og få seilt ut trelast uten belastning med toll. Den store opprullingen av tollsvik i Christiania i 1705–1709 omfattet hele eliten og flere ledd i trelasthandelen, og hadde store forgreininger.⁴⁹

Korrupsjonen forplantet seg. Knut Sprauten har dokumentert det sterke samrøret mellom stat og storborgerskap i Trondheim i 1745–1758, representert ved menn som for eksempel Hans Hagerup og Helmer Meincke, og aller mest den styrtrike Hans Hornemann. De fikk forpaktet av staten de enorme tiendeinntektene som all handelen over Trondheim førte med seg. Storborgerne tok mye av overskuddet selv, og med det finansierte de egen virksomhet i bergverk, fiske og trelasthandel, og bandt andre Trondheims-kjøpmenn til seg gjennom pengelån. Men også staten tjente gode penger på denne hestehandelen med storborgerskapet, som måtte vedlikeholde båndene til menn høyt i sentraladministrasjonen ved blant annet bestikkelser og smøring i frykt for å miste tollforpaktingen til andre kjøpmenn i byen.⁵⁰ Kriminalstatistikk som vi får etter 1814, avslører omfattende økonomiske misligheter blant

47 Teige 2006: 262–263.

48 Rian 2003: 108.

49 Teige 2001.

50 Sprauten 1974.

embetsmenn i Norge, noe som Harald Espeli ser som en arv fra eneveldet. Etter 1814, men først fra midten av 1800-tallet, presset det seg fram grep og tiltak for å stoppe ukulturen og skape et hederlig embetsverk.⁵¹ Likevel foregikk det en moralsk kamp i siste del av 1700-tallet som forandret idealene og normene. Kritikken fra tale- og skriveføre menn mot umoralen blant embetsmenn i en gryende norsk skriftoffentlighet ble lagt merke til, og dette fikk konsekvenser.

Opplysningstidens nye idealer – allmennytten og patriotismen

Opplysningstiden var en moralsk revolusjon som fikk virkninger for embetsførelse og statskunst. Etter 1770 finner vi tydeligere ansatser til et sivilsamfunn med borgere som vel så mye definerte de nye idealene og normene som det statsfilosofene og juristene som tjente fyrstestaten gjorde. Selv om det var embetsmenn, næringsborgere og personer fra øvre sosiale lag som skrev, uttalte seg og hevdet meninger, kom disse i ulike måter i opposisjon til eneveldet, standssamfunnet og aristokratiske tenkemåter. Begrepene «borger» og «medborger» slo gjennom fra og med trykkefrihetstiden 1770–1773, som er blitt kalt «tre ville år».⁵² Mange borgere deltok i debatten om trykkefriheten og om hvorfor den var viktig. Den offentlige samtalen gjorde det klart at kongen og regjeringen måtte åpne opp for meningsutvikling og en viss samfunnskritikk. Det brakte fram sannhet, korrigerende det som var feil og ga retningslinjer for hva som var de beste politiske beslutninger. Til dette hørte oppfatningen om at kongen skulle styre etter folkeviljen, eller at de tale- og skriveføre som kunne representere og forvalte folkeviljen.⁵³ Det het at «Alle ting opplyses best ved Stridige Meninger».

I Danmark-Norge kom «medborgere» fra første stund til å omfatte mange. Borgerdydsidealet var uløselig bundet til målet om å tjene allmennytten eller allmennvellet, og ikke la seg styre av egenytten. Dette idealet la vekt på staten, fedrelandet og helheten, og med dette kom

⁵¹ Espeli & Nilsen 2016.

⁵² Horstbøll, Langen & Stjernefelt 2020.

⁵³ Seip 1958.

de patriotiske borgerne – som man gjerne kalte seg – til å overskride skilnelene mellom stender, kjønn og etniske grupper.⁵⁴ På norsk grunn kom Even Hammer med sitt verk i 1771 – trykt i København – som han kalte *Philonorvagi velmeente Tanker til veltænkende Medborgere*.⁵⁵ Det Nyttige Selskab, som kom i stand i Bergen i 1774, slo fast forventningen om at alle og enhver i selskapet skulle virke «til Medborgeres sande Vel».⁵⁶ I begge tilfeller ble medborgere definert sosialt svært vidt blant norske innbyggere.

Borger og borgerinne ble knyttet til moralske kriterier, slik vi finner hos Tyge Roth i *Tanker om Kiærlighed til Fædrelandet* fra 1759. I fedrelandet levde mennesket som en borger.⁵⁷ Ove Malling ramset opp 18 moralbegreper i sitt verk *Store og gode Handlinger af Danske, Norske og Holstenere* fra 1777. Dette var kriterier som kunne knyttes til en patriotisk borger. Moralbegrepene var: religion, menneskekjærlighet, høymodighet, kjærlighet til fedrelandet, troskap mot kongen, kjekt mot, standhaftighet, tapperhet, snillhet, sindighet, edelmodighet, rettferdighet, trofasthet, embetsiver, vinnskipelighet, flid i studier, «Godedighet» og store fortjenester for staten. Malling anså fedrelandskjærlighet for å være den viktigste dyd.⁵⁸

Denne moralske opprustningen som opplysningstiden innebar, fikk konsekvenser også for vurderingen av embetsmenn og hvordan disse bedømte seg selv. I et anonymt skrift fra 1772, med tittelen *Samtale mellem tvende Nordmænd paa Reisen fra Norge til Kiøbenhavn* kan vi lese:

I første samtale spør den ene nordmannen den andre: «Hvad mener du vel, min Broder, det er Aarsag til den Foragt, eller i det ringeste Ringeagtelse, alt for mange Øvrighetspersoner ere i. Dertil, mener jeg, er meer end en Aarsag. Nemlig: 1. Uduelighed, 2. Egennyttighed og Partiskhed. 3. For Ringe Indkomster. 4. Uanstændigt, privat Levnet 5. Indbyrdes Had, Uenighed, Misundelse og Efterstræbelse imellem Embedsmændene.»⁵⁹

54 Damsholt 2000: 109.

55 Hammer 1771.

56 Espelid 1974: 105.

57 Damsholt 2000: 113.

58 Damsholt 2000: 104.

59 Anonym 1772.

Når denne konstruerte samtalen mellom to brødre skulle summere opp hva som var årsaker til forakt eller ringeaktelse som mange øvrighetspersoner måtte tåle, var det disse: udugelighet, egennytte og partiskhet, for små inntekter, uanstendig privat levnet, innbyrdes hat, uenighet, misunnelse og etterstrebelse (kappestrid) mellom embetsmennene.

Samtidig ser vi at embetsmennene selv utviklet strengere normer for embetsførsel. I 1766 formidlet Rentekammeret hva som burde være rettesnor for fogdene. Skattene skulle leveres med korrekte summer til rett tid, og fogdene skulle omgå allmuen på en måte som skapte tillit og fortrolighet. På den måte ble allmuen lydig og rolig. Det var ellers viktig å «bringe Embetet i behørig Anseelse».⁶⁰ I 1810 skrev fogden på Øvre Romerike at «en god Embedsmand sætter Almen-Nytte højest, følger Lov og Ret, og skyr Egennytten, det selviske og det privates bedste».⁶¹ Fogden i Salten understreket det samme i 1813: «Vort Opdrag som Embedsmand er at dømme og rette os efter Lov og Ret og det Almenne Hensyn, og ikke lade oss friste af den Private Vinning.»⁶² Embetsmennene skulle tjene fellesskapet. Allmueklagene var alltid en påminnelse om dette, og embetsmennene begynte i økende grad å fordømme umoralsk og inkompetent embetsførsel.

Patriotismen preget samtalene i 1700-tallets offentligheter, også i Norge. I 1799 skrev en bonde i Råde: «I vore Skjænkestuer tales det og skaales det for Fædrelandet, vor Konge og de gode Borgerdyder.»⁶³ Litt ironisk legger han til at man kaptet om hvem som var mest villig til å ofre sitt liv for det gode fedreland. Patriotismen som hadde begynt å ta form i 1760- og 1770-årene betydde for Norges del to ting. For det første betydde den dyrking av det norske og nordmennene. For det andre innebar den dyrking av fellesstaten sammen med dansker, tyskere, islendinger og færøyinger. I begge tilfeller var konge og kongehus viktige realiteter og symboler. Det eksisterte både en norsk-nasjonal patriotisme og en helstatspatriotisme.

60 Sandvik 1975: 65.

61 Ullensaker kommunearchiv, lensmannsarkivet. Brev fra fogden på Øvre Romerike til lensmannen i Ullensaker, 29. sep. 1810.

62 Statsarkivet i Trondheim, Nordlands amt, journalsaker, uordnet, 1813. Brev fra Salten fogdekontor, 24. sep. 1813.

63 Aarneberg privatarkiv, anonymt brev fra en bonde til en annen, 2. sep. 1799.

Begge formene for patriotisme la sterk vekt på gode borgerdyder, som fornuft, dannelses, empati, allmenntytte og offervilje for fellesskapet, dessuten hengivenhet og lojalitet overfor kongehuset. Patriotismens krav om oppslutning om staten og kongen hadde autoritære trekk. I dette lå det en stor gevinst for regimet, og ikke minst skulle Christian Frederik utnytte dette for å skape oppslutning om selvstendighetsreisningen. Patriotismen krevde enighet, ensretting i tanker og handlinger uttrykt i «Allmennvilje» og «Allmenn-Nytte», og den sto for aversjon mot partiånd, partivesen, kjekleri og splid. I enighet lå innvånerens lykke og framgang, i partivesen og åpen kritikk kimen til splittelse og oppløsning.⁶⁴ Denne normen kunne legge stengsler for utviklingen av en fri opinionsdannelse og betydde en kontrollert offentlighet.

Når nordmenn ytret seg i den statsborgerlige formen for patriotismen, kunne de omtale seg som dansker og ha Danmark som ramme for sine hyllester og kjærlighetserklæringer, og gjøre kongen og staten til hovedsak. Det allmenntyttige og oppslutningen om statsfellesskap og kongehus la sterke føringer på ytringene i teateret, litteraturen, historieverkene og i de politiske ytringer i aviser og tidsskrifter, og formet ikke minst all talekunst i form og innhold.

Den statsborgerlige patriotisme kunne også lett forenes med den særnorske eller nasjonale i dyrking av de borgerlige dyder, men det kunne lett oppstå strid om dansk og norsk identitet. Den danske statsmannen Ove Høegh-Guldberg kunne i 1776 si: «Ingen Nordmand er til. Alle er vi Borgere av den danske Stat.» I 1770-årene ble mottoet i de nye norske offentlighetene: «Nordmænd er til».⁶⁵ I 1760- og 1770-årene ble norske eliter mer opptatt av og interessert i Norge og nordmennene og av landets historie, kultur, natur, språk og alle former for egenart. Odelsbonden ble dyrket og løftet fram som beviset på at nordmenn var frie og ikke bundet av godseiere og adel. Stadig flere bønder greide å bli selveiere, og etter hvert odelsbønder, i takt med at staten og elitene solgte unna jordegods. I dette lå det spirer til oppgjør og brudd.

64 Seip 1974: 90 ff.

65 Mykland 1978: 41.

Oppgjøret med eneveldet

Tiden etter 1750 er også en tid da norske samfunnsborgere selv skulle utfordre eneveldet, og til slutt rive det ned. Mye tyder på at studentmiljøet i København i 1760- og 1770-årene rommet separatisme. Mange av disse studentene ble senere framtrepende embetsmenn. Vi har sterke belegg for dette i en undersøkelse som Jørgen Mührmann-Lund nylig har foretatt etter at han gjorde oppsiktsvekkende funn i hovedstadens politiarkiver. Mührmann-Lunds analyse viser at rundt 20 norske studenter, anført av Hans Michael Seehuus og Hans Ruus Martens, i København i 1764 ble avslørt med planer om å stifte en forening for å gjøre opprør i Norge. Både Johan Nordahl Bruun, Even Hammer og Hammers bror var medskyldige og delaktige. De ville utnytte misnøyen i Norge som ekstraskatten hadde utløst, og mobilisere allmuen til kamp. Det forelå planer om å innta festningene i Bergen og Trondheim, og å føre opprøret videre til Østlandet. De håpet også at det norske opprøret kunne følges opp av et opprør i Danmark. Det skulle opprettes en norsk regjering, som skulle holde sete på Hovinsholm på Helgøya i Mjøsa, og man skulle velge en konge som var etterkommer av kong Håkon Håkonsson, som hadde levd i 1217–1263. Om en slik tronarving ikke fantes, var alternativene en dansk prins eller tsarinne Katarina i Russland.⁶⁶

Myndighetene i København fikk dysset ned saken. Dette var pinlig. Man tok brodden av dette ved å kalle planene for «Børnesnak og Sladder». Studentene ble løslatt ustraffet med den begrunnelse av de var blitt foreledet av to politispioner, og de måtte love å avstå fra slike «utilladelige Diskurser» – eller planer og diskusjoner – for all framtid. At saken hadde større dimensjoner, vitner opplysninger fra generalprokurør Henrik Stampe om. Det var blitt arrestert en underoffiser i Trøndelag og en svenske i Romsdal som hadde forsøkt å oppildne allmuen til opprør, og det var observert svenske opprørsagitatorer rundt omkring i landet. Hvor representative disse to studentene var for mer utbredte norske stemninger,

66 Rigsarkivet i Danmark, Danske kancelli, indlæg til Sjællandske Tegnelser, 1699–1771, året 1764, Jørgen Mührmann-Lund har vært så elskverdig å gi meg tillatelse til å bruke opplysninger fra hans forskning og analyse om to norske studenter og hans medsammensvorne som la planer om å danne en forening som skulle sette i gang et norsk opprør med løsrivelse fra Danmark.

vet vi ikke. Men at misnøyen med ekstraskatten var stor i Norge etter at den ble innført i 1762, vitner den omfattende, organiserte skattenekten i mange deler av landet om. Skattenekten varte så lenge at konge og regjering til slutt avskaffet ekstraskatten i 1772. Til dels fikk også allmuen flere steder støtte fra det lokale embetsverket, slik at konflikten fikk karakter av å rette seg mot regimet sentralt. Ønsket blant studentene om å få en norsk regent som var etterkommer etter den gamle norske kongeslekt, springer trolig ut av en norsk-nasjonal patriotisme i emning. Da Hans Ruus Martens døde, skrev Johan Nordahl Brun til «Min udkårne ven». Han skrev: «Du tænkte og taled frit; og havde nær mistet din Frihed; Du elskede og mistede den virkelig.»⁶⁷

Utvilsomt skulle det vokse fram en norsk-nasjonal patriotisme som kritiserte helstaten og regimet som gjorde Norge til et stebarn under trykket av «Blodiglen» København. Denne patriotismen beredte grunnen for forestillingen i 1814 om at Norge kunne bli et selvstendig rike og at nordmennene burde føle troskap og kjærlighet til sin egen nasjon, som ikke lenger omfattet Danmark.

Trond Bjerås har i sin studie av valgadressene fra ulike prestegjeld våren 1814 godtgjort at de formidler politiske ideer som i mangt sprang ut av elitemiljøer, men at de også kan ha hatt innslag av folkelige tradisjonsforestillinger om motstand og frihet.⁶⁸ At adressene i noen grad har fjernet seg fra forelegg som Christan Frederik og hans støttespillere hadde regissert i erklæringer og befalinger, er tydelig når framstillingen av regenten som en nasjonal frelser ble blandet sammen med nye ideer, slik som tanken om folket som skapere av ny forfatning eller grunnlov. I adressene framkommer det ønsker om en ny forfatning basert på folkesuvereniteten og borgerrettighetene. Her finnes forsvar av folkets frihet til å bestemme egen grunnlov sammen med vektlegging av nasjonal selvstendighet i møte med Sveriges urettmessige erobningskrav. Innslaget av folketradisjonen finner vi i et frihetsbegrep som knyttet seg til at et folk ikke skal leve under fremmed åk og har rett til å gjøre motstand.⁶⁹ I flere

67 Brun 1818: 206–207.

68 Bjerås 2014b.

69 Bjerås 2014b; Dørum 2006.

tilfeller satte bestemte embetsmenn sterke spor etter seg i mer politisk utfordrende formuleringer, men de tydelige likhetene mellom de mange adressene vitner om forestillinger som hadde bredere oppslutning.

«Eidsvoll 1814», malt av Oscar Wergeland i 1884, gitt som gave til Stortinget året etter. I dette kapittelet argumenteres det for at hendelsene i 1814, som munnet ut i Grunnloven av 17. mai, må sees om en akkumulasjon av en politisk og ideologisk utvikling. Sivilsamfunnet i Norge hadde siden midten av 1750-tallet tatt til seg og ført videre ideene om folkesuverenitet, frihet og likhet gjennom lesning, foredrag, diskusjoner og kritiske ytringer, ofte i det skjulte. I 1814 sto eneveldet for fall, og det ble avskaffet av 21 prominente nordmenn på notabelmøtet på Eidsvoll 16.–19. februar. 19 av 21 stemte for at Kristian Frederik skulle gi fra seg arveretten til Norge. Foto: Stortinget/Teigens fotoatelier AS, lisens: CC BY-ND.

Selv om sogneprestene i de fleste tilfeller førte bygdeadressene i pennen, er det rimelig at de også søkte å anvende tankeelementer som den politiske opplyste delen av allmuen i regionen målbar. Retthistoriker Eirik Holmøyvik poengterer at bondeutkastene fra Gudbrandsdalen, Hedemarken og Modum tok klart avstand fra eneveldet, mens utkastet fra Toten forutsetter en folkevalgt nasjonalforsamling basert på samme stemmerett for bønder som for andre stender.⁷⁰ Det finnes også belegg for at bønder i private brev hadde tanker om styreform, og trolig om

⁷⁰ Holmøyvik 2015: 309–310.

eneveldet. Et anonymt bondebrev fra 1811 fra Ås i Follo sier dette: «Et Styre af en Mand er ikke altid det beste. Flere Hoveder tenker bedre end et Hoved. Maate man forstaa det.»⁷¹ Utsagnet gir ikke grunnlag for en helt entydig tolkning, men det kan være en kritikk av enevoldskongen.

I begynnelsen av februar 1814 hadde 58 av de ledende borgerne i Trondheim i en adresse til prins Christian Frederik kommet med et klart ønske om at det skulle sammenkalles en grunnlovgivende forsamling. Trondheimsborgerne ba om at han måtte tillate «Nationen ved Deputerede af alle Stænder at sammentræde i en Congress, for at lægge Grundvolden til Rigets Constitution for Fremtiden». I adressen ble det hevdet at «en eller anden Feil i Statsindretningen» hadde medvirket til «de Ulykker, som nu i kort Tid have styrtet Undersaaterne i grændseløs Elendighed».⁷² Borgerne våget ikke å underskrive adressen, men via stiftamtmann Trampe ble prinsen kjent med innholdet. Kritikken av eneveldet og fyrstesuvereniteten og krav om en konstitusjon av folket, var tydelig.⁷³

På en måte hadde adressen fra Bergen vel så stor sprengkraft. Den omtaler rett nok ikke ønsket om et nytt styresett, men gir derimot til kjenne separatisme. Bergensborgerne skrev i sin adresse til prins Christian Frederik 25. desember 1813 at de ville hylle ham til konge i Norge i kraft av hans arv dersom Frederik 6. måtte gi slipp på landet, og de ivret for en allianse mellom Norge og Storbritannia. Følgen av dette ville være at landet kom i krig med Danmark og Napoleon. Målet skulle være gjenforening med Danmark når Frederik 6. døde og Christian Frederik besteg tronen. Adressen røper rett nok en vanlig forestilling om at gjenforening med Danmark måtte være et endelig mål for et eventuelt opprør mot en framtvunget avståelse av Norge til Sverige. Like mye bærer adressen bud om separatisme rettet mot regimet sentralt, og en misnøye med kongen i København, selv om de forsikret om sin troskap til ham. Det er med god grunn Magne Njåstad har oppfattet ikke minst denne adressen som uttrykk for et politisk system i oppløsning.⁷⁴ Adressene må vi se i lys av systemkritikken som hadde vokst fram over flere tiår.

71 Ås kommunearkiv, Ås formannskap, anonymt bondebrev, 3. juli 1811.

72 Aall 1859: 747–748.

73 Holmøyvik 2015: 173.

74 Njåstad 2014: 178–179.

På det store bankmøtet 5. januar 1814 i Christiania var 72 av landets fremste næringslivsdrivende invitert. Her hadde prins Christian Frederik lagt fram planer om en egen norsk bank. Under avslutningsmiddagen hadde en av gjestene funnet en papirlapp med oppfordring til å utrope Christian Frederik til Norges konge. M.G. Rosenkrantz hadde uten mine revet i stykker lappen, og andre hadde fulgt hans eksempel. Jacob Aall hadde senere mottatt en anonym lapp til sitt losji i Christiania hvor det samme sto skrevet. Med tilbakeskuende blick oppfattet Aall bankmøtet som «en herlig Forgaard til det Constitutions-Tempel, som strax efter byggedes».⁷⁵ Eneveldet hadde tapt mye av sin legitimitet i de ledende kretser, selv om også noen støttet det.

Fredsavtalen 14. januar 1814, der Norge ble avstått til den svenske kongen Carl 13., kom til å utløse en selvstendighetsreisning under ledelse av prins Christian Frederik. I håpet om å få støtte fra stormaktene søkte prinsen og framtrede nordmenn å bygge ut grunnlaget for en selvstendig norsk stat. Fra 25. januar var det klart at Christian Frederik søkte å mobilisere hele administrasjonen til innsats for en reisning, og han kunne regne med betydelig lojalitet og støtte. Dagene 16.–19. februar holdt prinsen og 21 betydningsfulle menn viktige møter på Eidsvoll. Her kom nordmennene enstemmig til å overbevise Christian Frederik om at han burde endre sin beslutning om å utrope seg som enevoldskonge. Som tronarving valgte han etter press å gi avkall på sin arverett til den norske tronen til fordel for et innskrenket monarki, en lovgivende folkevalgt forsamling og en ny forfatning. Ola Mestad har godtgjort at prinsens avkall på arveretten på ingen måte var grunnlagt med det nye folkesuverenitetsprinsippet utlagt av Rousseau, slik norske historikere i samlet flokk har trodd. Isteden var dette en elegant politisk manøver som kunne la seg begrunne i eneveldets kontrakts- og suverenitetslære som flere danske kjennere av statsrettsteori på 1700-tallet hadde gitt entydige tolkninger av. På notabelmøtet var det norske jurister som utla denne læren.⁷⁶

75 Frydenlund & Collett 2009: 155–156.

76 Mestad 2014: 35–65.

Revolusjonen i 1814 som akkumulert effekt

Statsutvikling nedenfra gir mening også for perioden 1500–1814, til tross for at kongemakt og statsapparat vokste og vant terreng. En folkelig motstandstradisjon skulle på 1500-, 1600- og 1700-tallet sette grenser for maktstaten og enevoldsstaten. Skattetrykket var lenge lavt og basert på oppslutning fra bøndene. Skatterevolusjonen brøytet seg ikke fram før mot slutten av 1500-tallet, kanskje først for alvor etter 1620. Det tok tid før konge og regjeringen brøt ned de mentale barrierene for seg og andre for å innføre et helt nytt skatteregime som betydde flerdobling av satsene. På 1700-tallet kom bøndene til å vise større og mer effektiv motstands- og organisasjonsevne i flere store oppgjør. Her finner vi en del av forklaringen på at skattetrykket kom til å flate ut, særlig etter 1750. Bondekommunen styrket seg også etter 1740 med nye institusjoner og større deltakelse fra bygdefolk. Dette betydde større politisk maktintegrasjon. Størst betydning var det at alle sosiale grupper forventet at enevoldsstaten skulle følge tradisjoner for legalisme som gikk tilbake til 1200-tallet. Lov og rett fortsatte å være viktige rammevilkår etter 1660, selv om embetsmenn kunne bli anklaget for å være maktbegjærlige og korruperte. Det skapte en viss stabilitet og kunne motvirke uheldige utviklingslinjer.

Opplysningstiden etter 1750 bar fram ideer om at embetsmenn og borgere skulle stille nasjonen og fellesskapet høyest. Allmennyttens steg fram som hedersord og sterkt positivt ladet ord. En fordømte egoisme og særinteresser, og en hyllet idealer som selvoppofrelse, hederlighet, ærlig framferd, uselvisk dømmekraft og andre høye moralske standarder. I den skriftlige offentligheten skjøv det seg fram en ny forståelse av staten. Den skulle nå oppfattes som et kollektiv av samfunnsborgere. Dermed skrinla forfattere og skribenter forestillingen om at et land var kongens rike og hans domene, som hadde vært tradisjonen ennå på 1500- og 1600-tallet.

Etter 1750 kom også borgerne selv til å utfordre eneveldet, og revolusjonen i 1814 og eneveldets undergang må da i stor grad forklares med utviklingen av et protosivilsamfunn som endte opp med å forkaste eneveldet. Samtidig vil det ikke være rett å nytte begrepet kritisk borgerlig offentlighet på perioden 1770–1814.⁷⁷ Det var nærmest umulig å fremme

77 Dørum 2017a, 2017b.

åpen og krass system- og regimekritikk i aviser, tidsskrift og i større skrifter. Skribenter som forsøkte seg på det, møtte strenge sanksjoner og straff. Eksemplene på åpen eller forkledd kritikk er derfor ikke mange. Den omfattende kritikken som lå i Peter Frederik Suhms arbeider, førte ikke til straffeforfølgelse. Han slapp unna, men han unngikk åpen provokasjon og konfrontasjon, slik Peter Andreas Heiberg, Malthe Conrad Bruun og Peter Collett i større grad gjorde. Suhm brukt en annen genre, slik «hemmelige etterretninger» var, det vil si oppdiktete historier med fordekt og kodet kritikk, og dette ga et større frirom. Heiberg ble landsforvist i 1799 og Bruun i 1800, og Collett mistet sitt embete i 1797.⁷⁸

Derimot kom årene 1770–1772/1773 til å utgjøre en unntakstilstand der kritikk av regjeringens politikk fant ulike uttrykk. Ellers kom revolusjonsåret 1789 til å utløse begeistring både i Danmark og Norge med ytringer som bar i seg indirekte kritikk av eneveldet. Den viktigste system- og regimekritikken aner vi i korrespondanse mellom embetsmenn og i enkelte privatbrev. Med andre ord fantes det arenaer som var private, halvoffentlige og til dels skjulte knyttet til slekts- og vennenettverk, private hjem og skjenkestuer, klubber og selskaper der politiske ideer og nyheter ble formidlet, spredt og diskutert.⁷⁹

Kritikken rettet seg nok oftere mot regjeringens politikk og styreformene enevelde enn mot monarkiet og fellesskapet med Danmark. Det var nok langt flere som delte misnøyen med eneveldet enn ønsket om å bryte ut av unionen med Danmark.⁸⁰ Valgadressene i 1814 bar oppe tydelige ønsker om en ny forfatning basert på folkesuverenitet og borgerrettigheter, slik Trond Bjerkås har dokumentert.⁸¹ Det samme gjorde grunnlovstkastene. Derimot er det klart at studentopprøret i 1764 i København samt Østlandets og Bergens borgerskap gikk mye lenger. De representerte klare separatistiske tendenser.

Året 1814 kan sees som et utslag av at et gryende sivilsamfunn siden midten av 1700-tallet hadde skapt arenaer og gjennomslag for nye politiske ideer. De patriotiske selskapene og filosofien som fulgte, skapte

78 Dørum 2017b.

79 Dørum 2017a, 2017b.

80 Dørum 2017a, 2017b.

81 Bjerkås 2014b.

normer for et samfunn av aktive medborgere. Veien derfra var ikke lang til også å kunne forestille seg at borgerne burde ha mer håndfast politisk innflytelse. I det politiske tomrommet som oppsto vinteren 1814, bød det seg en mulighet for ledende nordmenn til å kreve at Norge burde få et nytt politisk styresett.⁸²

Referanser

Litteratur

- Anonym. (1772). *Samtale mellom tvende Normænd paa Reisen fra Norge til Kiøbenhavn*, Sorøe. Trykt i det Ridderl. Akademies Bogtrykkerie, hos Jonas Lindgrens Enke.
- Bjerkås, T. (2014a). Et nytt blikk på befolkningen? Om 1723-matrikkelens konsekvenser og årsakene til dens fall. *Heimen*, 51(2), 126–145.
- Bjerkås, T. (2014b). Revolusjonær tale. Nye perspektiver på eidsvolladressene, *Historisk tidsskrift*, 93(1), 95–124.
- Bjerkås, T. (2021). Houses divided. Local churches as spaces of contention in 18th – and early 19th century Norway. I K. Dørum, M. Hallenberg & K. Katajala (Red.), *Bringing the people back in. State building from below ca. 1500–1800* (s. 252–273). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003138662>
- Bjørkvik, H. (1996). *Folketap og sammenbrudd: 1350–1520*. Aschehoug.
- Bjørn, C. (1981). *Bonde, herremand, konge. Bonden i 1700-tallets Danmark*. Gyldendal.
- Brun, J. N. (1818). *Johan Nordahl Bruns mindre Digte* (2. utg.). Jacob Lehmann.
- Bøggild-Andersen C. O. (1936). *Statsomvæltningen i 1660. Kilder og tradition*. Levin & Munksgaard.
- Collett, J. & Frydenlund, B. (Red.). (2008). *Christianias handelspatrisiat. En elite i 1700-tallets Norge*. Andresen & Butenschøn.
- Damsholt, T. (2000). *Fædrelandskierlighed og borgerdyd: Patriotisk diskurs og militære reformer i Danmark i siste del af 1700-tallet*. Museum Tusulanum Press.
- Dyrvik, S. & Feldebæk, O. (1996). *Aschehougs norgeshistorie: Bd. 7. Mellom brødre 1780–1830*. Aschehoug.
- Dyrvik, S. & Tveite, S. (1980). Meir om norsk økonomi under dansk styre. *Historisk tidsskrift*, 59(3), 315–323.
- Dørum, K. (2006). Hvordan kullbøndene seiret i striden med Bernt Anker. Bondepolitikk og bondeøkonomi i Norge på 1700-tallet. *Historisk tidsskrift*, 85(3), 403–431.

82 Dørum 2017a, 2017b.

- Dørum, K. (2013). Et oppgjør med eneveldet og standssamfunnet. Dannelsen av en folkelig offentlighet i norske bygder 1814–1850. *Historisk Tidsskrift*, 92(1), 91–123.
- Dørum, K. (2016a). *Frå undersått til medborgar. Styreform og politisk kultur 1660 til 1814*. Samlaget.
- Dørum, K. (2016b). Peasants and political culture in Norway (c. 1400–1700). I U. Koskinen (Red.), *Aggressive and violent peasant elites in the Nordic countries, c. 1500–1700* (s. 33–62). Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-3-319-40688-6_2
- Dørum, K. (2017a). Borgerlig offentlighet og regimekritikk 1770–1814. I T. Bjerås & K. Dørum (Red.), *Eneveldet før undergangen. Politisk kultur i Norge 1660–1814* (s. 505–548). Spartacus.
- Dørum, K. (2017b). Styrte og kritiske offentligheter. I J. Gripsrud (Red.), *Allmenningen. Historien om norsk offentlighet* (s. 52–109). Universitetsforlaget.
- Dørum, K. (2022). Militærnekt i Norge på 1700-tallet – legalistiske opprør? I T. D. Slettebø, O. Teige & Ø. Lydik (Red.), *Fredsårene. Norge i fred 1720–1807* (s. 185–216). Dreyers forlag.
- Dørum, K., Hallenberg, M. & Katajala, K. (Red.). (2021). *Bringing the people back in: Statebuilding from below in the Nordic countries c. 1500–1800*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003138662>
- Espeli, H. & Nilsen, Y. (2016). *Riksrevisjonens historie 1816–2016*. Fagbokforlaget.
- Espelid, K. L. (1974). *Til medborgernes sande vel. Det Nyttige Selskab 1774–1974*. Det Byttige Selskab.
- Fladby, R. (1963). *Fra lensmannstjener til kongelig majestets foged*. Universitetsforlaget.
- Frydenlund, B. & Collett, J. P. (2009). Selskabet for Norges Vel og handelspatrisiatet. I J. Collett & E. Bjerke (Red.), *Vekst gjennom kunnskap. Det Kongelige Selskap for Norges Vel 1809–1814* (s. 123–158). Unipub.
- Hammer, E. (1771). *Philonorvagi velmeente Tanker til veltænkende Medborgere, Udgivne i Trykke-Frihedens første Aar*. København.
- Henningsen, P. (2006). *I sandsernes vold. Bondekultur og kultursammenstød i enevældens Danmark: Bd. 1–2*. Landbohistorisk Selskab. Københavns Stadsarkiv.
- Holmsen, A. (1976). *Nye studier i gammel historie*. Universitetsforlaget.
- Holmsen, A. (1979). *Gard, skatt, matrikkel*. Universitetsforlaget.
- Holmøyvik, E. (2015). Veggen til Grunnlova. I E. Holmøyvik & D. Michalsen (Red.), *Lærebok i forfatningshistorie* (kap. 9). Pax.
- Horstbøll, H., Langen, U. & Stjernefelt, F. (2020). *Grov konføkt. Tre vilde år med trykkefrihed – 1770–73: Bd. 1–2*. Gyldendal.
- Imsen, S. (1990/1994). *Norsk bondekommunalisme fra Magnus Lagabøte til Kristian Kvart: Bd. 1–2*. Tapir.
- Imsen, S. (2009). Den gammelnorske drapsprosessen. *Historisk tidsskrift*, 88(3), 185–229.

- Johannessen, F. E. (2022). Militærvesenet og den økonomiske utviklingen i Norge. I T. D. Slettebø, O. Teige & Ø. Lydik (Red.), *Fredsårene. Norge i fred 1720–1807* (s. 105–121). Dreyers forlag.
- Lunden, K. (2002). *Norsk landbrukshistorie: Bd. 2. Frå svartedauden til 17. mai, 1350–1814*. Samlaget.
- Maurseth, P. (1979). *Sentraladministrasjonens historie – 1814–1845*. Universitetsforlaget.
- Mestad, O. (2014). Suvereniteten tilbakegitt til det norske folket ved Kieltraktaten. Det oversedde natur- og statsrettsgrunnlaget for norsk sjølvstende og grunnlov i 1814. *Historisk tidsskrift*, 93(1), 35–65.
- Mykland, K. (1977). *Gjennom nødsår og krig 1648–1720*. Cappelen.
- Mykland, K. (1978). *Kampen om Norge 1784–1814*. Cappelen.
- Mykland, K. & Bagge, S. (1987). *Norge i dansketiden*. Universitetsforlaget.
- Nakken, A. (2000). *Sentraladministrasjonen i København og sentralorganer i Norge 1660–1814*. Tano Aschehoug.
- Njåstad, M. (2014). Stiftsstedene – de regionale politiske sentra. I I. Bull & J. Maliks (Red.), *Riket og regionene. Grunnlovens regionale forutsetninger og konsekvenser* (s. 178–179) Fagbokforlaget.
- Rian, Ø. (1992). Den frie og stolte norske bonden. Myter og realiteter. I H. Winge (Red.), *Lokalsamfunn og øvrighet i Norden ca. 1550–1750* (s. 117–159). Norsk lokallhistorisk institutt.
- Rian, Ø. (1995). *Den nye begynnelsen 1520–1660*. Aschehoug.
- Rian, Ø. (1997). *Bratsberg på 1600-tallet. Stat og samfunn i symbiose*. Universitetsforlaget.
- Rian, Ø. (2003). *Embetsstanden i dansketida*. Samlaget.
- Rian, Ø. (2007). *For Norge, kjempers fødeland. 12 portrett frå dansketida*. Det Norske Samlaget.
- Rian, Ø. (2008). Christiania-elitens politiske betydning i det dansk-norske eneveldet – med hovedvekt på imperiehovedstaden København. I J. Collett & B. Frydenlund (Red.), *Christianias handelspatrisiat. En elite i 1700-tallets Norge* (s. 29–46). Andresen & Butenschøn.
- Rian, Ø. (2014). *Sensuren i Danmark-Norge. Vilkårene for offentlige ytringer 1536–1814*. Universitetsforlaget.
- Rian, Ø. (2022). Regjeringen i kontinuitet og endring. I T. D. Slettebø, O. Teige & Ø. Lydik (Red.), *Fredsårene. Norge i fred 1720–1807*. Dreyers forlag.
- Sandvik, G. (1975). *Det gamle veldet. Norske finansar 1760–79*. Gyldendal Norske Forlag.
- Seip, J. A. (1958). *Teorien om det opinionsstyrte eneveldet*. Universitetsforlaget.
- Seip, J. A. (1974). *Utsikt over Norges historie. Bd. 1. Tidsrommet 1815–ca.1860*, Gyldendal.
- Sogner, S. (1961–63). Bondeluten i reformasjonsårhundret. *Heimen*, 12.
- Sprauten, K. (1974). *Staten og storborgerne. Finansiering av Hans Hornemanns utenrikshandel 1745–1758* [Hovedoppgave]. Universitetet i Oslo.

- Steen, S. (1934). *Det norske folks liv og historie gjennom tidene: Bd. 5. Tidsrummet 1640 til omkring 1720*. H. Aschehoug & co.
- Sverdrup, G. (1917). *Lofthusbevægelsen* [Avhandling]. Universitetets historiske seminar, Kristiania. Grøndahl & søns boktrykkeri.
- Sætra, G. (1980). *Embetsmann, bonde, borger. Konflikten mellom trelasthandlerne i Arendal og bøndene i opplandet 1782–1795* [Hovedoppgave]. Universitetet i Bergen.
- Sødal, T. (2019). Bot eller henrettelse? Straffemåter for 199 drap på Agder 1601–1663. *Egde*, 2.
- Teige, O. (2001). *En torn i øyet. Det store tollsviket og inkvisisjonskommisjonen i Christiania 1705–09* [Hovedoppgave]. Universitetet i Oslo.
- Teige, O. (2006). Kassemangel og malversasjon. Straffeløpfølge av misligheter i det norske embetsverket under eneveldet. *Historisk tidsskrift*, 85(3), 253–275.
- Teige, O. (2014). En seiglivet lov. Norsk offentlig kasse- og regnskapsvesen i tiden etter 1814. I M. Hommerstad & M. N. Ottosen (Red.), *Ideal og realitet 1814 i politisk praksis for folk og elite*. (s. 86–110). Akademika forlag.
- York, E. U. (2010). *Kongens tru tenarar? Møtet mellom statsapparat og allmuge i Bergen stiftamt i samband med dagskatten, 1712–1715* [Masteroppgave]. Universitetet i Bergen.
- Aall, J. (1859). *Erindringer om Bidrag til Norges Historie*. J. W. Cappelen.

Primærkilder

- Frogn kommunearkiv, eldre arkiv, notat fra sogneprest Frederich Carl Lange, datert 4. nov. 1804.
- Rigsarkivet i Danmark, Danske kancelli, indlæg til Sjællandske Tegnelser, 1699–1771, året 1764.
- Statsarkivet i Trondheim, Nordlands amt, journalsaker, uordnet, 1813. Brev fra Salten fogdekontor, 24. sep. 1813.
- Ullensaker kommunearkiv, lensmannsarkivet. Brev fra fogden på Øvre Romerike til lensmannen i Ullensaker, 29. sep. 1810.
- Aarneberg privatarkiv, anonymt brev fra en bonde til en annen, 2. sep. 1799.
- Ås kommunearkiv, Ås formannskap, anonymt bondebrev, 3. juli 1811.

KAPITTEL 3

Økonomisk ulikhet og sosial konflikt på Næs jernverk rundt 1800

Frank Meyer

Næs Jernverksmuseum

Abstract

This article looks at workers' strategies for coping with rising economic inequality at the largest of five ironworks in Agder, *Næs jernverk*, around 1800. From the middle of the century, the Næs ironworks facility became extraordinarily prosperous for many years. Yet at the same time, material living conditions deteriorated for those at the lower end of the small industrial community's economic spectrum. Worker's real wages declined substantially, their indebtedness to the company rose accordingly, the quality of their nutrition suffered, and, finally, as part of debt consolidation efforts, the houses that the workers had invested considerably in were taken away from them. Four different reaction patterns can be observed: individual escape from reality (truancy, drinking), individual revolt, approaches to spontaneous collective resistance, and planned collective rebellion (strike, sabotage). Meanwhile, the plant management became increasingly aware of existing or quixotic worker's actions (sabotage in particular).¹

Keywords: Inequality, iron works, Norway, 18th century

Økonomisk ulikhet

Ulikhetsforskningens røtter går tilbake til teorier om klasse og makt hos Karl Marx og Max Weber, og særlig Webers definisjon av ulikhet ser ut til å danne utgangspunkt for et flertall av studiene i dag.² På denne måten kan ulikhet forstås nærmere som ujevn fordeling av ressurser og

1 Fløystad 1979a, 1979b, 1986; Meyer 2021, 2023. I tillegg kommer en rekke artikler som en kan finne i bibliografien som er trykt i Fløystad 2012: 75–76.

2 Hansen & Ljunggren 2021: 36–42; Weber 1958.

Sitering: Meyer, F. (2022). Økonomisk ulikhet og sosial konflikt på Næs jernverk rundt 1800. I F. Meyer (Red.), *Arbeid, arbeidere og arbeiderbevegelse på Agder 1500–2020* (Kap. 3, s. 79–118). Cappelen Damm Akademisk. <https://doi.org/10.23865/noasp.18o.ch3>
Lisens: CC-BY-NC 4.0

livssjanser mellom ulike grupper, lag eller klasser.³ I likhet med et av de mest leste og omdiskuterte verk i de siste årene, Thomas Pikettys bestselger *Kapitalen i det 21. århundre*, vil jeg konsentrere meg om fordelingen av inntekt og formue, og som en følge av denne, forbruk og materielle levekår, hos de to gruppene på Baaseland/Næs jernverk på 1700-tallet.⁴ Oppmerksomhet rettes først og fremst mot utviklingen av ulikheten i materielle kår mellom jernverksarbeiderne på bunnen og jernverkseierne på toppen av jernverkssamfunnet.

I sosiologiske tilnærminger brukes det ofte kvantitative data, det vil si statistikk på inntekt, formue, helse, levealder, utdanning med mer for å måle ulikhet. Problemet med denne type data er at en ikke har data sett tilbake til eldre tid. Historikeren Ingeborg Fløystad har imidlertid undersøkt regnskapsmateriale fra Baaseland og Næs jernverk i grundige og oppfinnsomme studier og presentert aggregerte tall i en rekke publikasjoner. Disse har hun supplert med innsiktsfulle kvalitative studier om menneskene på jernverket.⁵ I kapittelets første del vil jeg, i stor grad basert på Fløystads studier, skissere relasjonen mellom arbeiderfamilienes og jernverkseiernes levekår på 1700-tallet.

I kapittelets andre del tar jeg opp jernverksarbeidernes reaksjoner på den økende økonomiske ulikheten på verket. Når det gjelder teorier om klasser og klassebevissthet, står denne delen i tradisjonen etter den engelske historikeren E.P. Thompson. Thompson skildret klassedannelsen som en aktiv, trinnvis og åpen prosess som var et resultat av menneskelige handlinger og historiske betingelser. Han så klassebevissthet som et resultat av kommunikative og kognitive læringsprosesser. «Arbeiderklassen trer ikke fram på noe liknende vis som sola», skrev han, «som går opp på et nøyaktig kalkulerbart tidspunkt; arbeiderklassen deltar aktivt i sin egen tilblivelse». Arbeiderklassen skapte seg selv, i kampen mot øvrigheten og kapitalen. «Mellom 1780 og 1832 begynte brorparten av de arbeidende menneskene i England å føle et interessefellesskap seg imellom og et motsetningsforhold til andre mennesker hvis

3 Blackburn 2008; Hansen 2020.

4 Piketty 2014.

5 Se enkelthenvvisninger i fotnotene nedenfor. Fløystad har også gått gjennom kvalitative dokumenter, slik som skifteprotokoller og takster.

interesser var annerledes enn (og som regel sto i motsetning til) deres interesser», skrev Thompson i innledningen til *The Making of the English Working Class*.⁶ I løpet av denne drøye 50-årsperioden (som overlapper med perioden denne studien om Næs jernverk tar for seg) forandret underklassens forhold til overklassen seg fra ærbødighet til trass. Thompson viste hvordan den arbeidende befolkningen smått om senn begynte å utvikle de kulturelle, sosiale og intellektuelle ressursene for å skape nye muligheter for seg selv.

Dette kapittelet har som mål å vise jernverksarbeidernes reaksjoner på den økende økonomiske ulikheten og påpeke arbeidernes læringsprosesser i omtrent det samme tidsspennet som Thompson studerte. Akkurat som Thompson ønsker jeg å vise tiltakende uro, tilløp til mer klassebevissthet og kollektiv handling. Kapittelet vil utelukkende supplere det vi har av kunnskap om 1700-tallet som ei tid med gryende konflikter mellom ledelsen og arbeiderne på bergverkene, og den vil være en viktig del av historien om Næs jernverk. For den underliggende sosiale uroen og det økende konfliktnivået har så langt ikke blitt beskrevet eller analysert i sin fulle bredde og dybde, og dette ønsker jeg med denne studien å bidra til. Hvilke typer konflikter kan vi få øye på, hva dreide de seg om, og – til en viss grad – hvordan gikk det så med de tiltalte og med jernverket? I dette kapittelet er det utelukkende menn som blir omtalt. Kvinner forekommer også i kildene og kvinner viser enkelte av de reaksjonsmønstrene som er nevnt nedenfor. Analysen av relasjonene mellom variablene klasse og kjønn kan ikke gjennomføres her, og jeg vil komme tilbake til kvinnene i en egen artikkel.

Når det gjelder nyere historieskriving, har en ny generasjon historikere sett på bergverkssamfunnene med kritiske øyene. Blant annet har Knut Dørum, sammen med kolleger og studenter, bidratt til å kaste nytt lys på konflikter mellom folk og øvrighet mellom omtrent 1750 og 1850. Dørum pekte på konflikter ved for eksempel Moss Jernverk på 1780- og 1790-tallet, der bøndene seiret over verkseieren.⁷ Bjørn Ivar Berg sammenliknet arbeideraksjoner på Kongsberg Sølvverk i 1730 og 1771–1775,

6 Thompson 1967.

7 Berg 2007; Dørum 2006; Dørum & Sandvik 2012.

og Gina Johannesen tok for seg arbeideropprøret ved Kongsberg Sølvverk i 1795. Sist i rekken er foreløpig Jon Emil Halvorsen, som har undersøkt streiken mot trelastkartellet Christiania Tømmerdirection som bøndene i Skedsmo gjennomførte i 1795.⁸

Næs jernverks økonomiske utvikling på 1700-tallet

Jernverket i Holt sogn gikk gjennom et hamskifte i løpet av 1700-tallet. I enkelte framstillinger kan en få inntrykk av at jernverket fra starten av var en velfungerende mekanisme som liknet på et moderne industrielt anlegg. Kildene tyder imidlertid på at det skjedde en fundamental utvidelse, profesjonalisering og intensivering av produksjonen i løpet av århundret.

Verket fikk et tydelig oppsving under Ulrich Schnell, som ble medeier av verket i 1724, og særlig etter at han overtok som eneier i 1728. Han koblet nye gruver med bedre malm til produksjonslinjen og innførte ny teknologi.⁹ Ved Storelva ble det bygget ny masovn, med formerstue, hjulhus, vannrenner og materialbod. Ny spikerhammer og et nytt teglbrenneri framstilte materialene til de nye bygningene; og da kullhusene for masovn og hammer brant, ble disse umiddelbart erstattet med nye. Verket sto ferdig i sin nye form i 1742.¹⁰

Fra 1750-årene av var det rigget til helårsdrift. Jernmonopolet fra 1730 og høy etterspørsel sørget for gode tider, med et kort avbrekk tidlig på 1770-tallet. Produksjonen av jern økte jevnt til ukjente høyder, og må ha gitt betydelige overskudd. Verkets økonomiske situasjon ble ytterligere forbedret av at eieren fikk lov til å skjære og selge trelast fra 1765. Den kongelige tillatelse i 1765 til å drive eksport av trelast fra verkets tre sager bidro også i høy grad til å styrke verkets økonomiske stilling. Alt tyder på at verket må ha vært en formidabel pengemaskin.¹¹

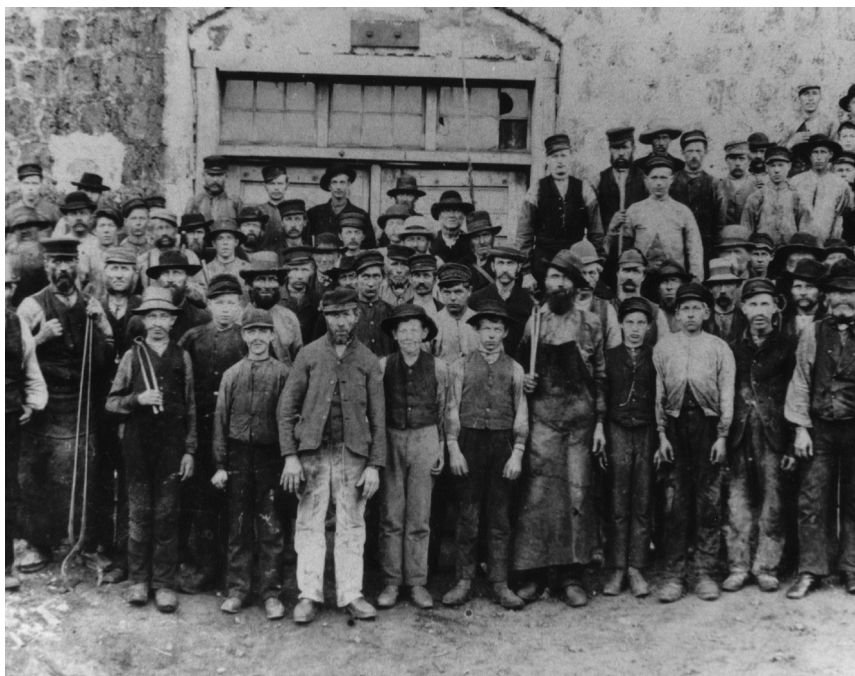
8 Halvorsen 2021; G. Johannesen 2013; «Liste over opprør» 2021.

9 Fløystad 2000: 96–97.

10 Fløystad 1998: 68–70, 72.

11 Bystrøm 1993: 46–52; Fløystad 1979a: 66–79.

Ut fra det vi vet om bygningsarbeid på verket, virker det som om det meste av investeringene og reinvesteringene kom i tida før 1770, mens det var lite tilbakeføring av overskuddet til vedlikehold og modernisering av produksjonsanlegget etter det. Ulrich Schnell investerte og reinvesterte store midler i verket, noe som ikke ser ut til å ha minket inntektene hans, som vi senere skal se. Nesten uten unntak kom investeringene i hans tid, men etter ham var det slutt. Sønnen Jacobs største investering i verket var muligens byggingen av Forvaltergården i Tvedestrand mellom 1772 og 1774.¹² Da Jacob Aall kjøpte verket i 1799, ble han klar over et moderniseringssetterslep, og han måtte blant annet fornye masovnen og røstmurer, som var av «gammel svensk art».¹³

Verksarbeidere på Næs jernverk i 1893. Foto: Ukjent / Næs Jernverksmuseum. Gjengitt med tillatelse. Alle rettigheter er forbeholdt. Kan ikke gjenbrukes uten tillatelse.

12 Næs Jernverksmuseums hjemmeside, om Forvaltergården. Hentet 9. juli 2021 fra <https://www.jernverksmuseet.no/forvaltergrden>

13 Thuesen 1977: 13; Stubhaug 2014: 497. Ifølge Aall-biografen Arild Stubhaug overtok Aall «et godt drevet, gjennomsnitt norsk jernverk».

Arbeiderfamilienes materielle kår på 1700-tallet

I løpet av 1700-tallet vokste tallet på arbeidere fra omtrent 20 (med et sterkt innslag av enslige migrantarbeidere) til 100. Inkludert familiemedlemmer talte arbeiderhusholdningene til sammen omtrent 440 personer rundt 1800.¹⁴ Endringer i deres levkår kan beskrives først og fremst ut fra nøkkelkriteriene sysselsetting, reallønn, gjeld og kosthold.

Det var typisk at mange arbeidere i første tredel av århundret ikke hadde arbeid hele året. Mange var sesongarbeidere eller arbeidet deler av året. De arbeidet lite spesialisert, både i gruver og ved ovnen, alt etter som hva som var å gjøre til enhver tid. Etter 1750, da det ble helårsdrift av masovnen, ble det mer vanlig og til slutt dominerende med helårsarbeid. Dessuten økte spesialiseringen og dermed lønnsmessig og sosial differensiering av arbeiderne. Hammersmedene tjente mest, deretter kom masovnsarbeidere. Til slutt var gruvearbeiderne, som det også var flest av, nederst på rangstigen.¹⁵

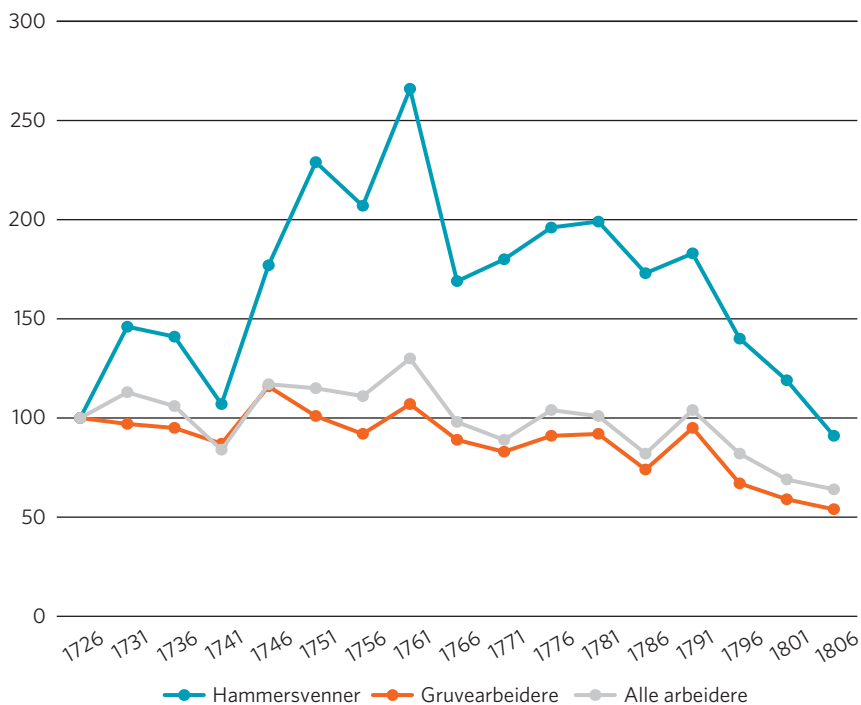
Økt sysselsetting på grunn av helårs arbeid ga høyere nominalinntekter, men det som er relevant er utviklingen av reallønningene over tid. Arbeiderne opplevde, særlig i annen halvdel av århundret, og mest markant på 1790-tallet, at reallønnen ble dårligere. Verst var det for gruvearbeiderne som hadde lavest inntekt. De fleste arbeidere ved verket var gruvearbeidere, slik at reallønnen til gjennomsnittsarbeideren ikke var stort høyere enn inntekten til gruvearbeideren.

Hammersvenner opplevde den beste lønnsutviklingen på midten av århundret. Da var reallønnen mer enn 2,5 ganger høyere enn på 1720-tallet. Rundt 1800 ble de rammet av en nedgang i reallønnen til i underkant av det opprinnelige nivå. Brorparten av arbeiderne, de som slet i gruvene, hadde bare på to korte tidspunkt høyere reallønn enn i 1726: midt på 1740-tallet og i begynnelsen av 1760-tallet. Ellers hadde gruvearbeiderne mindre å rutte med enn i 1726. Særlig 1790-årene stupte reallønnen. I løpet av 80 år var lønna i realiteten nært halvert.

14 Fløystad 1979a: 4–5. Om differensiering av arbeiderkollektivet på Fritzøe, se også Norli 2017.

15 Fløystad 2007: 249.

Reallønnindekser hvert femte år 1726–1806 (1726 = 100)

Kilde: Fløystad 1979b: 598 (tabell E4).

Et felles trekk for alle arbeidere, både de med høy og lav lønn, var at de i løpet av livet ble sterkt forgjeldet. Gjeldsgraden varierte i ulike livsfaser, avhengig av forsørgerbyrde. Som ungkar var arbeideren gjeldfri. Med kone og barn ble det flere mager å mette, og gjelda økte. Når sønnene i familiene tok til å tjene penger og bidro til husholdningens samlede inntekter, gikk gjelda ned. Etter at en arbeider gikk ut av yrkeslivet, på grunn av alder, sykdom eller ulykke, økte gjelda igjen – eller gjelda hos forsørgeren – fordi pensjonen og støtten som verket utbetalte fra fattigkassa ikke strakk til for å dekke de mest nødvendige behovene. Et eksempel er Tevis Jansen, som arbeidet i masovnen og i gruvene. I 1704 hadde han mer enn 17 rd i gjeld, som nok var 1,5 ganger verdien av huset han og familien bodde i. Han og andre arbeidere fikk ettergitt gjelda da jernverkseier Peter Børting døde, «for deris fattigdoms skyld». Men 20 år senere, i 1723/1724, da konkursboet til jernverkseier Nils Josten ble tatt opp, sto Tevis Jansen igjen med 49 rd i

gjeld – langt mer enn det han eide av verdier, og det ser ikke ut til at gjelda ble betalt tilbake noensinne. Den ble sannsynligvis ettergitt, men i 1731 hadde familien igjen gjeld på 12 rd, som sønnen Clemet overtok halvparten av, og i 1740 ble han på ny ettergitt det han var skyldig, drøye 21 rd.¹⁶

Gjelda hadde to virkninger: På den ene sida hjalp den arbeiderne med å overkomme kriser når inntekten var lav eller uteble, for eksempel under sjukdom. På den andre sida var gjelda en lenke rundt arbeiderfamilienes føtter. Det å pakke sammen og dra var ikke mulig: Om arbeidere hadde forlatt verket uten å ha gjort opp for seg, ville de blitt påtalt og fengslet. Det vanlige var at *alle* familier hadde gjeld til verkseieren, uavhengig av inntektsnivå. Fløystad argumenterer derfor med at opphoping av gjeld var en ønsket effekt fra verksledelsen, fordi det bandt arbeiderne til verket.¹⁷

Høy gjeld kan være et resultat av et overdrevet forbruk. Men levde arbeiderne over evne? Et blick på arbeidernes kosthold og annet forbruk kan gi oss svar på det. Hele 75–80 prosent av en arbeiderhusstands samlede inntekt gikk med til innkjøp av tørre og salte matvarer, og til tjenester relatert til å få maten på bordet (kjøring av mat fra havna til mølla, maling av korn). Arbeiderfamiliene spiste framfor alt korn (bygg, i mindre grad rug og malt). Andre matvarer som ble kjøpt, var salt sild, tørrfisk, salt, erter, gryn, litt smør og en sjelden gang noe kjøtt. Resten gikk med til innkjøp av strengt nødvendige varer (klær, sko) og betaling av pålagte avgifter (offer til presten). Det eneste arbeiderne kunne unne seg, og som kan se ut som luksus, er skråtobakk (engelsk og hollandsk) og til tider noe brennevin. Tobakk ble solgt på verkets magasin, det vil si at den må ha blitt sett på som nødvendig vare. Brennevin ble derimot ikke solgt på magasinet, og arbeiderne måtte kjøpe det andre steder.

Kostholdet hadde et stort innslag av kornprodukter, og hos gruppa med lavest inntekt kunne andelen kornvarer være enda høyere. Siden arbeiderne bodde på husmannsplasser, kalt verksplasser, rundt verket, hadde de mulighet til å supplere med melk fra ei ku eller geit. Om høsten kunne de kjøpe litt slakt. Når dette er sagt, var kostholdet likevel svært ensidig, og det var kornvarer som dominerte. Når arbeiderne fikk dårlig

¹⁶ Fløystad 1976: 66, 70.

¹⁷ Fløystad 1979a: 326–369, 1979b: 544–545, 1986: 91.

råd, ble de dyre matvarene byttet ut mot billigere, noe som førte til enda mer ensidig kost. Dette skjedde i økende grad i annen halvdel av 1700-tallet, da reallønnen falt. Parallelt med fallet økte innkjøpet og forbruket av kornvarer, og da spesielt av bygg, den billigste kornvaren. Vann, flatbrød og bygggrøt holdt liv i menneskene, dag inn og dag ut. Når arbeiderne tok seg råd til å kjøpe malt og brygge øl (med lavt alkoholinnhold), fikk de kaloritilskudd av dette. Likedan var det med protein- og fettrikey varer som ga mange kalorier og variasjon i kosten: fisk, kjøtt og smør. Slike tilløp til «luksus», i den grad de hadde forekommet, ble mer begrenset mot slutten av 1700-tallet, og førte til høyere gjeld.¹⁸

For å vende tilbake til spørsmålet om arbeidernes forbruk var overdrevet: Når arbeidernes levestandard var så pass lav, kan gjelda ikke sees som et uttrykk for luksusforbruk, men snarere som et resultat av underbetaling. For arbeiderne hadde nesten ikke nok lønn til å kjøpe nødvendige varer for å reprodusere arbeidskraften.

Vi kan oppsummere med at arbeiderfamilienes materielle kår på 1700-tallet, her illustrert ved de tre sentrale parameterne reallønn, gjeld og kost, forverret seg over tid. På tross av verkets gode økonomi, ble det ingen gyldne tider for arbeiderfamiliene. Tvert imot, i siste firedel av århundret må framtida ha sett mørk ut. Arbeiderfamiliene var sterkt forgjeldet, lenket til verket og dømt til et liv som arbeidende fattige. En kan se hvordan dette ga seg utslag ved den viktigste tingen arbeiderne investerte i: Husene de sjøl bodde i.

Arbeiderboligene: Tatt av verkseieren

Arbeiderboligene sto på jernverkets grunn, og på denne måten var arbeiderne leilendinger. Til å begynne med og fram til 1740 eide verket også alle eller de fleste av husene på plassene. Etter 1741 ble det mer og mer vanlig at arbeiderne eide boligene sine sjøl, og i 1790 var dette så å si et gjennomført prinsipp. Arbeiderne hadde kjøpt husene av verket, arvet dem, byttet dem til seg eller bygd dem.¹⁹

18 Fløystad 1979b: 515, note 69, 516–517, 1986: 88, 1991a: 37, 2017.

19 Fløystad 1979b: 408. Det kunne for øvrig stå flere hus på en plass, og antall plasser økte over tid.

Arbeiderfamiliene investerte stort i boligene sine. Huset som Tevis og Kirsten Jansen bodde i rundt 1720 var «enkelt og lite». Det kan ha vært «et 4-laftet Huus med Skorrsteen», det vil si «et Stuehus med 1 liden Kove», slik som noen hus for masovnsarbeidere ble beskrevet i 1724. Arbeiderboligen hadde et «fehus med lade», fjøs og løe der de hadde ei ku, og litt jord til plassen de bodde på.²⁰ Husets verdi økte over tid takket være familiens og verkets investeringer. For eksempel kjøpte sønnen til Tevis og Kirsten Jansen, Clemet, 200 dobbelte nagler og 8 tylfter undermålsbord for å bygge ut i 1734, da han overtok huset og plassen etter faren. Materialkostnadene kom på 3 rd, som må ha økt husets verdi med så mye som 25–30 prosent.²¹ Verksledelsen oppmuntret arbeiderne til å investere i husene og plassene, og bidro selv også, for eksempel ved å sette opp steingjerder slik at hagene ble vernet mot dyr.²²

I 1792 så verksledelsen tida kommet for å sanere gjelda som arbeiderfamiliene hadde til verket. Arbeiderboligene ble taksert og kjøpt av verket, og kjøpesummen og gjelda ble regnet opp mot hverandre. Saneringen begynte med arbeiderne som hadde høyest gjeld. Alt familiene hadde investert av penger og arbeid ble borte over natta. Salget av husene til verket møtte da også kraftig motstand fra arbeiderne.²³

Jernverkseiernes økende velstand og «prangende forbruk»

Det er vanskelig å si noe om jernverkets samlede verdi, det vil si verdien av tomter, driftsbygninger, private boliger, løvsøre med mer. Et utgangspunkt kan være opplysninger i skifte-, takserings- og salgsdokumenter. Verkets samlede verdi var 14 000 rd i 1704,²⁴ 9000 rd i 1707,²⁵ 6000 rd i

20 Fløystad 2014: 66.

21 Fløystad 1998: 69.

22 Fløystad 1979b: 494–495.

23 Fløystad 1979b: 409.

24 Statsarkivet i Kristiansand, Skifteprotokoll Nedenes, januar 1704.

25 Fløystad 2017a: 103. Skriftlig opplysning fra Ingeborg Fløystad, 3.5.2021, med referanse til Skifteprotokoll nr. 5, 1707, for Nedenes. Det ser ikke ut som om gruver, masovn og hammer ble vurdert for seg. Totalt ble verkets verdi anslått til 6000 rd (s. 45), men da ble de tre gårdene Øvre Næs, Vestre Kroken og Baaseland holdt utenfor (5000 rd). Likedan var det med Barbu gård

1717,²⁶ 15 000 rd i 1723,²⁷ 13 400 rd i 1724 og 170 000 rd i 1799. Verken salgsprisen i 1682 eller verdien av verket i 1770, da verket gikk fra far til sønn Schnell, har latt seg oppspore. Verdiene er ikke inflasjonskorrigert, og på denne måten lite talende.

Fram til 1740 hadde verkseierne store, lånefinansierte investeringer. Per 1. juni 1726 hadde verket 23 690 rd i gjeld, og ved utgangen av 1737 hadde den økt til 40 207 rd. Deretter gikk gjelda ned. Ulrich Schnell, foretakets eneeier 1728–1770, ble omtalt som «en meget rik mann».²⁸ Han ga andre lån, blant annet kongen. Det er få dokumenter i Oberbergamtets og Rentekammerets arkiv om Baaseland og Næs jernverk fra annen halvdel av 1700-tallet, noe som tyder på en nokså friksjonsfri drift. Verket søkte heller ikke om lån eller tiendefrihet i 1770- eller 1780-årene, i motsetning til en del andre jernverk som hadde havnet i økonomisk uføre.²⁹

I mangel av andre tilforlidelige tall om inntekter og formue hos de ulike jernverkseierne,³⁰ kan utforming og beliggenhet til de ulike eiernes boliger gi interessante indikasjoner. Det er to utviklinger som trer nokså tydelig fram over tid på Næs: For det første kan en se at den opprinnelige samlokaliseringen av verkseierens bolig, masovn og en del av arbeiderboligene, ble avløst av mer distanse fra og med slutten av 1730-tallet. Hovedhuset rykket i første omgang vekk fra den rykende masovnen og det gamle sentrum for verket, og så, i 1770, ble det flyttet på en liten høyde over verket, i tråd med datidas mote og vaner, slik at verkseieren nærmest i fugleperspektiv kunne se utover og ned på sitt (skaper)verk, i tråd med datidas arkitektoniske moter og paternalistiske forestillinger.

For det andre kan en se at eierboligene over tid ble mer og mer luksuriøse, og at hovedhuset fra 1770-tallet markerte et kvantesprang når det gjelder størrelse og luksus. Når det gjelder luksusforbruk, var Ulrich

(2500 rd). Men disse er inkludert i skiftet etter Peter Børting i 1704. På denne måten blir 9000 rd riktig verdi for 1707.

26 Fløystad 2017a: 103.

27 Fløystad 2007: 233.

28 Faye 1850: 41 (note).

29 Fløystad 1979a: 77–78.

30 «Det lar seg ikke gjøre å fastsette kva produksjonen ved verka var verd, og kva inntekter eigarane hadde.» Fløystad regner for øvrig med at både Børting og Josten gikk med overskudd, sjøl om de klagde til kongen over dårligere resultater for å få redusert skatten. Fløystad 2007: 239. Se også beregningene i Fløystad 1979a: 77–83.

Schnells bolig fra 1740-tallet mye større enn husene tidligere eiere hadde bygd. Samtidig var det langt på nær like stort som hovedgården av 1770–1771, som, i utvidet form, fortsatt står i dag. Ut over størrelsen på huset, er det verdt å nevne at det ikke ble spart på kvaliteten. Schnell engasjerte Sørlandets rokokkomester, Ole Nielsen Weierholt, til utbedringer av hovedbygningen i 1764.³¹ Dessuten hentet han en tysk gartner, «urtegårdsmannen» Frantz Christian Gotsch, til hovedhuset for å få en standsmessig hage ved denne nye verkseierboligen. En kan legge merke til to momenter her: For det første ble det hentet inn en ekspert fra utlandet som tjener for verkseieren – bare det å ha tjenere høynet eierens status og forstørret avstanden mellom arbeiderne og ham. For det andre var denne tjeneren satt til å arbeide med noe som var «prangende forbruk» – å anlegge noe som ikke hadde med verket å gjøre, men mest med estetisk nytelse og rekreasjon. I den grad hagen produserte mat, var det grønnsaker og «forbuden frukt» – noe arbeiderne bare kunne se, men ikke smake på.

Mens Schnell ennå bodde på verket, i 1744, giftet han seg med Anna Dorothea Rasch. Ekteskapet førte Schnell inn i hjemmene til noen av Norges aller beste og rikeste familier, som til dels også var jernverkseiere. Alle former for kapital som Pierre Bourdieu skriver om var til stede i slekta: økonomisk, sosial, kulturell og symbolsk kapital.³²

Den dyktige og meget formuende jernverkseier ble straks en av Porsgrunns og Norges mest innflytelsesrike menn. Det sier seg sjøl at inntoget i et slikt imponerende lokalt familiedynasti medførte behov for en standsmessig residens for ekteparet Anna Dorothea og Ulrich Schnell. Tilhørighet til en sosial gruppe viste seg i det gamle samfunnet – i enda større grad enn i dag – gjennom materielle goder og forbruk. Det som Thorstein Veblen har kalt «iøynefallende forbruk» var et viktig trekk ved standssamfunnet: Høye sosiale posisjoner både forutsatte og forpliktet til en standsmessig livsførsel, inkludert standsmessig bolig og forbruk. Det å tilhøre overklassen innebar å «velge det beste av mat, drikke, [...] bolig, tjenester, prydgjenstander, klær, våpen og utstyr, fornøyerler [...].

31 Hamran 2022. Gotsch skal ha arbeidet ved verket i tida 1742–1747. Langeland 2013: 97.

32 Bourdieu 1977, 1984, 1993; Bourdieu & Wacquant 1993.

Fordi forbruket av disse aller ypperste goder er et vidnesbyrd om rikdom». Samtidig vil «et utilstrekkelig forbruk, kvantitativt eller kvalitativt eller begge deler, blir et vidnesbyrd om mindreverdighet». På samme vis virket også festlige sammenkomster, kostbare selskapeligheter, som ball, konserter, salonger, jakt og annet mer: De var arenaer for å vise forbruk og smak.³³ I 1754 kjøpte Ullrich Schnell Porsgrunns fornemste eiendom, senere kjent under navnet Aallgården, ladestedets største og mest imponerende boligeiendom. Husholdningen deres ble et av amtets største, bare overgått av Løvenskiolds på Borgestad.

Det «prangende forbruket» hadde imidlertid også en annen side. I tillegg til å være en gründer og bedriftsleder av rang, var Ulrich Schnell en gavmild velgjører: «Han var raus med lån og pengegaver til folk han mente var kommet uforskyldt opp i vanskeligheter. Ofte ble det så som så med tilbakebetalingen fra låntagerne. Det var mange som ved bevisst lureri benyttet seg av jernverkeierens vennlighet og store generøsitet.»³⁴ Ulrich Schnell var foregangsmann for å bygge kirke for Porsgrunns borgerskap på østsida av byen. Bygget, som sto ferdig i 1760, ble finansiert gjennom en innsamling. Schnell fungerte som kirkekomiteens kasserer og ga sjøl mest av alle – 2200 rd, nesten det samme beløpet han hadde brukt på sin egen, standsmessige bolig. Han innstiftet et av byens aller første legater i 1662 på 1000 rd, «hvis Renter anvendes til Skoleholderens Løn i Østre Porsgrunds Skole».

På jernverket viste den paternalistiske omsorgen seg blant annet i at Schnell fikk bygd skolehus og bolig for den nyansatte læreren i 1740.³⁵ I 1755 bidro Schnell med 500 rd – omtrent 25 prosent av de totale kostnadene – til ombygging av Holt kirke til korskirke, med vakre elementer i rokokkostil.³⁶ I 1766, da verket hadde vært i helårsdrift i mer enn 15 år, fikk kirka nytt tårn og spir, også betalt av verkseieren. Sjøl om Schnell for det aller meste må ha oppholdt seg i Porsgrunn på denne tida, var han gjennom kirkestolen, som han lot bygge, alltid til stede under gudstjenester og andre seremonier. På denne måten var nok Holt kirke det ypperste

33 Veblen 1976: 81.

34 Bystrøm 1993: 46–52.

35 Fløystad 1987a, 1987b, 1997.

36 Gaaskjenn 1954: 46.

symbol på det lille, tydelig lagdelte, patriarkalske verksfellesskapet, med sitt klare og urokkelige hierarki, men samtidig klare forpliktelser for verkets *pater familias*.³⁷ Jacob Aall noterte at Ulrich Schnell ble oppfattet som «dygtig og christeligsindet».³⁸

Jacob Schnells «iøynefallende forbruk» som inngangsbillett til adelsstanden (1770–1799)

Ulrich Schnells sønn Jacob (omtrent 1750–1822 eller 1826) manglet nettopp dette viktige personlighetstrekk, nemlig å være en sosial velgjører for verksamfunnet.³⁹ Jacob var fra barnsben av vant til overveldende rikdom, og han må ha tatt det for gitt å være en del av den dansk-norske samfunnseliten. Det fornemme huset i Porsgrunn var den arkitektoniske og sosiale arenaen Jacob vokste opp i, og her ble det vi med Pierre Bourdieu kan kalle for hans «sosiale habitus» preget. Begrepet betegner mønstre å føle, tenke og handle på som oppstår i individet under påvirkning fra (den delen av) samfunnet som et menneske beveger seg i eller som det ønsker å være en del av. En viktig del av denne «sosiale habitus» var å utvikle god smak.⁴⁰

Smaken bidro sterkt til å dra skillelinjer mellom *ingroup* og *outgroup*. Det ga uttrykk for tilhørighet til de øvre og øverste samfunnslag. Dette skal en ha klart for seg når det i det følgende skal handle om arkitektoniske og estetiske valg Jakob Schnell foretok seg.

Da Jacob arvet verket i 1770, var byggingen av den nye eierboligen, Storegaard, allerede i gang. Boforholdene overgikk det som var nødvendig for en familie – det var en overflod av rom til ulike formål. Verkseierens bolig skulle være representativ og i tråd med det man kunne finne på liknende herregårder i Danmark-Norge, og særlig i Danmark, der hans

37 Kirka i Holt hadde og eget kor for arbeiderne ved Næs, slik at de ikke satt sammen med resten av bygdefolket. Det er uklart om koret var fra Ulrich Schnells tid eller betalt av ham. Bjorvatn 2003: 36, 77.

38 Aall 1833/1939.

39 Det eneste velferdstiltaket i Jacob Schnells tid var en mindre ombygging av verkets skole i 1794. Skolen var da mer enn 50 år gammel og må ha hatt betydelig moderniseringsbehov. Fløystad 1987b: 10,12, 1998: 70.

40 Bourdieu & Panofsky 2002; Meyer 2006.

kone kom fra. Det skulle svare til det som var blitt vanlig i Schnellenes omgangskrets – det vil si den øverste samfunnseliten. Storegaard hadde to fulle etasjer, toppet med et høyreist og helvalmet barokktak. Taket ga bygget estetisk karakter ut over det strengt funksjonelle, noe som var utenkelig for arbeiderhusholdninger. «Planløsningen i søndre del var tradisjonelt utformet med midtgang og to rom på hver side av en gjennomgående hall med trapp til overetasjen. Huset var imidlertid ikke symmetrisk, fordi grunnplanen allerede ved oppførelsen i 1771 ble forlenget med ytterligere fire rom mot nord.»⁴¹ Ikke mindre enn 40 store vinduer av engelsk glass ble bestilt, og dessuten 10 mindre vinduer.⁴²

Allerede på denne tida kunne byggets formspråk lede tankene hen på en dansk herregård. De to korte sidefløyene som Schnell lot bygge huset driftsfunksjonene. De var oppført i slaggstein og plassert i flukt med hovedbygningens kortvegger, slik at de tre husene dannet et rektangulært gårdstun med åpning mot hagen i vest. Sidebygningens plassering synliggjør at hovedbygningen ble oppført i et byggetrinn, selv om inngangens asymmetriske plassering og vinduenes rytme gir inntrykk av at nordre del er et tilbygg.»⁴³

Et annet viktig symbol på eierens smak, i tillegg til sjølve herregårdens utforming, var hagen.⁴⁴ Som en demonstrasjon av sin makt og sin smak, satte Jacob Schnell i gang en omfattende omforming av landskapet utenfor eierboligen, slik at det sto i stil med datidas krav til hvordan en herregård skulle se ut.⁴⁵ Foran Schnells hovedhus var det et strengt, geometrisk rutemønster i hagen, kanskje med symmetriske blomsterbed, formklippede hekker og små stier. Alléen, med de parvise, symmetriske rekkene av trær, var et barokt element. I 1788 avla den holsteinske legen Jacob Mumsen herregården et besøk og kunne da fortelle om «skyggefulde alléer av ahorn, alm, lind med mer og frukt- og kjøkkenhage».⁴⁶ Det er vanskelig å si hvor gamle, høye og imponerende trærne kan ha vært, men i og med at anlegget var fra 1770/1771,

41 Langeland 2013.

42 Fløystad 1998: 71.

43 Holme 2014: 322–323.

44 Langeland 2013: 112.

45 Dietze 2007; Dietze-Schirdewahn 2008.

46 Mumsen 1789: 180.

kan en tenke seg at de var kanskje 25–30 år gamle. Trærne var i og for seg et enormt symbol på velstand, i og med at trevirke var en knapp og ettertraktet bygningsvare. Men langs med veien fantes det trær som ikke hadde økonomiske formål, og som viste at det hadde vært velstand over svært lang tid. De var bare til for å behage eieren: De skulle bare gi skygge slik at eieren og besøket ikke skulle svette eller bli brune, slik som arbeiderne. Det fantes frukttrær som indikerer variert kost med fruktsukker og vitaminer. Ut over det var det vekster som var viet til rekreasjon og egnet til å skape inntrykk på besøkende. For å få utviklet hagen, trengte også Jacob Schnell utenlandsk ekspertise, og han hentet og sysselsatte en ny tysk gartner, Johan Friedrich Wilhelm Mohr. Muligens hadde Mohr flere dedikerte arbeidere til disposisjon for å forme og stelle hagen.⁴⁷

Til slutt kan det nevnes en spesiell kvalitet ved hovedgårdens lokalisering. Den lå på en liten høyde, slik at verkseieren og gjester kunne se ned på sjølve verket og livet der. Inspirert av forbilder i England, var denne type plassering av eierboliger blitt moderne hos det norske handelsborgerskapet i tida etter 1750.⁴⁸

Til tross for de enorme investeringene i luksus, bodde Jakob Schnell med kone og det første barnet på herregården bare i maksimalt fire år, mellom 1773 og 1777. I 1776 kjøpte Schnell den staselige barokkherregården Holtegaard i Sollerød, nord for København. En eller annen gang i løpet av 1776 og sommeren 1777 flyttet familien til den nyinnkjøpte praktbygningen utenfor København. Og med unntak av enkelte besøk på Næs, forsøkte Schnell å «fjernstyre» jernverket fra Sollerød – med dårlig resultat.⁴⁹

47 Mumssen 1789: 180; Skard 1908a, 1908b, 1931.

48 Dietze 2007; Dietze-Schirdewahn 2008.

49 For Schnell-familiens botid på Næs se vedlegget på slutten av kapitlet. Uttrykket «fjernstyrte» brukes av Molden 2015: 16. Økende konflikter på 1780- og 1790-tallet kan tyde på at fjernstyringen ikke bare var vellykket. Da Jacob Aall ankom Nes i romjula 1799, var det bare inspektør Knudsen og hans fire år gamle sønn som bodde i hovedhuset. «De aller fleste rommene sto tomme og kalde; den tidligere eieren, Schnell, hadde bare etterlatt et par senger og noen utslitte møbler.» Stubhaug 2014: 104.

Arbeidernes reaksjoner i Næs jernverks justisprotokoll

Hvordan reagerte jernverksarbeiderne på at levekårene deres ble dårligere og den sosiale ulikheten på verket økte? Og hvordan forsøkte verksledelsen å dempe den økende uroen, senke det skjerpede konfliktnivået og disiplinere arbeiderne gjennom ulike former for straff?

Med bakgrunn i en nasjonalt enestående kilde – Næs jernverks justisprotokoll – kan en danne seg et bilde av hvordan arbeiderne reagerte på jernverkseierens «prangende forbruk», samtidig som deres egne levekår forverret seg. Atferdsmønstrene en kan observere er varierte: individuell virkelighetsflukt og protest, og tilløp til kollektiv motstand og opprør. På motsatt side, hos verksledelsen, kan en skimte en økende oppmerksomhet omkring og kanskje også redsel for sabotasje fra arbeidernes side.⁵⁰

Det følgende er preget av at den bygger på få eksempler og at det er få kontrollkilder. På denne måten er det en overhengende fare for å overfortolke få, isolerte hendelser som en sammenhengende prosess der et lite arbeidersamfunn i økende grad ble bevisst sin egen makt og de mulighetene samordna handling ga for å forbedre egen livssituasjon.

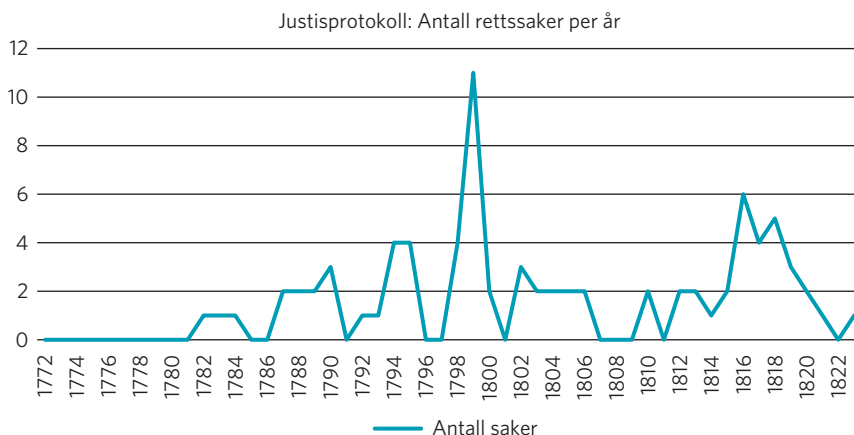
Protokollen på Næs jernverk ble til som en følge av den kongelige «Forordningen Om Jernverkerne i Norge, og hvad deraf i Tiende skal svares». Forordningen var datert 9. januar 1736, og hadde samme status som dagens lover. Forordningens § 11 handlet om arbeiderne ved de norske jernverkene. Den ga jernverkseierne myndighet til å forhøre og straffe arbeidere for drukkenskap, slagsmål og skulking, samt oppsetsighet mot ledelsen. Forordningen gjorde også klart hva som ikke falt inn under jernverkens jurisdiksjon: «Alle andre haarde Forbrydelser, Klager af Arbeiderne imod Proporetairerne og deres Betiente samt øvrige Jurisdictions Actus skal, som hittil, til Bergamtet henhøre og der foretages og afhandles.»⁵¹

50 Næs jernverksmuseum, Baaseland Jernverk og Næs jernverk, Tilvekst, Diverse, Loo02: Justitz Protocoll ved Baaselandske Jernverck, i det følgende sitert som Justitz Protocoll. Dokumentet er digitalisert og publisert på Digitalarkivet. Hentet 1. juni 2022 fra <https://www.digitalarkivet.no/source/137629>

51 Forordningen Om Jernverkerne i Norge, og hvad deraf i Tiende skal svares, 9.1.1736, i Schou 1795: 234ff.

For å dokumentere sakene utferdiget Overbergamtet på Kongsberg en forhørsprotokoll til hvert av jernverkene. Overbergamtet ble opprettet i 1654 og hadde som oppgave å føre tilsyn med bergverksnæringen i Norge og ivareta statens interesser. Ved Overbergamtet fantes også Overbergamtsretten som fra 1687 skulle fungere som overrett i alle bergsaker. Men allerede to år senere ble det opprettet en annen instans, Underbergamtet, i tillegg til Overbergamtet. Underbergamtet tok saker fra jernverkene i første instans med ankemuligheter til Overbergamtet (og eventuelt videre til Høyesterett).⁵²

Den kongelige forordningen ble supplert og modifisert i en intern bekjentgjørelse fra 30. desember 1793.⁵³ Konkret tok bekjentgjørelsen opp ulydighet, fyll og uorden, slagsmål, og – ut over det som ble nevnt i forordningen – tjuveri og noen andre typer rettsstridige handlinger. Til slutt ble forordningen noe modifisert i Bergordning av 1812.⁵⁴

Saker i Næs jernverks justisprotokoll 1782-1823.

Alt i alt ble det ført 83 saker i løpet av de 41 årene protokollen var i aktiv bruk. Sakene ble ført ved behov. I gjennomsnitt blir dette i underkant av to saker i året. Men sakene var ikke jevnt fordelt over tid. Rettsmøtene

⁵² «Bergamtet» 2020.

⁵³ Fløystad 1979b: 645–647, tillegg VII. Dokumentet er først trykt i *Bidrag til Aust-Agders historie III*, Arendal 1924.

⁵⁴ Schou 1795: 151.

ble avholdt uregelmessig ved hendelser. Det ble en markant økning i 1799, det året Peder Knudsen var «inspecteur» på verket, det vil si forvalter. Eierskiftet fra Jacob Schnell til Jacob Aall i 1799 førte til at færre saker ble forhandlet, med unntak av 1816, da det var nest høyeste tall på saker. Det var en eller to representanter for verksledelsen (i Jacob Aalls tid også han sjøl) som var dommere, og protokollens riktighet ble bevitnet av to arbeidsledere. Når det ble idømt mulkter eller bøter, kan en finne disse i regnskapet mellom den enkelte arbeideren og verket.

Det er 308 menn som er nevnt i protokollen – jernverkseiere, funksjonærer, arbeidere og eksterne.⁵⁵ Tallet på kvinner er tjue (6,5 %). På rettsmøtene ble det forhandlet ulike typer rettssaker, og brorparten av sakene dreier seg nettopp om driftsforstyrrende atferd, særlig tjuveri (som ikke var nevnt i forordningen), drukkenskap, skulking og slagsmål. Dessuten ble det også tatt opp enkelte arbeidsulykker og alvorlige driftsforstyrrelser med økonomisk tap som følge, der også individer på toppen av arbeiderhierarkiet kunne bli avhørt.

Reaksjonsmønster 1: Flukt fra arbeidet og virkeligheten

Et gjennomgående problem i perioden 1782–1823 var, ifølge jernverkets justisprotokoll, at arbeiderne hadde fravær uten tillatelse. Som E.P. Thomson har argumentert for, opplevde bedriftseiere i den tidlige industrikapitalismen enorme problemer med å få jordbrukere, som var orientert mot å løse livets nødvendige oppgaver, til å omstille seg til disiplinerte fabrikkarbeidere, som velvillig solgte sin arbeidskraft mot lønn. Arbeiderne stred mot å internalisere den nye tidsdisiplinen, å tøyte sin egen indre natur – som ville trekke dem alle andre steder enn til arbeidsplassen, der et monotont, helseskadelig og ofte farlig arbeid måtte utføres for andre.⁵⁶ Omtrent en firedel av sakene i justisprotokollen dreier seg om ulovlig fravær fra arbeidet. Ugyldig fravær skapte så store

55 Det er en liten feilmargin i tallet fordi det er vanskelig å identifisere enkeltpersoner fordi det var mange som hadde (nesten) like navn, og stavingen av navnene varierte.

56 Thompson 1967: 60.

problemer for produksjonen, at Jacob Schnell kriminaliserte det gjennom sin bekjentgjørelse.

Et eksempel på dette er rettssaken den 18. april 1799, der en arbeidsformann, kuleskriver Thor Gustavsen, og gruwearbeiderne Anders Jørgensen og Lars Gundersen ble forhørt «i andledning disses forsømmelse i Værkets arbeide». Arbeidernes overordnede skrev ned arbeidernes forklaringer. Den første tiltalte, hosbond Thor Gustavsen (leder av et arbeidslag i gruva under stigeren), forklarte at han på mandagen hadde «samlet Brom [kvister med bladknupper, brukt som fôr til dyra om våren, FM] for sine Creature, men havde icke bedt Forvalteren om tilladelse hertil». Imidlertid lot han «samme Morgen [...] sin Piige melde sin Borteblivelse» til sin overordnet, noe «som denne sidste benegtede». Den andre delinkventen, gruwearbeider Anders Jørgensen, «var borte fra sit arbeide sidste Løverdage, og hiemme da han var sygelig». På tross for det hadde han «ikke advaret Grube Hosbonden eller Forvalteren, om dette forhold». Den tredje tiltalte, gruwearbeider Lars Gundersen, forklare at han «fra sit arbeide var borte sidste Mandag og hiemme for at Reparere skoe, men uden Hosbondens Vidende og tilladelse af Forvalteren, om han troede icke Var nødvendig». De overordnede lot seg ikke imponere og dømte dem til bøter som gikk til verkets fattigkasse.⁵⁷

Drikking på verket

Flukten inn i rusen var en annen type fravær enn det kroppslige fraværet fra jobben. Ifølge Jacob Aall var fyll et stort problem blant arbeiderne da han overtok verket i 1799: «Det var sædvanligt, at de kom beskjenkede paa Contoret, naar Maanedesregnskab skulde gjøres», skrev han i sine Erindringer. Han begynte «at hade og forfølge alt Drukkenskab» og mente at han lyktes med «efterhaanden at indføre den Ædruelighed, som herskede blandt Næs Værkets Arbeidere».⁵⁸ Det ble ført færre saker om fyll i justisprotokollen etter at Aall overtok jernverket; men de forsvant ikke helt. Og så er det et kjent kildekritisk problem i kriminologien at en

⁵⁷ Justitz Protocoll, folio 15–16, 18.4.1799.

⁵⁸ Aall 1939.

nedgang i rettssaker ikke nødvendigvis betyr at et problem avtar, men at øvrigheten kan ha unnlatt å forfølge de rettsstridige handlingene.⁵⁹

Det at drikking var et problem går også fram av at det ble nevnt i både forordningen fra 1736 og Schnells bekjentgjørelse fra 1793.⁶⁰ Dette berørte ikke øldrikking. Arbeiderne fikk i alle år lov til å kjøpe malt til ølbrygging på verkets magasin. Derimot ble det ikke solgt brennevin på magasinet. Mens øl ble regnet som en næringsrik og viktig del av arbeidernes forbruk, ble brennevin ikke sett på som nødvendig levnetsmiddel. Arbeiderne som ønsket å få tak i brennevin, fikk kjøpt eller byttet til seg spriten hos enkelte bønder i nærheten, for eksempel på gårdene Solberg og Fiane.⁶¹

Drikking hadde litt ulike dimensjoner. For det første var det drikking i arbeidstida. Den 21. juni 1790 kom stiger Samuel Madsen til Solberg gruve og fant «Knud Clemetsen og Lars Egidiusen sovende i Nærheden af Gruben og ved at vække og tiltale dem for deres Forsømmelse i deres foresatte Arbeide, kom i Erfaring at disse især vare beskienkede, at de neppe kunde staae eller rejse sig».⁶² For det andre var det drikking utenfor arbeidstida. Slik ble gruvearbeiderne Tarald Gundersen, Albreth Knudsen og flere andre i august 1788 skjenket «en Portion Brændeviin [...] af Knud Axelsen i Bergstuen ved Solberg, forskaffet af Tjølstel Soelberg». Kanske ville drikkingen gått upåaktet hen, men den munnet etter hvert ut i «Dispute og Mundkiægling, samt omsider i Slagsmaal, hvorved de have oprevet hverandre i Ansigtet».⁶³ Begge ble dømt til 48 timers arrest på vann og brød i verkets arresthus. Skadene i bergmennesenes fjes kan ikke ha hindret dem i å jobbe, så mest sannsynlig dreide det seg om en prinsippsak der verksledelsen forsøkte å undertrykke opprettholde voldsmonopolet (det vil si at verkseierens menn kunne utøve legitim vold) og hindre voldsbruk.

59 Justitz Protocoll, folio 23–24, 9.4.1803; sak 51, folio 30, 29.4.[1806]; folio 36, 25.5.1816.

60 Ut over de her nærmere omtalte sakene, se også Justitz Protocoll, 11.10. 1790; 22.6.1790; 21.4.1792 og 28.4.1792; og 7.9.1795.

61 Justitz Protocoll, 9.4.1803. Om brennevin på Båseland og Næs jernverk: Fløystad 1979b: 421–423.

62 Justitz Protocoll, folio 5–7, 22.6.1790.

63 Justitz Protocoll, folio 2, 25.8.1788.

«Tvekamp i et bondebryllup», malt av Adolph Tidemand i 1855. Foto: Nasjonalmuseet, lisens: CC BY.

Reaksjonsmønster 2: Individuell protest – «Oppsetsighet» mot øvrigheten

Et annet reaksjonsmønster enn fravær fra arbeidet var individuell protest mot øvrigheten, eller «oppsetsighet», som det het både i forordningen og Schnells bekjentgjørelse. Vi har allerede innledningsvis nevnt eksemplet som Ingeborg Fløystad viste til: hammersvennen Lucas Hermandsen, som i 1799 klagde over «at det blev nu saa galt paa Værket, at han ikke ønskede at vedblive lengre i Herr Schnells Tieneste». Det er to momenter som kan legges til Fløystads observasjon. For det første sluttet ikke de individuelle protestene da Jacob Aall kjøpte verket. Konflikten var ingen enkelthendelse, men føyer seg inn i en rekke av individuelle opprør mot en arbeids- og livssituasjon som arbeiderne ikke likte. Det første eksemplet på individuell protest mot verksledelsen i justisprotokollen er fra

1793,⁶⁴ det siste fra 1820. På denne måten var protestene ikke bare knyttet til verkseierens person eller styringsform.

For det andre spredte konfliktene seg oppover i arbeiderhierarkiet. I 1793 var det en hammerdreng som opponerte, i 1799 en hammersvenn. I 1795–1797 var det på ny en hammerdreng, men han gikk løs på sjølveste jernverkseieren, tok ut stevning mot ham, og verkseieren mot ham – og hammersvennen vant.⁶⁵ I 1820 var det en arbeider som sto relativt høyt i verkets hierarki som var tiltalt for å opponere mot verksledelsen: spiker-smed Thor Blomstrøm. Ifølge protokollen var han for tredje gang oppsatt mot overordnet, og grunnen til det var hans påstand om at han hadde fått for lite lønn. Ifølge verksledelsen kom Blomstrøm til verkets tekniske leder, Thomas Crafurt, og, «i en stor deel af Marsovn's Folkenes paahør, Bandte og skiændte og ville vide om det var mig eller hr Aall som havde bedraget ham i sin Løn». Crafurt ble beskyldt for han «havde indgivet falske Regninger». Crafurt nektet dette og henviste Blomstrøm til kontoret, men Blomstrøm ville ikke gi seg før Crafurt truet med vold.

Verksledelsen tok opp hendelsen i et forhør, og det endte med et ydmykende nederlag for Blomstrøm. For å unngå strengere straff måtte Blomstrøm offentlig be verksledelsen om tilgivelse «med løfte om ikke oftere at opføre sig paa lignende Maade». Spikersmeden slapp unna med å betale en mulkt på en speciesdaler til verkets fattigkasse. Dessuten ble bergforordningens § 107 lest opp for ham, som definerte en straff på mellom seks måneder til seks år for angrep på verkseier eller forvalter, «og betydtedet at han for eftertiden vogter sig at samme ikke skal blive bragt i

64 Hammerdrengen Ole Jørgensen ble i 1793 påtalt og dømt for sin gjentatte «slette Opførsel», med «usømmelige Talemaader», fyll og slagsmål, «hans foregaaende Grove og uforskammede Opførsel» mot hammermester Gustav Jensen og bokholder Gregers Kiær. To ganger tidligere var han blitt «efftergivet paa Vilkaar at han aldrig meere skulde saaledes opføre sig meere imod nogen». Jørgensen ble degradert til gruvearbeider, og dessuten forpliktet til å nedbetale gjelda han hadde til verket med en riksdaler i måneden. Verst av alt måtte være at han ble kastet ut av huset sitt, som han riktignok skulle få erstatning for, men som neppe kan ha dekket den nevnte gjelda. Justitz Protocoll, folio 8, 14.12.1793.

65 Ifølge Jacob Aall var opplevelsen traumatisk for Schnell, «saa den Ærgrelse som dette forvolte ham uden Tvivl var Aarsag til at han skilte sig med Værket. Fløystad 1979b: 547, 548, note 52; Aall 1939. Statsarkivet i Kristiansand, Nedenes tingbok nr. 36, 1796–1801 s. 141 ab, 160 ab, 161 a, 177 b, 178 a, 196 b.

udførelse».⁶⁶ På tross av at det ble nederlag for spikersmeden, viser eksemplet at det over tid ikke bare var vanlige arbeidere, men også en arbeider med høyere lønn og mer ansvar som tok til å protestere mot visse arbeidsforhold.

Reaksjonsmønster 3: Spontane tilløp til kollektiv handling

Så langt har vi sett arbeiderne som individuelle ofre for maktforholdene, som valgte virkelighetsflukt gjennom skulking og drikking og individuelt opprør mot sine overordnede. Men i 1780- og særlig 1790-åra var arbeiderne ved Næs jernverk ikke bare passive ofre. Det var tilløp til kollektive aksjoner, der arbeiderne blir synlige som handlekraftige aktører. De gjennomførte aksjoner som peker ut over den individuelle offerrollen, den enkeltes virkelighetsflukt og det individuelle opprøret. Imidlertid var aksjonene fortsatt spontane, det vil si uforberedt og uten strategiske perspektiver, og de var snarere protester og reaksjoner snarere enn realisering av eget program.

Det trengs en følelse av skjebnefellesskap for å handle kollektivt. Denne følelsen kan oppstå spontant i situasjoner med sterkt presserende behov for handling som for eksempel katastrofer og akutte kriser. Ellers vil dannelsen av en slik arbeideridentitet forutsette det vi kaller for modning. Men mennesker er ikke frukt, og det som skjer, er at det dannes mange og flerstrengede samfunnsmessige bånd mellom mennesker og familier over tid. Da de første verksarbeiderne kom til verket, var dette stort sett enslige menn. Først over tid fikk de seg kone og barn, giftet seg med hverandre eller giftet seg med bondedøtre og -sønner.⁶⁷

Mens migrantarbeidere i kraft av sin uavhengighet kan helle mot radikalisme, vil arbeidere med etablerte familier tendere mot mindre radikalitet.⁶⁸ Når en krise inntreffer, er derimot sjansene for kollektiv handling

66 Justitz Protocoll, folio 40, 15.4.1820. Berganordning for Norge fra 1812. Hentet 10. mai 2022 fra https://www.nb.no/items/URN:NBN:no-nb_digibok_2014050824007?page=179

67 Dette er et stort lerret å bleke. Empiriske og teoretiske momenter til en slik analyse fins i: Fløystad 1991b, 1994, 2023; Meyer 2004.

68 Bull d.e. 1922/1976.

større blant etablerte familier. Har en familie, gård og grunn, er det ikke bare å stikke av. Mye står på spill, og en har mye å forsvare. E.P. Thompson fant mange opprørske forsørgere som var de mest aktive i brøddopptøyene han undersøkte. På 1790-tallet var det slik at de fleste arbeiderne på Næs jernverk var etablerte, og når deres familiers eksistens ble truet, oppsto det former for kollektiv protest.⁶⁹

1788: Stanset arrest av kamerat og tvang fram endring av dommen

Den første gangen det er tale om en kollektiv aksjon på verket, er mars 1788. Dette var den andre saken som er ført inn i justisprotokollen, og kanskje var dramatikken i hendelsen årsaken til at justisprotokollen, etter å ha ligget urørt i et snaut halvt århundre, ble tatt i bruk.

Påskeaften, den 22. mars 1788 kl. 0700, var ikke kulleharker Ole Billett (skrives også Bielet og i andre varianter) på arbeidet i masovnen, enda han hadde fått ordre om det dagen før.⁷⁰ Forvalter Treu mente at Billett hadde skulket, og det tok seg ikke godt ut «i Betragtning af hans store Gield til Værkets Respective Eier». Fem dager tidligere hadde han fått to måneders proviant på krita og dessuten fått kontanter for å kjøpe klær. Det forverret saken at Billett, ifølge forvalter Treu, hadde skulket for annen gang.⁷¹

Billett reagerte på tiltalen med «en gruesom Eed, at ville gaae fra sit Arbeie enten han saa fik Tilladelse eller ikke». Deretter opplyste han til sitt forsvar at han hadde avtalt med en annen arbeider, Ole Olsen, om å vikariere under hans fravær. Samtidig hadde Billett ikke penger til å avlønne denne vikaren. Billett hadde tenkt seg at verket skulle betale Olsens lønn og at beløpet ville bli lagt til hans – Ole Billetts – gjeld.

69 Det ville være interessant å undersøke hvor raskt og intenst den gjensidige integreringen av industrisamfunn og bygdesamfunn foregikk, særlig ved å knytte familieband gjennom ekteskap. Kanskje dette vil være mulig å studere ved hjelp av manntall og folkeregistre når mer data er registrert i Digitalarkivet.

70 Treu hadde tidligere spilt en viktig rolle under Lofthusopprøret i Lillesand, nærmere bestemt arrestasjonen av Lofthus. Da jorda brant under føttene hans fikk han stilling som forvalter ved Næs jernverk. Se Ellefsen og Meyer 2022.

71 I «Bekjentgjørelsen» av desember 1793 ble arbeidernes gjeld til verket tatt opp i del 3 f.

Treu henviste til § 11 i forordningen fra 1736 og den tidligere advarselen Billett hadde fått for fravær uten tillatelse, og dømte Billett til «20 Timers Hensiddelse paa Vand og Brød i Værkets Arrest-Huus», det vil si resten av påskeaften og deler av første påskedag. Deretter skulle han møte på jobben igjen dagen etter, 2. påskedag, kl. 0700. Straffen skulle iverksettes straks og Billett føres til arresten. Men på veien til arresthuset ble følget «ved Marsovnens standset af en Deel Marsovn- og Værks-Arbeidere, der modsatte sig bemeldte Kulleharkers Arrest». Arbeiderne mente at Billets nærmeste leder, bergmester Lars Fredrik Bergstrøm, «skulde have givet ham Tilladelse, at blive Hiemme i Paaske-Dagene, naar han fik Ole Olsen for Værkets Regning i sit stæd». Bergmester Bergstrøm benektet at han hadde gitt en slik tillatelse. En av de solidariske arbeiderne, malmbanker Gunder Larsen, truet «med Eed» at Billets kamerater «vare nok saa mange» at «de kunde holde Ole Billett» og «hindre Justitiens Fremme».

Arbeidernes tallmessige og fysiske overmakt tatt i betraktning, måtte forvalter Treu gi etter. Nederlaget ble kamuflert i form av et kompromiss: «For at forebygge videre Opløb og Uorden» ble dommen frafalt. Billett slapp unna med å betale lønna for vikaren Ole Olsen og forsikret at han sjøl ville møte opp i masovnen 2. påskedag.⁷²

Samlet sett er det ikke lett å fortolke hendelsesforløpet. Årsaken til oppløpet er vanskelig å forstå. Vi mangler troverdige skildringer av arbeidernes situasjonsforståelse. Vi har bare ledelsens gjengivelse av hendelsen, med partsspesifikke forvrengninger og blindsoner. Hvorfor mente arbeiderne at Ole Billett ikke hadde gjort noe galt da han engasjerte en vikar for seg sjøl, uten å ha penger til det? Ifølge justisprotokollen sa arbeiderne at Billett hadde en avtale med sin nærmeste leder, og at denne sto ved lag, uavhengig av hva verkets toppledelse – forvalter Treu – mente. Det er en mulighet at Bergstrøm faktisk hadde gitt tillatelse til fravær uten å tenke over kostnadene for vikaren; at Bergstrøms overordnede, forvalter Treu, fant ut av dette og stilte Billett til ansvar; og at Bergstrøm da løy om den gitte tillatelsen i håp om å redde ansikt.

Uten at vi forstår fullt ut hvorfor arbeiderne satte seg imot arrestasjonen, er det tydelig at ledelsen hadde forstyrret «den moralske

72 Næs Jernverksmuseum, Baaseland og Næs jernverks arkiv, verksboka 1788, s. 119.

økonomien» – hva som var rett og rimelig. Og slikt ble ikke god tatt for enhver pris. Arbeiderne erklærte seg solidariske med Ole Billett og truet med fysisk makt dersom ledelsen skulle insistere på å sette Billett i arresten. Arbeiderne fikk det som de ville, og ledelsen måtte bøye av.

1794: Verksledelsens feil og «Opløp av Folket»

Det andre eksemplet på et spontant tilløp til kollektiv handling som er skrevet ned i justisprotokollen, er fra 18. august 1794. Det viser en rask og eruptiv opptrapping av ordbruken og handlinger – og dermed dramatikken i hendelsesforløpet, noe som igjen kan tyde på at det var økende misnøye hos verkets arbeidere, inkludert hos tre sentrale arbeidsformenn. Det som er nytt i denne sammenhengen, og som kan tyde på en utvidelse av misnøyen, er at tre arbeidsledere, som sto direkte under de to stedlige lederne av verket, ikke bare deltok i, men også oppmuntret til opprørske handlinger og opponerte mot toppledelsen. Hva var det som hadde hendt?

Fredag 15. august 1794, ut på ettermiddagen, kom det til et oppløp i forbindelse med en fallulykke ved Hammerbroen. Ulike arbeidere var i gang med å bygge en ny vannrenne til hammerbygningen, og det var også annet grunnarbeid på gang. Tømmermann Lars Egidiusen skjøv en trillebår lastet med stein over en planke som lå langs med et dypt hull i bakken. Et av beina til Egidiusen var svakt, som det heter i forhørsprotokollen, og det er mulig at han derfor mistet balansen. Egidiusen falt ned i hullet og fikk både trillebåren og steinlasten over seg. Han ble skadet i siden og «paa sit svage Been saaledes at de strax maatte leje ham hiem». Han ble satt på en hest og fulgt av to mann.⁷³

Deretter ble det et oppløp med et ukjent antall arbeidere, der også tre arbeidsledere deltok. Oppløpet hendte først ved byggeplassen, men forflyttet seg etter hvert til verkets kontor som lå 400 meter lenger vest for hammerdammen. Der satt verksledelsen. Oppløpet ble ledet av bruks- og elvefogd Jørgen Svenningsen, som var en slags oppsynsmann for fløting, bygging, vedlikehold og reparasjon av bygninger og installasjoner

73 Hele saken er gjengitt etter Justitz Protocoll, folio 9, 18.8.1794.

på verket. Svenningsen oppfordret to andre mellomledere, hammermestrene Gustav Jensen og Giert Sørensen, til å bli med ham til verksledelsen, og det ble de.

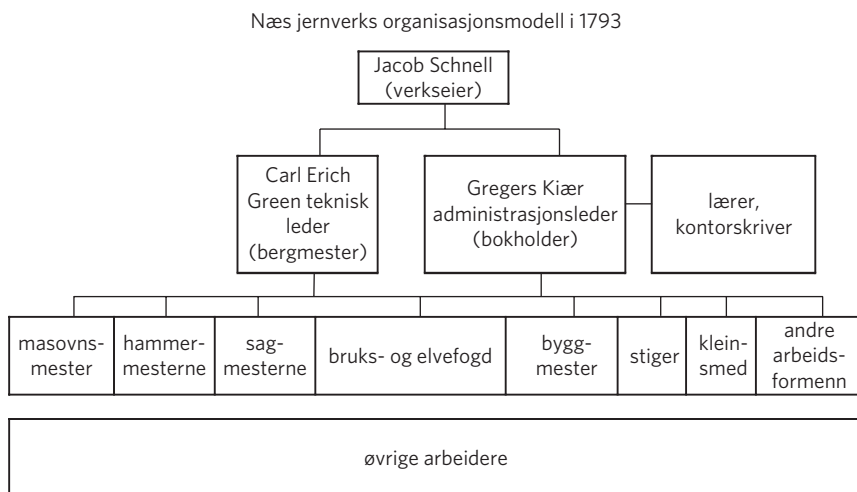

Gravplate over Gustav Jensen. Foto: Knut B. Aall. Gjengitt med tillatelse. Alle rettigheter er forbeholdt. Kan ikke gjenbrukes uten tillatelse.

På kontoret møtte arbeidsformennene og arbeiderne jernverkets nye forvalter, inspektør O.B. Rosendahl, som nettopp hadde overtatt det fulle økonomiske og bergverksfaglige ansvaret ved verket.⁷⁴ Svenningsen ville «spørge Forvalteren hvad der skulde blive af med Lars Egdiusen»

⁷⁴ Justitz Protocoll, folio 10, 18.8.1794.

som var blitt sendt hjem. Det går ikke fram av protokollen hva som var galt, men en mulighet er at formennene og arbeiderne protesterte fordi Egidiusen var så hardt skadet at han ikke bare kunne sendes hjem, men trengte legetilsyn. I protokollen var det tross alt tale om «et betydeligt Fald». Og fri legehjelp – den «frie Bartskiær» – var noe den skadde Egidiusen hadde rett til, ifølge § 15 i Berg-Ordinancen av 1683. Det går også fram av protokollen at bokholder Kiær, som førte protokollen i pennen, innrømmet at verksledelsen hadde gitt en feil ordre, og det kan ha vært ordren om å sende den skadde Egidiusen hjem istedenfor å hente en lege. Ut fra opplysningene i protokollen har vi ikke grunnlag for å tro noe annet.

Kilde: Jacob Schnells bekjentgjørelse av 1793. Læreren ble ikke nevnt i Schnells bekjentgjørelse, men ville ut fra utdanning, lønn og status snarere være plassert på nivå 2 (som kontorskriveren) i organisasjonsmodellen.

Konflikten eskalerte raskt og til et tidligere ukjent nivå. Lederen for oppløpet, bruks- og elvefogd Svenningsen, truet inspektøren med at arbeiderne ville «reise herfra Værket». En dagarbeider med lang fartstid ved verket, Rejer Olsen, nektet ifølge protokollen å følge ordre og «udøvet en grov Mund» slik han hadde gjort tidligere «ved mange Lejligheder». To gruvearbeidere, Anders Egidiusen og Knud Clemmetsen, var satt til å frakte hele steiner til en ny «roste» (rostovn), men også disse nektet

å utføre arbeidet.⁷⁵ En annen arbeider, Niels Aslachsen, gikk enda lenger og slo i stykker steinene som skulle være hele og brukes til den nye «rosten» – en grop eller enkel ovn, muligens under åpen himmel, der malmen ble varmet opp, for å minke fukt og gjøre den sprøere.⁷⁶ Lengst gikk likevel to andre arbeidere, som la hånd på forvalteren. Det var Ole Askildsen som puffet inspektøren i brystet, ifølge den tiltalte Askildsen for å snu ham så de kunne snakke sammen; mens en annen, uidentifisert arbeider dyttet inspektøren i ryggen.

Det er klart at fallulykken og særlig ledelsens utilstrekkelige oppfølging av denne vakte mye uro og oppstyr. Bokholder Gregers Kiær innrømmet inspektørens feilhåndtering av ulykken, uten å gå nærmere inn på detaljer. Samtidig som han minnet både de to mestrene, fogden og arbeiderne om det vi i dag vil kalle for arbeidstakers medvirkningsplikt: Når en medarbeider oppdager feil på arbeidsplassen, også når disse skyldes ledelsens ordre, er det medarbeiderens plikt å si fra. Bokholder Kiær omtalte forvalter Rosendahl innledningsvis som «Person» – for å mildne kritikken – men innrømmelsen er nokså tydelig:

om den Person befaler noget som er Principalen [dvs. jernverkseieren, FM] til Skade, eller forglemmer og er ubekiendt det som skal gøres og absolut til viise Tider nødvendig maae expederes og det er jo Eders Pligt som tro Tienere og Hosbonder at advare ham paa en sømmelig Maade det Feilagtige og paamine ham eller mig hvilken det Vedkommer det som skal og bør skeep, i andet fald opfylder I ikke Eders Pligter.

Avslutningsvis rettet bokholder Kiær formanende ord til lederen for oppløpet, bruks- og elvefogd Svenningsen og de to hammersmedene Jensen og Sørensen. Det «er jo og Eders Pligt at holde Eders Underhavende til Lydighed, ja enhver Mand ved Værket at opmuntre til Sædlighed og Retskaffenhed at vi alle kan leve sammen paa en kierlig og retskaffen Omgangs Maade», understreket Kiær.⁷⁷ Svenningsen, Jensen og Sørensen

75 Sannsynligvis en ny rostovn nær masovnen som var under bygging og som skulle erstatte en eldre rostovn som var så langt unna at verket at verket måtte betale dyrt for transporten, som det ble påpekt i Justitz Protocoll.

76 «Rostugn» 2018.

77 Det er mulig at arbeidere uttalte liknende trusler tidligere enn 1799, men disse ble i så fall ikke protokollført. Uansett kan det virke som om den stedlige ledelsen alltid – og kanskje i økende

var, ifølge Kiær, «de beste Folk som er udvælget til Formænd for de andre», skulle være rollemodeller og ikke «ophidse Mængden». Til slutt spurte Kiær om verket kunne forvente seg at de to mestrene og fogden «herefter vil opfylde Eders Pligter som meldt eller skal man nøds til og tvinges til lovlige Midler?» Og «dertil svarede alle Ja».

Dette var også slutten på oppløpet og uroa – for denne gangen. De to mestrene og fogden, Svenningsen, Jensen og Sørensen fortsatte i sine stillinger, og ble ikke straffet for å ha ledet den kollektive aksjonen. Lars Egidiusen kom seg raskt igjen. Mellom 12. juli og 30. september 1794 arbeidet han 64 ½ dag, så et sjukefravær kan ikke kan ha vart mer enn maksimalt to uker.⁷⁸

1815: Reallønnsnedgang, tjuveri og en mislykket streik om lønnspålegg

Det tredje eksempelet på kollektiv handling stammer fra året 1815 og dreier seg om en mislykket aksjon for lønnspålegg. Også denne handlingen var isolert og dårlig forberedt. Det som gjør saken spesiell og verdt å nevne, er at det kan spores tilløp til at de involverte arbeiderne gikk fra å reagere passivt til å handle aktivt og utvikle egne strategier.

Lønnsaksjonen kan sees på som et alternativ til tjuveri og som en måte på å ta igjen for reallønnsnedgang.⁷⁹ Når arbeiderne hadde lite å rutte med, samtidig som det var lett tilgang på lett omsettelige ting, ble noen fristet til å stjele fra verket: ved, planker, høy, korn og særlig jern. I tingbøkene fra samfunnet utenom jernverkene var tjuveri ikke noen dominerende sakstype. Det kan ha hatt å gjøre med at folk hadde en høy moral, at straffene var strenge og at en tapte ære, at man unngikk å gå til sak mot folk som en ikke ønsket å støte fra seg og fellesskapet, eller at man unngikk saker der det ikke var noe å hente fordi de tiltalte var for fattige og at klageren dermed også måtte stå

grad – var bevisst at arbeiderene, som ikke fikk det som de ville, kunne bruke sin nærhet til produksjonsutstyret for å ta revansj.

78 Næs Jernverksmuseum, Baaseland Jernverk og Næs jernverk, Regnskap. Kontobøker. Verksbøker, 1793–1794. Hentet 31. august 2022 fra <https://media.digitalarkivet.no/view/195438/139>

79 Det fins flere eksempler på at tjuveri forekom uten at fyll var inn i bildet. Se for eksempel Justitz Protocoll, folio 2–3, 26.12.1784; folio 9, 18.1.1794; folio 18–19, 30.11.1799; folio 24–25, 9.4.1803.

for saksomkostningene.⁸⁰ I motsetning til dette, handler en stor del av sakene i justisprotokollen helt eller delvis om tjuveri, nemlig 43 av 83, det vil si godt og vel halvparten. Når tjuveri ble tatt opp så ofte kan dette være fordi ledelsen hadde noe å hente og arbeiderne hadde noe å tape: I verste fall kunne arbeiderne bli kastet ut fra verket og miste det viktige fritaket fra militærtjenesten.⁸¹

Det er mulig at arbeiderne lot seg inspirere av liknende aksjoner som fant sted andre steder, og av den vellykkede kollektive kampen for høyere inntekter til sirkumferensbøndene rundt Næs jernverk. I hvert fall forsto arbeiderne på toppen av hierarkiet etter 1800 at arbeidsnedleggelse i pressede tider kunne brukes til å fremme lønnskrav. For det var det hammermester Johannes Sørensen og hammersvendene Aslach Hansen, Søren Gjertsen, Hans Bentsen og Søren Johannes ble påtalt og til slutt dømt for, under forhøret den 23. september 1815.⁸²

Tolv dager tidligere, den 11. september 1815, hadde verkets tekniske leder, skotten Thomas Crawfurt, gitt smedene ordre om å smi et jernanker med ferdigdato 16. september. Dette hadde smedene imidlertid ikke gjort. Smedene prøvde å forklare det uteblitte resultatet med at en av dem var blitt sjuk på denne tida. Men Crawfurt mente at dette ikke var sant. Dette fordi «Smedene samtlig forud havde nægtet han ikke at ville smeede Ankerjern uden den fik 2 riksdaler per del», enda «dem i dette foraar var givet 8½ riksdaler».⁸³ Crawfurt og jernverkets daglige leder, fullmektig Nicolai Thomsen, gjorde kort prosess med de streikende: Fordi «nu denne Nægtelse lettelig kunne have Afsted kommen ubehageligheder for Princepalen», det vil si jernverkseier Aall, ble de idømt bøter. Hammermesteren, Johannes Sørensen, måtte ut med to riksdaler til verkets fattigkasse, mens hammersvendene Aslach Hansen,

80 Erichsen 1993.

81 Tjuveri var ikke nevnt i forordningen av 1736, og ble først kriminalisert gjennom Schnells «Bekjentgjørelse» fra 1793. Likevel var den gjenstand for rettssaker allerede før 1793. Inntil 1799 hadde arbeidsfolk lov til å overta og selge gammelt jern fra verket, men Jacob Schnell forbød dette i en intern instruks. Frihet for militærtjeneste var et gode for alle arbeidere ved jernverkene ifølge Interimsprivilegiene av 25.8.1687, § 9. At paragrafen fortsatt var i kraft viser Justitz Protocoll, folio 5–7, 22.6.1790.

82 Justitz Protocoll, folio 36, 23.9.1815. På Egelands jernverk gjennomførte arbeiderne en sabotasjeaksjon og arbeidsnedleggelse på 1790-tallet for å få høyere lønn. Fløystad 1986: 99.

83 Jeg har her tillatt meg å skrive ut myntenheten for lesbarhetens skyld.

Søren Gjertsen, Hans Bentsen og Søren Johannes slapp unna med en riksdaler hver.

Reaksjonsmønster 4: Sabotasje

Viktige driftsforstyrrelser ble undersøkt av ledelsen for å finne ut hvem som hadde ansvaret og om det var tale om bevisst ødeleggelse for å skade verkseieren. De tidligste mistenkelige hendelsene nevnt i justisprotokollen er to gruvebranner. Den første brannen hendte i november 1790 i Lyngroth gruve i Froland, og førte til at en hestevandring (hestevinde) ble ødelagt.⁸⁴ Brannen ble utløst av krutt som var lagret i ei bøtte nederst i gruva og som ble tent under fyrsettingen i en av ortene (de vannrette gruvegangene inn i gruva). Det ble også funnet rester av en mistenkelig pose med krutt i nærheten av kruttbøtta, og det kunne se ut som om det var mistanke om sabotasje – at noen hadde kastet en pose med krutt ned i gruva slik at denne skulle eksplodere og tenne på kruttet i bøtta som sto der fra før. Den andre brannen oppsto i Solberg gruve.⁸⁵ En kveld i januar 1794 hadde tre av gruvearbeiderne begynt med fyrsetting. Etter et vaktskifte ble det nye arbeidslaget oppmerksomme på «en sterk og usædvanlig Røg som opsteeg af Grubene». En av gruvearbeiderne, Anders Egidiusen, «sprang til Gruben[,] men ikke førend efter 4 Gangers Forsøg slap ned til Varmen og Ilden, hvor han da med Vand fik slukt den antændte Ild». Ifølge Egidiusen hadde brannen spredt seg fra enden av gruvegangen, der fyrsettingen fant sted, gjennom noen gamle planker og forplantet seg oppover. Begge brannene ble undersøkt grundig, og det ble kalt inn vitner og stilt kritiske spørsmål. Likevel kom det ikke fram momenter som tydet på sabotasje.

Senere samme år ble verksledelsen, som nevnt, øyevitne til spontan ødeleggelse av materiale som skulle brukes i produksjonen i forbindelse med Lars Egidiusens fallulykke. Ingenting tyder på at ødeleggelsen var forberedt. Det var først fem år senere at en arbeider truet med ødeleggelse som middel i en arbeidskonflikt. Under et forhør i juni 1799 truet

84 Justitz Protocoll, folio 4, 12., 17. og 20.11.1790.

85 Justitz Protocoll, folio 8, 29.1.1794.

den rasende hammersvennen Jens Gustavsen med at han ville «sette Støe under Bælgen».⁸⁶ Konflikten dreide seg om at Gustavsen krevde å få tilbake på plass en spesiell medhjelper, som hadde fått permisjon og derfor ikke var på jobb. Det er ikke helt klart hva Gustavsens trussel innebar, men mest sannsynlig ville han blokkere blåsebelgene ved masovnen eller herdene i hammeren og dermed stanse produksjonen, muligens i lengre tid. Uansett frarådet verksledelsen ham dette sterkt, og varslet «at følgerne for Ham kunde blive ubehagelige». Slik ble det da også til slutt, og Gustavsen ble, «for sit lovstridende og Truende forhold», dømt til den strengeste straff, nemlig å bli kastet ut «fra Værkets arbeide og Grund».⁸⁷ Straffen innebar mest sannsynlig også at Gustavsen mistet fritaket fra militærtjenesten.

Når en går gjennom driftsforstyrrelsene som ble undersøkt i justisprotokollen, kan en legge merke til at verksledelsens redsel for uaktsomme driftsforstyrrelser og særlig sabotasje økte over tid. Dessuten var det ikke bare vanlige arbeidere som ble mistenkt for å bruke sin stilling i produksjonsprosessen for å sinke eller hindre produksjonen, men også de aller viktigste arbeiderne. Et eksempel på dette er undersøkelsen som ble satt i gang i oktober 1798, da masmester Ole Torbjørnsen og hans folk henvendte seg til forvalteren for å blåse ned, det vil si slukke, masovnen. Ovnene hadde da vært i drift i 89 uker og fem dager, det vil si i mer enn ett år og ni måneder. Etter sommeren dette år hadde driften vært «varieret, dels kommet sig og dels bleven svagere», men «i den senere tid» hadde det, ifølge masmester Torbjørnsen, ikke «været muelig at skaffe den og faae den i god eller taalelig orden». Derfor skulle den blåses ned og settes i stand til en ny påblåsning. «Mæsteren og Hytteknægterne erklærede ellers at ingen Aarsag hviler fra deres Side der kunde foraarsage denne hastige og Uheldige tildragelse med Ovnene», som verksledelsen noterte. Med tydelig mistillit gikk forvalteren med på forslaget, men tok forbehold om «Mæsterens og Folkenes An- og Tilsvar» dersom «det skulle

86 I og med at det var høye temperaturer og åpen ild i masovnen og andre ovner, brant det ofte ved jernverket. Natta mellom den 22. og 23. april 1750 satte Johannes Clemetsen fyr på et kullhus ved jernverket. Brannen var en hevn for at han hadde blitt avskjediget dagen før (jf. O. Johannessen 2017). En kan også legge merke til at storbrannen 1806 ikke ble gjenstand for noen undersøkelse.

87 Justitz Protocoll, folio 17–18, 8.6.1799.

befinnes under Reparationen efter Udblæsning» at masmesteren og hans folk hadde forårsaket driftsproblemene ved ovnen og «til denne Skade skulle findes skyldige».⁸⁸

Helt til slutt kan det også påpekes at ledelsen ikke ønsket fremmede på verket. Øvrigheten hadde ingen gode erfaringer med slikt etter Lofthusopprøret. Verkseier Jacob Schnells bekjentgjørelse av 1793 forbød da også arbeiderne i avsnitt 2c: «at huse omløbende Folk og Værket uvedkommende Personer, under den anbefalede Straf af 24 Sk. for hver Nat de huser dem». Det var verkets vekter som skulle «have nøie Indseende», det vil si være på vakt mot slike ulovlige gjester. Var dette bare et urealistisk påfunn? Vi vet ikke så mye om tida før 1800. Men i 1819, under Jacob Aall, ble Lars Svenningsen, Thor Blomstrøm, Knud Ødegaarden, Niels Nielsen og Peder Nielsen (alle samt «Personer af Værkets Arbeidere») tiltalt for å ha gitt losji til omreisende i to netter. De «havde tilladt sig at optage i deres Huuse omflakkende reisende svenskere og andre og tilstæde Natte Ophold, hvilket er dem udtrykkeligen Forbudet».⁸⁹

Hvorfor ønsket ledelsen ingen fremmede på verket? Ifølge Ingeborg Fløystad var det ikke vanlig å stjele blant egdene, og ofte var tjuvene omflakkende folk.⁹⁰ Men kan det hende at ledelsen også var redd for agitatorer som kunne plante opprørske ideer i hodene på arbeiderne?

Konklusjon: Økende økonomisk ulikhet, og økende tilløp til sosial uro og konflikt

På grunnlag av kvantitative og kvalitative data som først og fremst Ingeborg Fløystad gjennom et livsverk som forsker har lagt fram, har jeg forsøkt å skissere utviklingen av sosial ulikhet på Baaseland og Næs jernverk på 1700-tallet. Utviklingen indikerer en økende avstand mellom høy og lav i verksamfunnet. Arbeiderfamiliene opplevde en nedgang i reallønninger og forverring av kosthold, særlig i annen halvdel av århundret, og en opphoping av gjeld. Kostholdet ble dårligere, og mange må ha

88 Justitz Protocoll, folio 12–13, 2.10.1798.

89 Justitz Protocoll, folio 39, 30.10.1819.

90 Fløystad 2007: 347–348.

levd på svært lite. Jernverkseierne synes derimot å ha opplevd en enorm økning i velstanden, særlig etter 1738. Jernverket ble kilden til en rikdom som for en god del ble brukt til det Thorstein Veblen har kalt for «iøynefallende» eller «prangende forbruk». Under Jacob Schnell, som eide verket fra 1770 til 1799, nådde den økonomiske ulikheten nye høyder.

Arbeidernes reaksjoner på den økende ulikheten varierte. Et første mønster var passive fluktreaksjoner, konkret skulking og drikking. Utover 1780- og 1790-tallet ble aksjonene mer aktive: arbeiderne gikk til individuelt opprør, og denne atferden spredte seg tilsynelatende nedefra og oppover i verkshierarkiet. Arbeidslederne eller -formennene, som rangerte like under den øverste stedlige ledelsen, viste til tider solidaritet nedover når den moralske økonomien ble forstyrret.

Arbeiderne må ha lært seg at de hadde et handlingsrom som de kunne bruke. Handlingsmønstre som de så hos bøndene rundt jernverket og som de hørte om fra Egelands Jernverk og andre steder, kan ha fått dem inn på nye tanker. Det er tydelig at de forsto at samhold ga styrke. Verket var i minst like stor grad avhengig av de spisskompetente arbeiderne på toppen av verkshierarkiet som disse var avhengige av verket. Særlig når eieren var fraværende, slik som Jacob Schnell i 1780- og 1790-åra, var den stedlige ledelsen – forvalteren, bokholderen, bergmesteren – avhengig av å levere resultater, og disse var avhengig av færrest mulig driftsforstyrrelser. Dette var noe de i all hovedsak også fikk til. Tilløpene til arbeiderprotest var spontane og isolerte bluss, sammenliknet med opprørene som fantes andre steder i landet, særlig på Kongsberg.

Referanser

- Berg, B. I. (2007). Labour actions at the Kongsberg Silver Mines in Norway: 1730 and 1771–5 in comparison. I A. Westermann & E. Westermann (Red.), *Streik im Revier. Unruhe, Protest und Ausstand vom 8. bis 20. Jahrhundert* (s. 247–263). Scripta Mercaturae Verlag.
- Bergamtet. (2020, 16. januar). I *Lokalhistoriewiki*. <https://lokalhistoriewiki.no/wiki/Leksikon:Bergamtet>
- Bjorvatn, Ø. (Red.). (2003). *Holt kirke*. Holt menighetsråd.
- Blackburn, R. M. (2008). What is social inequality? *International Journal of Sociology and Social Policy*, 28(7/8), 250–259.

- Bourdieu, P. (1977). *Outline of a theory of practice* (R. Nice, Overs.). Cambridge University Press.
- Bourdieu, P. (1984). *Distinction: Social critique of the judgement and taste*. Routledge & Kegan Paul.
- Bourdieu, P. (1993). *Soziologische Fragen* (B. Schwibs, Overs.). Suhrkamp.
- Bourdieu, P. & Panofsky, E. (2002). *Gotik: Arkitektur, skolastik, habitus* (L. Bek & V. Lyne, Overs.). Klim.
- Bourdieu, P. & Wacquant, L. J. D. (1993). *Den kritiske ettertanke. Grunnlag for samfunnsanalyse* (B. N. Kvalsvik, Overs.) Samlaget.
- Bull d.e., E. (1976). Arbeiderbevægelsens stilling i de tre nordiske land 1914–1920. *Tidsskrift for arbeiderbevægelsens historie*, 1, 3–28. (Opprinnelig utgitt 1922)
- Bystrøm, H. B. (1993). *Gatelangs i Porsgrunn*. Grenmar Forlag.
- Dietze, A. (2007). *Garden art and the bourgeoisie 1750–1850. Social, political and economic aspects of garden art in the south of Norway with a focus on plant import* [Doktorgradsavhandling]. Norges miljø- og biovitenskapelige universitet.
- Dietze-Schirdewahn, A. (2008). Bürgerliche Gartenkunst in Norwegen 1750–1850. Die Bedeutung von Austauschprozessen für die Entwicklung neuer Gartenkunst. *Die Gartenkunst*, 20, 258–276.
- Dørum, K. (2006). Hvordan kullbøndene seiret i striden med Bernt Anker. *Historisk tidsskrift*, 85, 403–431.
- Dørum, K. & Sandvik, H. (Red.). (2012). *Opptøyer i Norge 1750–1850*. Scandinavian Academic Press.
- Ellefsen, T. & Meyer, F. (2022). Carl Sigismund Treu – en biografisk skisse. I *Vestre Moland og Lillesand historielag. Årsskrift*, 18 (s. 109–120). *Vestre Moland og Lillesand historielag*.
- Erichsen, B. (1996). Kriminalitet og rettsvesen i Kristiania på slutten av 1600-tallet. Oslo: Universitetet i Oslo, 1993.
- Faye, A. (1850). *Bidrag til Holt Presters og Prestegjelds Historie*. T.D. Hjorthøys Bogtrykkeri.
- Fløystad, I. (1976). Arbeid, økonomi, kosthold. En arbeiderfamilieslevkår ved Baaseland (Næs) jernverk 1726/1727. I: *Aust-Agder Arv. Årbok for Aust-Agder Arkivet og Aust-Agder Museet* (s. 42–77). Aust-Agder museum og arkiv.
- Fløystad, I. (1979a). «Arbeidsmandens Lod. Det nødtørftige Brød». *Arbeiderlevkår ved Baaseland/Næs jernverk 1725–1807*: Bd. I. Universitetet i Bergen.
- Fløystad, I. (1979b). «Arbeidsmandens Lod. Det nødtørftige Brød». *Arbeiderlevkår ved Baaseland/Næs jernverk 1725–1807*: Bd. II. Universitetet i Bergen.
- Fløystad, I. (1986). Arbeidere og arbeiderlevkår ved Næs jernverk. I H. Try (Red.), *Jernverk på Agder. En artikkelsamling* (s. 75–104). Agder distriktshøgskole.
- Fløystad, I. (1987a). Den første læreren ved Næs jernverks skole: Hans Henrich Bøcher. I *Dengang – på våre kanter. Årbok for Historielaget for Dypvåg, Holt og Tvedestrand* (s. 13–15). Historielaget for Dypvåg, Holt og Tvedestrand.

- Fløystad, I. (1987b). Næs jernverks første skolehus (1740), den første fastskolen i Christiansands stift. I *Dengang – på våre kanter. Årbok for Historielaget for Dypvåg, Holt og Tvedestrand* (s. 10–12). Historielaget for Dypvåg, Holt og Tvedestrand.
- Fløystad, I. (1991a). «Det nødtørftige Brød». Bergverksarbeideres kosthold på 1700-tallet. I B. I. Berg (Red.), «*Wi Hans*». 500 års bergverksdrift – en historisk antologi (s. 36–40). Norsk Bergverksmuseum.
- Fløystad, I. (1991b). Industrisamfunnet i bygdesamfunnet. I L. Marthinsen & H. Winge (Red.), *Bygdesamfunnet – en sammensatt helhet* (s. 56–70). Norsk lokalhistorisk institutt.
- Fløystad, I. (1994). Kvinnene i arbeidslivet i det gamle bygdesamfunnet. I A. Tranberg & H. Winge (Red.), *Kvinneår i det gamle samfunn ca. 1500–1850* (s. 45–64). Norsk lokalhistorisk institutt.
- Fløystad, I. (1997). Skolen ved Næs jernverk – en av landets eldste fastskoler. Trekk av skolens historie på 1700- og 1800-tallet. I *Aust-Agder Arv. Årbok for Aust-Agder Arkivet og Aust-Agder Museet* (s. 37–74). Aust-Agder museum og arkiv.
- Fløystad, I. (1998). Baaseland/Næs jernverk fra 1665 til 1742. *Aust-Agder Arv. Årbok for Aust-Agder Arkivet og Aust-Agder Museet* (s. 51–76). Aust-Agder museum og arkiv.
- Fløystad, I. (2000). Jernverkene i Nedenes amt: Produksjonen på 1700-tallet. I *Heimen. Lokalhistorisk tidsskrift*, 2, 95–110.
- Fløystad, I. (2007). *Bønder, byvekst og borgarar. Agders historie 1641–1723*. Agder historielag.
- Fløystad, I. (2012). «*Til Værkets bestandige Drivt*». *Bøndene rundt Næs jernverk og Jacob Aall*. Næs Jernverksmuseum.
- Fløystad, I. (2014). «Tevis Jansens kone» og «Madame Josten». To kvinner ved Båseland jernverk rundt 1720 – av ulik stand og kår. *Fortuna* 5, 63–68.
- Fløystad, I. (2017a). Baaseland jernverk 1707 – bygninger og tilstand. *Fortuna*, 6, 96–105.
- Fløystad, I. (2017b). Jernverksmat og -drikke på 1700-tallet. Importert og lokal. Kostholdet på Næs ut fra økonomi og varetilgang. *Fortuna*, 6, 82–95.
- Fløystad, I. (2023). Innvandrere og tilflyttere ved et jernverk tidlig på 1700-tallet. Eksempel Båseland jernverk. *Fortuna*, 8.
- Gaaskjenn, T. T. (1954). *Holt kirke ca. 1100–1953*. Holt menighetsråd.
- Halvorsen, J. E. (2021). Aksjon og solidaritet i det førindustrielle Norge. Streiken blant plankekjørerne på Skedsmo i 1795 og kampen mot Christiania Tømmerdireksjon. *Arbeiderhistorie*, 30–46.
- Hamran, U. (2022, 29. juni). Ole Nielsen Weierholt. I *Norsk biografisk leksikon*. https://nbl.snl.no/Ole_Nielsen_Weierholt
- Hansen, M. N. (2020). Rettferdiggjøring av ulikhet. *Tidsskrift for samfunnsforskning*, 61(4), 397–402.

- Hansen, M. N. & Ljunggren, J. (2021). Arbeiderklassen i Norge – definisjon, sammensetning og endring. I J. Ljunggren & M. N. Hansen (Red.), *Arbeiderklassen* (s. 35–60). Cappelen Damm Akademisk.
- Holme, J. (Red.). (2014). *De kom fra alle kanter: Eidsvollsmennene og deres hus*. Cappelen Damm.
- Johannesen, G. (2013). «Det er Tiid at Vi Vogner». *Arbeideroppløpet på Kongsberg 1795* [Masteroppgave]. Universitetet i Oslo.
- Johannessen, O. (2017). Kullhusbrannen på Næs jernverk i 1750. *Fortuna*, 6, 66–81.
- Langeland, K. (2013). *Praktfulle hager og historiske gods*. Haugenbok.
- Liste over opprør. (2021, 14. januar). I *Lokalhistoriewiki*. Hentet 7. september 2022 fra https://lokalhistoriewiki.no/wiki/Liste_over_opprør#cite_note-baggemykland-5
- Meyer, F. (2004). De etablerte og nykommerne. Sosial habitus, sosiale figurasjoner og lokalsamfunn. I O. Alsvik (Red.), *Kultur møter. Lokalsamfunnet, lokalhistorien og møtet med det fremmede* (s. 19–39). Norsk lokalhistorisk institutt.
- Meyer, F. (2006). Verktøykassa er full. Notater om Pierre Bourdieu fra et nattskift. *Fortid*, 3(4), 20–24.
- Meyer, F. (2021). Utvikling av økonomisk ulikhet på Baaseland og Næs jernverk på 1700-tallet. *Fortuna*, 7, 120–161.
- Meyer, F. (2023, under utgivelse). Sosial uro og konflikt på Næs jernverk 1782–1823. *Fortuna*, 8.
- Molden, G. (2015). *Næs jernverk 1665–1959*. Næs Jernverksmuseum & ATL Grafisk.
- Mumssen, J. (1789). *Tagebuch einer Reise nach dem südlichen Theil von Norwegen im Sommer 1788. Ein Manuscript für die Freunde*. Carl Ernst Bohn. Hentet 14. juli 2021 fra <https://www.e-rara.ch/zuz/content/zoom/14337070>
- Norli, A. W. (2017). *Gud velsigne mit høye og Naadige hersckab, som mig haver forundt arbejde. Sosiale og kulturelle forhold blant arbeiderne ved Fritzøe jernverk i perioden 1690–1790* [Doktorgradsavhandling]. Universitetet i Oslo.
- Piketty, T. (2014). *Kapitalen i det 21. århundre* (O. Pedersen, E. Ringen & B. Rismo, Overs.). Cappelen Damm.
- Rostugn. (2018, 28. januar). I *Wikipedia*. Hentet 30. april 2022 fra <https://sv.wikipedia.org/wiki/Rostugn>
- Schou, J. H. (1795). *Chronologisk Register over de Kongelige Forordninger og aabne Breve samt andre trykte Anordninger som fra aar 1670 af ere udkomne* (3. del, 2. utg.). Sebastian Popp.
- Skard, T. (1908a). Hage og park ved Nes Verk. *Havedyrkningens venner, medlemstidsskrift*, 36–63.
- Skard, T. (1908b). Have- og Parkanlæggene ved Nes Verk. *Norsk Havetidende*, 245–248.
- Skard, T. (1931). Jens I.N. Døllner, gartner på Nes Verk 1852–1910. *Norsk Gartnerforenings Tidsskrift*, 21, 101–103.

- Stubhaug, A. (2014). *Jacob Aall i sin tid*. Aschehoug.
- Thompson, E. P. (1967). Time, work-discipline and industrial capitalism. *Past & Present*, 38, 56–97.
- Thuesen, G. (1977). *Noen norske jernverker. Bevarte minner fra den gamle jernverkstiden*. Jernkontorets bergshistoriska utskott.
- Veblen, T. (1976). *Den arbeidsfrie klasse* (P. A. Hartun, Overs.). Gyldendal Norsk Forlag.
- Weber, M. (1958). Power. I M. Weber, *Essays in Sociology* (H. H. Gerth & C. W. Mills, Red. & Overs.). Oxford University Press.
- Aall, J. (1939). Erindringer 1780–1800. I *Historielaget for Telemark og Grenland. Aarskrift 1939* (s. 123–130). Historielaget for Telemark og Grenland. (Opprinnelig utgitt 1833.)

KAPITTEL 4

Haugianarane på Fennefoss: agenda, organisering og arbeidskultur

Björg Seland

Universitetet i Agder

Abstract

When the lay preacher Hans Nielsen Hauge travelled around the country in the early 1800s, he not only preached a religious message. Inspired by Lutheran ideas, he also showed a strong interest in economics. At Fennefoss in the south of Setesdal, Hauge initiated building a mill for production of cloth paper. From 1805 to 1813 this mill supplied paper to government agencies as well as the private sector. As 'Haugians', workers at the mill had a dual agenda: business and mission. They lived in a collective where their days were divided into sessions for work and prayer. On Sundays they could speak to people outside the church, and in the evenings they held religious meetings for locals. Their paper production was important for as long as it lasted, and the waterfall area continued to be used by industry even after the paper production was relocated to Kristiansand.

Keywords: The Hauge movement, paper production, religious mission

Rundt hundreårsskiftet 1700–1800 skulle ein «Bondedreng» frå Tune i Østfold skape hovudbry for styresmaktene i Danmark-Norge. Ikkje berre hadde han fått det for seg at han skulle reise rundt som vekkingspredikant, mange stader tok han også initiativ til industrielle tiltak av ulikt slag. Namnet Hans Nielsen Hauge (1771–1824) var snart kjent over heile landet. I tidsrommet 1797–1804 la han ut på lange reiser, frå Malangen og Tromsø i nord til Setesdal og Kristiansand i sør. Han knytte band på tvers

Sitering: Seland, B. (2022). Haugianarane på Fennefoss: agenda, organisering og arbeidskultur. I F. Meyer (Red.), *Arbeid, arbeidere og arbeiderbevegelse på Agder 1500–2020* (Kap. 4, s. 119–145). Cappelen Damm Akademisk. <https://doi.org/10.23865/noasp.180.ch4>
Lisens: CC-BY-NC 4.0

av lokale grenser, han fekk spreidd skriftene sine og han dyrka flittig kontakt gjennom brev. Slik fekk han etter kvart ein skare av tilhengarar. Sjølv kunne dei kalle seg «Brødre og Søstre i Herren», «Søkende i Christo» eller ganske enkelt «Venner». På folkemunne gjekk dei under namn som lesarar, lærarar, bønнемenn og «Hellige». I ettertid kjenner vi dei helst som «haugianarar».

Da Hauge som vekkingspredikant reiste rundt med bodskapet om bot og omvendning, var det ikkje her sør i landet han vann sterkast fram. Men på Evje og i tilgrensande bygdelag fekk han trufaste tilhengarar. Her opplevde han at «Begjærligheden efter at finde mig var meget stor», og han noterte tilfreds at ikkje så reint få hadde reist både to og ti mil, eins ærend «for at tale med mig».¹ Først mot slutten av 1800-talet kom det til breitt gjennomslag for vekkingskristendom langs den sør- og vestlandske kyststripa vi i ettertid ser som «bibelbeltet», og da helst med bakgrunn i anglo-amerikansk kulturkontakt. Men enkelte stader – som i Evje og Hornnes – kan ein følge linjer som leier tilbake til dei gamle haugianske venneflokkane.²

Da Hauge seinhaustes 1803 kom til Evje, heldt han dei første samlingane på garden Senum. Seinare kom han til Fennefoss, der han etter lokal tradisjon skal ha tatt inn på lensmannsgarden hos Ole Olsen Ramse, som også dreiv gjesteheim for vegfarande. Her heldt han fram med å halde møte, og han snakka med folk om korleis vassfallet i Fennefossen kunne nyttast til næringsretta føretak. Det fremste ønskemålet var å få bygd ei papirmølle.³

Alt våren 1804 kom arbeidet i gang med å reise ei mølle for produksjon av klutepapir. Ei rekke sideverksemder blei også anlagt, mellom anna kornmølle og sagbruk. Dei første åra gjekk drifta helst godt – på det meste skal det ha vore rundt 20 personar i arbeid ved bruket. Så blei det etter kvart tyngre å drive lønsamt. Alt i 1808 begynte økonomien å vakle, og i 1813 blei møllebygningen og det maskinelle utstyret selt og flytta til Jægersberg ved Kristiansand.⁴

1 Om Hauge-rørsla si utbreiing på Agder, sjå Heggveit 1905–1911: 274 og Slettan 1992: 23 ff. Sitatet frå Hauge si reiseberetning er her gjengitt etter Heggveit 1905–1911: 274.

2 Kjebekk 2004: 101; Seland 2020.

3 Kjebekk 2004: 12 ff., 26 ff., 2014: 47.

4 Breistein 1955: 132 ff.; Kjebekk 2004: 26 ff.; H. Seland 2021.

Lensmannsgarden på Fennefoss. Her skal Hans Nielsen Hauge ha budd da han besøkte bygda hausten 1803. Bygningen er no ein del av Setesdalsmuseet. Foto: Bjørg Seland, 2021. Gjengitt med tillatelse. Alle rettigheter er forbeholdt. Kan ikke gjenbrukes uten tillatelse.

Men eit snautt tiår var altså møllebruket på Fennefoss fundament for ein aktiv haugianarflokk. I utgangspunktet var dei nokre håpefulle idealistar med ein dristig ide. På det praktiske og tekniske området var det ei utfordring å reise kapital til anlegget, få tak i fagfolk og skaffe maskineri. Som på andre bedrifter Hauge var med på å opprette, hadde også flokken på Fennefoss ein dobbel agenda: Dei skulle drive næringsretta arbeid etter kristeleg ideal, og dei skulle bære Hauge-vekkinga vidare ut til bygdefolket. Med dette utvikla dei ein særeigen arbeidskultur. Det dreier seg ikkje berre om fordeling av oppgåver og organisering av arbeidsstyrken. Vi må også spørje korleis dei levde saman, korleis de innretta dagane sine og korleis dei blei møtt i lokalsamfunnet. Så langt kjeldematerialet opnar for innsyn, er det slike tema vi skal sjå nærare på i dette kapittelet.

I tillegg til stoff som alt er kjent gjennom faglege studiar og lokalhistorisk litteratur, kan vi lese både på og mellom linjene i arkivmaterialet etter ei rekke rettssaker mot haugianarar på Fennefoss i tidsrommet 1805–1807. Her handlar det rett nok om brot på lover som forbaud lekfolk å drive forkynning. Referat frå avhøyr og tingsvitne kan like fullt

gi innblikk i meir allmenne tilhøve rundt arbeidarane ved møllebruket. Men før vi går tettare inn på den lokale problematikken, treng vi eit overblikk over Hauge-rørsla som uttrykk for sosial og religiøs mobilisering i det tidleg-moderne Norge.

Odden ved Fennefoss der papirmølla sto, tidleg på 1900-talet. Den lange bygningen til venstre i bildet blei bygd som bustad for arbeidarane ved mølla. Foto: A. Abrahamson/Agderfoto. Gjengitt med tillatelse. Alle rettigheter er forbeholdt. Kan ikke gjenbrukes uten tillatelse.

Riss til eit bakgrunnsbilde

Når styresmaktene uroa seg så sterkt over den religiøse opposisjonen Hauge hadde reist mellom allmugen, hadde dette bakgrunn i ei djupare frykt for folkeleg mobilisering som motmakt i einevaldsstaten Danmark-Norge. Kyrkja var ei bæresøyle i statens symbolske grunnlag for makt. Både kyrkjelege vedkjenningsskrifter og allmenne lover slo fast at den som skulle «lære offentlig» måtte være «rettelig kallet».⁵ I klarspråk

5 Kyrkja sine vedkjenningsskrifter, sjå *Confessio Augustana* (1530) artikkel XIV: «... i kirken bør ingen lære offentlig eller forvalte sakramentene uten at han er rettelig kallet.» (Den norske kirke u.å.). Om det verdslege lovverket, sjå Supphellen 2012: 9 ff. og 64 ff.

betydde det at ingen lekmann fekk opptre som predikant. Slik skulle maktapparatet sikre at all religiøs forkynning var i samsvar med kyrkja sin teologi, og at dei som hadde rett til å «prædike», støtta opp om den verdslege statens autoritet.⁶

Som omreisande lekpredikant braut Hauge utan tvil lova. Som økonomisk entreprenør kunne han lett komme til å utfordre stands- og privilegiesamfunnets etablerte orden. Her var reglane slik at ein måtte ha ein særleg lisens, eit borgarbrev, for å få drive handels- eller handverksbedrifter.⁷ Som om ikkje dette var nok, meinte mange at Hauge, som gjennom skrift og tale hadde felt harde dommar over embetsstanden, var med på å undergrave allmugen sin tillit til styresmaktene.⁸

Hauge hadde da også vore arrestert ei rekke gonger før han i oktober 1804 blei fengsla i påvente av det som skulle bli ein langdryg rettsprosess. Eit særleg alvorleg punkt i straffesaka som no blei reist mot han, var påstanden om at han hadde arbeidd for å få til «et Slags Fællesskab i Formue», og med dette «søgt at danne et særskildt Borgersamfund i Staten».⁹ Her handla det ikkje berre om at felleseige ville være lovstridig. Førestillingar om dei «religiøse andre» var sterkt knytt til frykt for separatisme og politisk destabilisering. I dei verste skremmebilda kunne ein sjå for seg at «de fremmede» kunne komme til å danne sin eigen stat i staten.¹⁰

Det var langt frå sjølv sagt at ei religiøs vekkingsrørsle skulle engasjere seg i økonomi og næringsliv. Snarare kunne ein vel tenke seg at dei «vakte», i sitt strev for fromheit og eit salig etterliv, ville vende seg vekk frå verda. Men Hauge viste til Luthers trustolking, der også det verdslege virket var å sjå som eit kall; og til «hushaldartanken», som oppfordra gode kristne til å forvalte materielle ressursar til beste for eit større fellesskap. På eit vidare sosial-etisk grunnlag kunne Hauge argumentere for at «Vennerne» burde søke å undergrave den posisjonen som verdslegsinna rikfolk gjennom «Uretfærdighed og Næstens Undertrykkelse»

6 Viken 2014: 31 ff., 121 ff., 140 ff.

7 Breistein 1955: 43 ff.

8 Bang 1910: 354 ff., 395 ff.; De Presno 2021b.

9 Grunnlaget for tiltalebeslutninga av 1809, punkt B, her gjengitt etter Heggteit 1905–1911: 328.

10 Ulvund 2017, særleg kap. 1–3.

hadde skaffa seg. Slik kunne dei bidra til meir rettferdig fordeling og gi dei svake i samfunnet tilgang til levebrød.¹¹

Innanfor det haugianske nettverket hjelpte vennene kvarandre med gaver og lån. Slik blei det i løpet av få år skaffa økonomiske middel til å reise ei rekke bedrifter rundt om i landet. Haugianarane dreiv handel, dei bygde korn- og stampemøller og dei sette i gang verksemder på så ulike område som gruvedrift, teglverk, papirproduksjon og boktrykking. I tillegg var Hauge opptatt av å utvikle landbruket. Da han i 1801 skaffa seg borgarbrev som kjøpmann i Bergen, var mykje av motivasjonen knytt til eit håp om at handelen skulle gi avkastning som kunne investerast i anna næring.¹²

Grunnleggande kunnskap om papirproduksjon hadde Hauge skaffa seg under ei reise i Danmark våren og sommaren 1800. På denne tida var det smått med papirproduksjon i Norge; det meste som trongst både til offentleg og privat bruk, måtte importerast. Her såg Hauge ei nisje i marknaden. Produksjonsutstyret var heller enkelt, og råstoffet til klutepapir var rett og slett filler av lintøy, seglduk og anna utslite tekstilmateriale. Til grovre papir og papp kunne ein nytte gammalt tauverk og restar av fiskegarn. Det ville sjølvstakt bli bruk for faglært arbeidskraft. Men på mølla i Roskilde, der Hauge fekk sjå og lære, hadde han merkt seg at det også var arbeidsplassar som eigna seg både for barn og for gamle folk, og jamvel for uføre menneske.¹³

Alt året etter hadde Hauge fått venner på Eiker i Buskerud amt til å gå i gang med å bygge ei papirmølle. Eit interessentskap på tre menn søkte og fekk privilegium til å drive eit slikt anlegg på garden Hedenstad ved Krogstadelva, ikkje langt frå Vestfossen. Ein sambygding av Hauge frå Tune som skreiv seg Gunrod Wejulsen, blei henta inn som fagleg leiar for byggearbeidet, og ein yngre bror av Hauge, Mikkel, fekk saman med kona Inger ansvar for den dagelege drifta på bruket. Hausten 1802 kunne dei gå i gang med papirproduksjon.¹⁴ Erfaringar frå dette møllebruket kom godt med da Hauge-venner i Evje og Hornnes eit par år seinare tok til å

11 Breistein 1955: 27 ff., 305 ff.; Gilje 1996, sitat frå Hauge-tekst: 22. For kortfatta utgreiing om den lutherske hushaldartanken, sjå Molland 1961: 194 f.

12 Breistein 1955, særleg 43 ff., 120 ff., 160 ff.

13 Breistein 1955: 121 ff.

14 Bang 1910: 231 ff.; Breistein 1955: 126 ff.

bygge sitt eige anlegg. Som vi seinare skal sjå, henta dei både fagfolk og fotfolk frå Eiker.

Eit blikk utanfrå

Seinsommaren 1805 kom Christen Henriksen Pram (1756–1821) til Hornnes. Pram hørde til embetsstanden og hadde i ei årrekke vore tilknytt Kommersekollegiet, som hadde eit særleg ansvar for overblikk over råvarer, utvinning, tilverking og handel. Pram var dessutan vel kjent i samtida både som diktar og samfunnsdebuttant. I tidsrommet 1804–1806 reiste han rundt i landet på oppdrag frå kongen. Først og fremst skulle han melde om økonomiske tilhøve. Han skulle – som det sto i instruksjonen – «høre saavel Almuens som fornuftige Mænds Tanker» og vurdere i kva grad det var mogleg å ruste opp etablerte næringar og kor tilhøva låg til rette for nye føretak. Men i reiserapportane han skreiv, kunne han også flette inn små betraktningar om det han såg som særtrekk i levemåte, folkelyne og omgangsform.¹⁵

Pram kom reisande ned Setesdal til Evje prestegjeld, og evjebuen må finne seg i å bli samanlikna med «hine Fieldboere» som den belevne embetsmannen både eksotiserer og idealiserer. Hos setesdølane fann han ein «Sædernes Uskyldighed», noko han meinte måtte komme av at dei «med den øvrige Verden endnu [ere] mindre sysselsatte». Han rosar dei for «Nethed og Reenlighed», og blir sjarmert av ein «Livlighed» og «Aabenhed» som han saknar hos det meir adstadige evjefolket. Han merker seg også ein påfallande skilnad i klesdrakt og talemål mellom Evje og bygdene lenger nord. Om det så var «Evjeboernes Udseende», så var det «mindre stærkt, sundt og muntert»; «deres Mine og Adferd» var «døsig og tankeløs».¹⁶

I Hornnes sokn tok Pram – som Hauge snautt to år tidlegare – inn på lensmannsgarden, som låg nær Fennefossen. Papirmølla på Eiker hadde han alt besøkt. Der var han ikkje meir enn så passeleg imponert. Han merkte seg at anlegget omfatta til dels store hus, men fann likevel heile

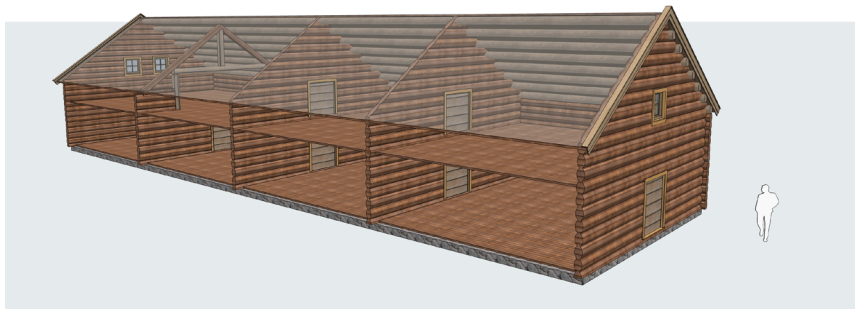
¹⁵ Mordt 2019, «Innledning»: 11 ff.; gjengjeving av Prams instruks: 43.

¹⁶ Pram 1807: 608–628, sitat: 614, 615. Her og i andre referansar til Pram 1807 er det vist til sidetal i opphavleg manus. Takk til Gerd Mordt ved Riksarkivet, som har latt meg lese eit utkast til transkribert versjon.

«Bygningen ... yderst ubeqvem og kneben» – heile verket bar preg av ein tanke om at alt skulle «koste saa lidt som muligt».¹⁷ No ville han sjå kva haugianarene på Hornnes var i ferd med å bygge. Det er august 1805, og Pram rapporterer:

Jeg opholdt mig Natten til den 27de paa Fænefos, ... ved det af Haugianerne her begyndte Fabrik anlæg. Jeg besaae det følgende Dag. Ved et betydeligt Fald i Otterelven, der har Vand nok, Aaret om til mangfoldige Hiulværker, har man inddæmmet deraf en Arm, for at drive en Papirfabrik ... et Sigteværk, en Valkemølle, en Sav og en Spigerhammer.¹⁸

Pram ter seg som den kyndige betraktaren han skal være; han bruker både tommestokk og augemål og ser straks at anlegget ved Fennefossen er atskillig mindre enn det på Eiker. Enno var ikkje alle bygningane reist, men så langt syntest alt å være «meget vel gjort». Han merker seg også eitt og anna som han meiner gir betre løysingar enn det han har sett før. Driftsbygningane er «langt rummeligere og bedre skikkede til deres Bestemmelse» enn på Eiker. Alt i alt ser han anlegget som eit godt tiltak: Det er god utnytting av vasskraft, det kan gi arbeid til ganske mange og det vil langt på veg kunne forsyne regionen med papirvarer. Men det er grunn til å merke seg at Pram stiller spørsmål ved tilgangen på råstoff. For «Egnens Klude» ville langt frå være nok til å mate «Papirværket».¹⁹

Møllebygningen som i 1813 blei flytta frå Fennefoss, utgjorde hovuddelen av den litt større bygningen som blei reist på Jægersberg ved Kristiansand. Illustrasjonen gir eit inntrykk av korleis møllebygningen på Jægersberg kan ha sett ut. Rekonstruksjon ved G. Andersen og H. Seland. Gjengitt med tillatelse. Alle rettigheter er forbeholdt. Kan ikke gjenbrukes uten tillatelse.

¹⁷ Mordt 2019: 512 ff., sitat: 512.

¹⁸ Pram 1807: 617 f.

¹⁹ Pram 1807: 618 f., 621.

I 1805 er førebuinga til rettssaka mot Hauge i gang, og Pram meiner tydelegvis det også ligg til hans mandat å samle opplysningar om tilhengarane hans rundt om i landet. Han må vedgå at dei mange stader har gjort mykje for å fremje «Vindskibelighed» mellom allmugen, men han ser langt meir av nedbrytande verknader. Først og fremst frykta han ein «Fanatisme» som gjorde menneske «stupide» og blott og bart til «Redskaber i vindesyge og tyvagtige Forstanderes Hænder». Han meiner også å vite at dei har leiarar som «berøver [dem] al anden Livets Glæde end den ved uægteskabeligt Samleje». No kunne han melde at Hornnes var eit heldig unntak – for her blei «Secten» rost for «særdeles godt Forhold, Flid, Goddædighed, og Sindighed». Men det var ikkje folk ein kunne vente å møte i lystig lag: «Et stille glædeløst Andægtighedsvæsen er kun her som overalt Tilhængernes Særmærke.»²⁰

Vi kan finne mykje av interesse i Prams rapportar, men vi gjer klokt i å merke oss at forfattaren ikkje alltid er like nøye med kjeldebelegg, og at han bryr seg lite om kritisk etterprøving av rykte han snappar opp. Han har for eksempel fått høyre at dei fire mennene som sto som eigarar av papirmølla på Fennefoss, var utan formue, og at dei dertil «alle ansees for de eenfoldigste, og af personlig Character ubetydeligste Mennesker man kunde opsøge». Han har også latt seg fortelje at det var Hauge sjølv som hadde skaffa pengane, for så – «siges der» – å sjå seg ut nettopp desse litt stakkarslege karane. For dei ville neppe blande seg så mykje inn i drift og økonomi «som mueligen Mennesker af mere Duelighed vilde».²¹ Vi skal ikkje grave djupt i personal- og lokalhistoriske kjelder før vi ser at dette må være reint oppspinn.

Eigarskap, finansiering og bemanning

Det første forsøket haugianarane gjorde på å få bygd ei papirmølle i Norge, stranda på formalitetar rundt eigedomstilhøve. I januar 1801 søkte ein gardeigar i Ådalen på Ringerike om løyve til å bygge ei mølle på eigen grunn. I alt åtte menn skreiv under på søknaden, men ingen av dei ville stå som eigar av mølla – den skulle tilhøre «det Christelige Samfund som i Sandhed lever Christelig og arbeider paa det som er Gavnligt». Tiltaket blei

²⁰ Pram 1807: 616 f.

²¹ Pram 1807: 620.

grunnlagt med eit ønske om å gi arbeid til folk som levde i fattigdom. Søkarane peika også på den samfunnsøkonomiske verdien som låg i å bruke «ringe Ting», som klutar og tøyfiller, til produksjon av nyttige varer. Sorenskrivaren som behandla søknaden i første ledd, rådde på det sterkaste ifrå at denne Hauge, som var ein «ligesaa stor Fantast i det Politiske som det Theologiske Fag», fekk lov til å bygge slike bedrifter som skalkeskjul for seg sjølv og andre «omstreifende Prædikantere».²²

Da haugianarane på Eiker søkte løyve til å bygge sitt anlegg, var spørsmålet om eigarskap juridisk fundert i eit interessentskap av namngjevne menn. Vennene på Fennefoss følgde det same mønsteret. På etterjuls-vinteren i 1804 fekk Torkjell Sveinungsson frå Grendi i Bygland sokn, ordna med leigd grunn på garden Fennefoss, og i april same året fekk han kongeleg bevilling til å bygge anlegget. Finansieringa blei så ordna ved at Torkjell fekk med seg tre «Medinteresserede», som alle høyrde heime i Vestre Råbyggelaget futedømme: Grunde Olafsson Austad frå Austad sokn, Gunnulf Halvorsson Syrtveit frå Evje og Torkel Halvorsson Håvestøyl frå Åseral. Sjølv interessentskapet blei halde oppe så lenge mølla var i drift, men alle dei fire partane blei etter kvart overtatt av andre Hauge-venner, dels frå distriktet, dels frå Kristiansand.²³

Desse mennene, som Pram altså meinte å vite var de «ubetydeligste Mennesker», hadde på kvar sitt vis sterke posisjonar i sine lokalsamfunn. Alle kom dei frå etter måten gode gardar og velberga familiar. Fleire av dei hadde også – eller dei fekk etter kvart – tillitsverv innanfor den bondekommunalistiske samfunnsordninga som rådde i tida. Her er Grunde Olafsson Austad eit framtrædande eksempel. Både far og farfar til Grunde hadde i ei årrekke vore lagrettemenn. Sjølv fekk han dette vervet alt i 1805, nettopp i ei tid da han markerte seg som haugianar. Seinare finn vi han mellom anna som fast stemnevitne på bygdetinget, som medlem av likningskommisjonen og av matrikkelkommisjonen 1819. Frå 1815 var han ei tid konstituert lensmann, frå 1825 var han ein av prestens medhjelparar i soknet.²⁴

22 Breistein 1955: 122 ff., sitat: 123, 124, 125.

23 Breistein 1955: 133 f.; Kjebekk 2004: 30 ff. (Skrivemåten på namn skiftar noko i kjeldematerialet. Når det gjeld lokale namn, har eg funne det rettast å nytte formene som er brukt i gards- og slektshistoriske verk, som Vollen 2005).

24 Vollen 2005: 355 ff.

Om eigarskapet slik ser ut til å ha vore i trygge hender, måtte den faglege kompetansen hentast utanfrå. Gunrod Wejulsen, som hadde hatt hovudansvaret for å reise møllebruket på Eiker, kom no til Fennefoss for å leie byggearbeidet her. Og nok ein gong ser vi korleis Hauge kunne trekke på eigne familieressursar, når han fekk eldstebroren Ole plassert som rådgjevar og kommisjonær for møllebruket. Ole Nielsen hadde i heile 22 år vore i teneste som lensmann heime i Tune. I 1804 etablerte han seg som kjøpmann i Kristiansand. I mellomtida hadde også han hatt eit opphald på Eiker. No tok han på seg å sørge for oppkjøp av råmateriale til mølla og stå for sal av ferdigprodusert vare.²⁵

Etter kvart som verksemda voks, blei anlegget bygd ut med mellom anna kornmølle og sagbruk. På det meste skal opptil 20 personar ha vore i arbeid på bruket ved Fennefossen.²⁶ Vi kjenner ikkje mange namn frå arbeidsstokken, men vi veit at ikkje få av dei var tilflyttarar frå Austlandet, og at fleire hadde vore ei stund på Eiker i førevegen. Ein av desse var Gulbrand Haagensen, husmannsson frå Norderhov på Ringerike. Gulbrand var midt i 30-åra og enno ugift da han kom til Fennefoss. Han ser ut til å ha hatt viktige oppgåver i produksjonen, samtidig som han hadde ein sentral posisjon i det sosiale miljøet i og rundt mølla. Ungjenta Inger Olsdotter kom frå Gjerpen i Bratsberg amt, ei bygd der det alt var sterk oppslutning om Hauge-rørsla. Ho gjorde teneste i hushaldet på mølla. Når vi veit litt om desse to, Gulbrand og Inger, er det fordi dei var mellom dei haugianarane som futen i Råbyggelaget stemna for retten. Det skal vi komme tilbake til.²⁷

Anlegget og produksjonen

Frå eit tidlegare besøk hadde Hauge kjennskap til eit boktrykkeri i Kristiansand som eigaren ville selje. Da han seint på året i 1803 igjen besøkte stiftsstadene, la han seg i selen for å finne ein kjøpar mellom

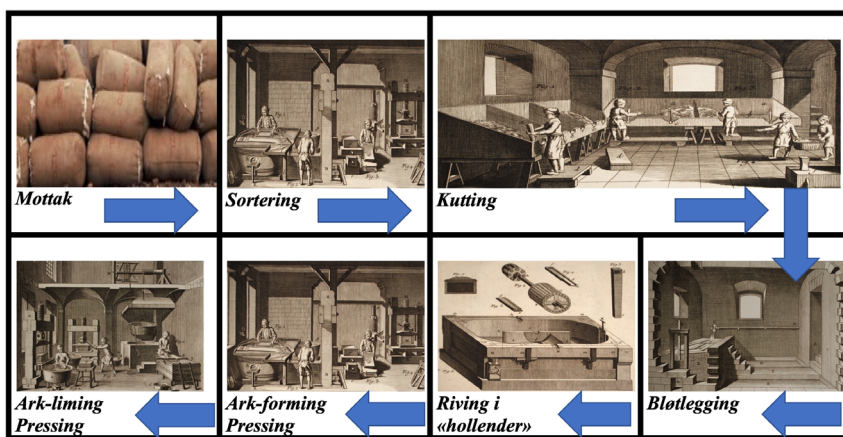
25 Breistein 1955: 143; Kjebekk 2004: 31.

26 Breistein 1955: 132 ff.; Kjebekk 2004: 26 ff.

27 Om Gulbrand Haagensen veit vi at han var i arbeid på Fennefoss så lenge mølla var i drift. Da bruket i 1813 blei selt til kaptein Jæger i Kristiansand, blei Gulbrand med som fagkyndig hjelpar (H. Seland 2021).

tilhengarane sine. For her såg han gode utsikter til å få trykt sine egne skrifter, samtidig som det var håp om at bedrifta i seg sjølv kunne gi eit visst overskot. Her såg han også gode utvegar til å sikre levering av papir til ein rimeleg kostnad, både frå Eiker og Fennefoss. På velkjent vis klarte Hauge også denne gongen å få reist kapital, å få ein trufast venn til å kjøpe – endatil å skaffe kjøparen eit dugande koneemne – og å hente inn ein faglært mann til å stå for den tekniske drifta. Trykkeriet blei ein stødig avtakar av papir frå Fennefoss.²⁸

Kunsten å framstille papir av tekstilfibrar var kjent i Europa alt på 1200-talet. På 1600- og 1700-talet var hollendarane dei fremste produsentane av denne varen; dei ga også opphav til viktige tekniske nyvinningar på feltet. I takt med eit aukande behov for skriftleg dokumentasjon og kommunikasjon, voks iveren for å få egne anlegg i dei nordiske landa. I Norge blei den første papirmølla grunnlagt ved Akerselva i Kristiania i 1690-åra. Før 1750 var det reist to møller til ved det same vassdraget; rundt år 1800 kom mølleverket på Alvøen ved Bergen. Da haugianarane sette i gang med sine anlegg på Eiker og Fennefoss, var det altså ikkje meir enn fire papirmøller i landet.²⁹

Plansje som viser gangen i framstillinga av klutepapir, tilrettelagt etter eit fransk oppslagsverk frå 1700-talet. Illustrasjon: H. Seland, 2021. Gjengitt med tillatelse. Alle rettigheter er forbeholdt. Kan ikke gjenbrukes uten tillatelse.

²⁸ Breistein 1955: 137 ff.; Sødal under publisering.

²⁹ Fiskaa 1940: 19 ff., 27 ff., 86, 89 ff., 103 ff.

Dokument frå ei branntakstforretning i juni 1808 viser at anlegget på Fennefoss omfatta ei heil klynge med hus. Lensmannen i Evje og Hornnes, Ole Ramse, hadde i 1804 bygd eit sagbruk ved Fennefossen, og denne saga blei truleg brukt til å skjære materialet som trongst. Sjølve verksbygningen var laftebygd i to etasjar med loft over. Grunnflata var 90×32 fot (ca. 28×10 m). Huset var tekt med trebord og hadde 17 vindauge. Eigne hus var innretta til tørking av papirflak og til koking av lim. Anlegget omfatta også eit stort bustadhus, laftebygd i ein og ein halv etasje og med forten vindusfag. Branntakstprotokollen viser at heile første-etasje i verksbygningen var utstyrt som maskinrom. I gavlen var det montert eit utvendig «ganghjul» som blei brukt til å heise ballane med råstoff opp til loftsetasjen. Etasjen under, som altså utgjorde andre høgda i huset, var utstyrt som eit stort arbeidsrom.³⁰

Vi kjenner ikkje fullt ut korleis dei ulike romma i verksbygningen blei nytta gjennom produksjonsprosessen. Men ut frå generell kunnskap om framstilling av klutepapir, kan vi danne oss eit bilde av korleis arbeidet var organisert. Etter at råmaterialet var grovsortert på loftet i verksbygningen, blei det sendt vidare til eit større arbeidsrom der knappar, saumar og andre ubrukelege delar blei skore bort. Etter at fillene var lagt til bløyting og gjæring i ei til to veker og fibrane var mjukna, blei dei skorne i mindre bitar. Neste steg i prosessen var vasking og riving av bitane i ein slags trommel for oppmaling av fiber. Denne innretninga var oppfunnen i Nederland og gjekk under namnet «hollandar». Materialet, som no var blitt ein grautaktig masse, blei så varma opp i store kar før det blei helt tynt utover tilmålte trerammer med nettingbotn av messingtråd. Dei våte arka som fekk form i desse kassane, blei så velta over på filt og lagt i stabel, pressa og tørka. Til slutt blei kvart ark dyppa i lim som var laga av gelatin frå dyrekroppar, pussa, tørka og pressa igjen.³¹

Dei få papirmøllene som alt var etablert i landet, hadde alle vanskar med å skaffe tilstrekkeleg råmateriale til produksjonen. Som vi har sett, hadde også kongens observatør, Christen Pram, stilt spørsmål ved utsiktene til å løyse dette problemet da han besøkte Fennefoss i det grisgrendte

30 Fiskaa 1934: 233 f.; H. Seland 2021. Utskrift av branntakstprotokollen er gjengitt i Kjebekk 2004: 26 ff.

31 Breistein 1955: 128; Fiskaa 1934/1963; H. Seland 2021.

indre Agder. Det var her Ole Nielsen skulle komme til hjelp. Med borgarbrev som kjøpmann kunne han reise kor han ville, og særleg den første tida ser det ut til at han klarte å skaffe ein heil del materiale frå nære bygdelag.

Ole kan ha hatt avtale med leverandørar langs vegen dei fem mila han reiste frå Kristiansand til Fennefoss, men han måtte nok også ta lengre turar opp i landet for å skaffe råstoff. Frå rettsmaterialet veit vi at Ole kunne ta inn på ein gard, for eksempel i Bygland, og la folk sjølv komme reisande til for å gjere avtaler.³² Tanken var nok også at Hauge-venner over eit vidare område skulle være gode hjelparar i eit meir forgreina nettverk. Etter kvart som åra gjekk, kosta dette strevet likevel meir enn mølla kunne gi i avkasting. Råstoffmangel var ein hovudgrunn til at møllebruket i 1813 måtte seljast ut av bygda.³³

Nokon langvarig suksess var det altså ikkje tale om. Men med iherdig innsats hadde haugianarane på Fennefoss i fleire år faktisk klart å framstille papirvarer som blei selt både til offentlege etatar og til privat bruk. Under skiftande vilkår heldt fossen dessutan fram med å være eit viktig område for mølledrift og industri også etter at papirmølla var flytta til Kristiansand.³⁴

Bønn og arbeid

Eit framtrédande trekk ved Hauge som entreprenør, var evna til å få folk med seg og til å finne lokalt ankerfeste for planlagde føretak. Han kunne spele på gode krefter i eigen familie, som da den yngre broren Mikkel fekk ansvar for å drive papirmølla på Eiker, og eldstebror Ole blei hyra til beskyttar for det nyreiste bruket på Fennefoss. Der tilhøva låg til rette, fann han også støtte hos dyktige folk på staden. Men i vid utstrekning dreiv Hauge og flytta på folk; det kunne gjelde både leiarar og arbeidadarar. På dei mange reisene sine var han alltid på utkik etter særleg talent og fagkunnskap.³⁵

32 B. Seland under publisering.

33 Breistein 1955: 134; Fiskaa 1934/1963.

34 Kjebekk 2004: 32.

35 For generell oversikt over haugianarane sine næringstiltak, sjå Breistein 1955: 120 ff.

Som vi alt har vore inne på, fortel kjeldene at fleire av dei som fekk arbeid på Fennefoss, hadde vore innom møllebruket på Eiker. Dei fleste som arbeidde der, var einslege menn og kvinner, og dei budde i ein form for kollektiv.³⁶ Slik har det nok også vore på Fennefoss. Bustadhuset som var reist på mølletomta her, var utstyrt med matsal der arbeidarane heldt felles måltid til faste tider. Vi har ikkje noko detaljert oversyn over korleis arbeidsdagane var organisert. Men ettersom mølla på Eiker i eitt og alt er framheva som modell, er det rimeleg å tenke seg at også dagelivet på Fennefoss var innretta etter forbilde derifrå.

På Eiker skal det på det meste ha vore opptil 50 menneske i arbeid – menn, kvinner og barn som hadde flytta dit frå andre bygder på Austlandet. Fleire av arbeidarane var eldre eller uføre som knapt kunne ha brødfødd seg utan støtte frå fellesskapet. På grunnlag av eit besøk på Eiker i desember 1805, anslo Christen Pram at det i det minste skulle 60 par hender til, om både papirmølla og dei mindre verksemdene skulle haldast i full drift. Dette såg ut til å løyse seg ved at mange utanfrå kom for å være ei tid hos venneflokket, og at fleire av desse gjekk med i arbeidet for kortare eller lengre tid.³⁷

Den faste bemanninga arbeidde for årslønn, utrekna etter ei dagløn på 48 skilling for vaksne menn, 24 skilling for kvinner og 20 skilling for unge gutar. Ved årsoppgjeret blei det gjort frådrag for kost og losji. Kvinnene var for det meste sysselsette med å skjære klutar og med å sortere og pakke ferdig papir. Nokre av dei hadde også arbeidsoppgåver knytt til husstell og matlaging. Dei fleste arbeidarane var ugifte, og Pram kan ikkje dy seg for å minne om at ein har å gjere med ei «Sect» som blir skulda for «en høi Grad af Overbærenhed in puncto sexus». Han kan dessutan fortelje at alle kvinnene på Eiker-mølla, var unge og «mere end almindeligen taaleligen vakkre». Han merkte seg likevel at alle, både menn og kvinner, «vedligeholdte Sectens sagtferdige, andægtige eller melancolske Mine og Andstand».³⁸

Alle som hørte til på bruket, hadde felles hushald. Kyrkjehistorikaren Anton Chr. Bang (1840–1913), som under arbeidet med sin monografi om

36 Breistein 1955: 130; Mordt 2019: 512–513.

37 Breistein 1955: 130; Mordt 2019: 512–513.

38 Breistein 1955: 130; Mordt 2019: 512 f. (*in puncto sexus* skal vise til Bibelens sjette bod).

Hans Nielsen Hauge og hans samtid hadde samla eit betydeleg tradisjonsmateriale, gir denne skildringa:

... arbeidere og arbeidsherrer følte sig som en stor familie; man spiste i fællesskab ved et langt bord, der strakte sig fra væg til væg i et stort værelse; efter hjertets trang bad en før maaltidet, og en anden frembar taksigelsen efter maaltidet. Man arbejdede dygtig i arbejdstiden, man styrkede sig med sang og bøn i hviletiden.³⁹

Som gode haugianarar skulle arbeidarane altså nytte fristundene til andakt og bønn. Som andre venneflokkar rundt om i landet, møttest dei også til meir formelle samlingar. Slike samlingar ville som oftast omfatte ein meir eller mindre stabil kjerne av trufaste venner som møttest i ein privat heim. Der møteverksemda enno hadde nyheitas interesse, eller det bygde seg opp til noko som hadde karakter av ei breiare vekking, kunne tilstrøyminga auke så sterkt at møtet måtte flyttast til ein låve eller ut i det fri. Under dei mange vitneavhøyra som blei haldne rundt om i landet i tilknytning til prosessen mot Hauge, forsikra vennene hans at dei gjerne møttest om søndagane, vel å merke alltid etter at gudstenesta var avslutta. Møttest dei andre vekedagar, ville det alltid være på kveldstid, etter avslutta arbeidsdag.⁴⁰

Ettersom haugianarane også flittig gjesta kvarandre på tvers av lokale grenser, lærte dei av kvarandre og utvikla snart ein felles møteform. Dei song salmar, heldt bønn og las høgt frå ein huspostill eller frå andre oppbyggelege bøker. Her retta dei seg etter Hauges råd. Forutan Luthertekstar las dei særleg Arndt, Spener, Francke, Pontoppidan og andre gode pietistar. Alt dette var litteratur som var godkjent av kyrkja sine autoritetar. Hadde dei brev til opplesing, enten det var frå Hauge sjølv eller frå andre Hauge-venner, var dette eit høgt skatta innslag. Mange stader var det også skikk for at ein eller fleire av deltakarane tok ordet og kom med eit personleg vitnemål eller heldt ein «Formaningstale».⁴¹

Både på Eiker og på Fennefoss var møllebruket ein naturleg plass å samlast til slike møte, også for interesserte som budde ute i bygda.

39 Bang 1910: 231 f.

40 B. Seland 2017.

41 B. Seland 2017, 2021.

Mykje av det religiøse engasjementet utspela seg altså her. Men i helgene og når dei ellers hadde tid til overs, skulle arbeidarane etter beste evne bidra til å spreie vekkingsbodskapet vidare ut til folk. På Fennefoss blei denne verksemda på eit tidspunkt klaga inn for retten som mogleg brot på Kongens lover. Her kan rettsmaterialet gi oss eit nærare innblikk.

«Uttilladelige Taler for Almuen»

I 1740-åra forsøkte den dansk-norske kongen å demme opp for sjølvrådige lekfolk ved å innskjerpe den allmenne kyrkjeordninga, som sa at berre presteskapat hadde rett til å forkynne. Dette blei klargjort gjennom ei forordning av 13. januar 1741, kjent som konventikkelplakaten. Her var det ikkje bestemt noko om sanksjonar mot dei som braut lova. Dette søkte kongen å rå bot på med eit reskript av 5. mars 1745. Når lekfolk blei dregne for retten for å ha «prædiket» eller halde «Taler for Almuen», var det desse lovene som blei lagt til grunn. For å stanse omvandrande lekpredikantar kunne ein i tillegg nytte den såkalla omstreifarlova, som kravde at vanlege folk måtte ha pass for å krysse soknegrensene.⁴²

Sommaren 1804, da styresmaktene førebudde ei mogleg rettssak mot Hauge, kravde Danske kanselli at kyrkjelege og verdslege embetsmenn rundt om i landet skulle rapportere kva dei visste om tilhengarane hans i sine embetsdistrikt.⁴³ Som ansvarleg for rettsstellet i Råbyggelaget hadde futen Anders Th. Winde eit vaksamt blikk på miljøet ved Fennefossen. Forkynnarverksemda som blei drive herifrå, var heller ikkje like velsett i alle delar av lokalsamfunnet. Futen fann snart grunn til å reise sak mot nokre av de mest aktive haugianarane ved mølla.⁴⁴

To menn og to kvinner blei tiltalt for å ha brote konventikkelplakaten. Dei to mennene var Hauges bror, Ole Nielsen Hauge, og Gulbrand Haagensen frå Norderhov, som er nemnd ovanfor. Ole var 42 år gammal, Gulbrand 36 da dei måtte møte for retten. Dei to kvinnene var yngre. Inger Olsdotter frå Gjerpen – også ho omtalt ovanfor – var 23 år. Eldri Olsdotter, oppvaksten i Austad sokn, var 20 år. Konventikkelplakaten

42 Om omstreifarlova: sjå «Tukthusforordningen».

43 Bang 1910: 373 ff.

44 B. Seland under publisering.

hadde rett nok ei åtvaring til «Qvinder især og Ugifte» om ikkje å «indbilde sig noget Kald til at lære og prædike». Men ettersom denne lova ikkje sa noko om sanksjonar, betydde ikkje dette i seg sjølv at ei kvinne risikerte meir enn ein mann om ho blei funnen skuldig. Forutan desse fire måtte lensmann Ole Ramse svare for påstandar om at han ikkje hadde gripe inn mot lektalarane. Han blei tiltalt for tenesteforsømming. Vi skal ikkje her gå tett inn på rettargangen, men det kan være på sin plass å nemne at alle dei tiltalte til sist blei frifunne.⁴⁵

No var det ikkje slik at konventikkelpakaten skulle hindre kongens undersattar i å halde religiøse samlingar. Tvert om ville Kristian VI, kjent som statspietismens «far» i Danmark-Norge, gjerne bidra til å fremme fromheit og kristeleg livsførsel i folket. Å halde husandakt var ikkje berre tillatt, det var eit påbod. Om lekfolk ellers ville komme saman til religiøs oppbygging, måtte dei gjerne det, så lenge samlingane var under kontroll av kyrkja. Det ville i praksis seie at ein måtte akseptere tilsyn av den lokale soknepresten. Hauge hadde sine eigne meiningar om korleis visse artiklar i plakaten skulle tolkast. Ettersom han oftast blei møtt med skepsis hos embetsstanden, var dette reglar både han og venneflokkane hans snart slutta å følge.⁴⁶

Vitnemål i retts sakene bekreftar at haugianarane på Fennefoss, som så mange andre stader, dreiv forkynning på kyrkjebakken før eller etter at messa var over, og at dei kunne samle folk til møte rundt på gardane. Der møtet blei halde i hus, følgde dei stort sett det same mønsteret som vi kjenner frå andre venneflokkar. I tillegg til høgtlesing, bønn og salmesong kunne ein eller fleire av dei framkomte seie fram eit vitnemål eller halde ein formaningstale. Men det ser ut til at dei har vore nøye med at dei som talte, skulle være fleire saman når dei sto framfor møte-lyden. Slik søkte dei å gi skin av at det ikkje dreidde seg om *talar*, men om *samtalar*. Og ingen lov sette vel forbod mot samtalar! Slik utfordra dei sjølve forståinga av omgrep som «Tale» og «Prædiken». Gjennom kløktig og til dels spissfindig argumentasjon søkte dei tiltalte – eller dei rettsleg

45 B. Seland under publisering.

46 Supphellen 2012: 10 ff., 78 ff.

oppnemnde forsvararane deira – også å legitimere haugianarmøtet som ei litt utvida form for lovleg husandakt.⁴⁷

Inspirasjon og forbilde

I samband med Hauge-jubileet 2021 er det – med atskilleg rett – reist kritikk mot ein forskningstradisjon som stort sett har vore avgrensa til norske og dansk-norske tilhøve. Journalisten og samfunnsdebattanten Halvor Fjermeros etterlyser eit europeisk perspektiv på haugianarane sine næringstiltak. I ein breitt anlagt artikkel i avisa *Klassekampen* peiker han på eit grunnlag for samanlikning i 1800-talets utopiske sosialisme. Han viser særleg til Robert Owen (1771–1858) og hans idear om det gode samfunn, som Owen mellom anna søkte å realisere gjennom industriprosjektet New Lanark i Skottland.⁴⁸

Owen sin utopi var tufta på tankar om sosial rettferd, arbeidarnvern og kollektive system for utdanning og velferd. Samfunnet han søkte å forme, blir i ettertid helst sett som ei særleg omsorgsfull form for paternalisme – her er det saktens grunnlag for samanlikning med Hauge sine føretak.⁴⁹ Men på det prinsipielle planet kunne Owen uttrykke meir ytterleggående synspunkt. Han meinte for eksempel at samfunnet ville være best tent med å avskaffe både privateigedom, kyrkje og religion.⁵⁰ I eit vidare historisk perspektiv finn vi radikale idear om tilhøvet mellom arbeid, eigedom og samfunnsform også i religiøse vekkingsrørsler. Både Halle-pietismen, med August Hermann Francke (1663–1727) som frontfigur, og dei såkalla «brødre-sosietetane» med band til Nikolai von Zinzendorf (1700–1760) sitt religiøse senter, Herrnhut i Sachsen, kunne kombinere filantropisk samfunnsansvar med kollektive modellar for arbeid og organisert produksjon.⁵¹

I tidlege Hauge-tekstar kan vi finne radikale tankar om eit front fellesskap som også skulle omfatte materielt sameige. Her ligg inspirasjonen i Bibelens beretningar om dei første kristne samfunna, der ressursane

47 B. Seland under publisering.

48 Fjermeros 2021.

49 B. Seland 2017.

50 Goodwin 1978, sjå særleg s. 16 ff. og 143 ff.

51 De Presno 2021a; Engelhardt 2019; Jarlert 2012a: 241–242, 2012b: 16–17.

skulle delast mellom trusfellar etter behov. Men Hauge kom snart til å erfare at dette idealet ikkje så lett tolde møte med verkelegheita. Tanken om sameigarskap kunne verke tiltrekkande også på slike som meir var opptatt av eiga vinning enn av strevet etter å oppfylle kristelege ideal.⁵² Den ublide måten myndigheitene møtte initiativet frå Ådalen på (sjå ovanfor), gjorde nok sitt til at Hauge la vekk tanken på felleseige som mogleg modell for økonomisk hopehav vennene imellom.⁵³

Gjennom kontakt med danske vekkingmiljø kjente Hauge og fleire av tilhengarane hans også godt til korleis *herrnhutarar* eller «brødrevenner» kunne drive eit mangfald av næringsverksemder i fellesskap. I den sønderjyske byen Christiansfeld, grunnlagt i 1773, fungerte «Brødre-Menigheden» ikkje berre som eit åndsfellesskap, men også som eit praktisk-økonomisk kollektiv organisert etter kristelege ideal. Kyrkjehistorikaren Anders Pontoppidan Thyssen karakteriserer Christiansfeld som eit «*livsfællesskab* omfattende alle borgerlige forhold, således at den faktisk udgjorde en lille teokratisk republik».⁵⁴

Hauge stilte seg kritisk til visse trusførestillingar i herrnhutismen, og kom fleire gonger i dispuTT med brødrevenner i Norge.⁵⁵ Da han besøkte Christiansfeld i september 1804, fann han mykje å rose. Men i brev til venner heime fortel han også om samtalar med leiande menn i byen, der han «aabenhierdig» hadde gitt til kjenne kva han meinte om deira tru. Alt i alt fann han likevel mangt å ta lærdom av, og han såg «meget nyttig i udvortes Ting», så mykje at det – dessverre for oss, får vi vel seie – blei «for vidløftig at skrive om».⁵⁶

På denne tida var papirmølla på Eiker alt i drift, mens anlegget på Fennefoss var under oppføring. Eit trekk av likskap mellom desse haugianske bedriftene og samfunnet i Christianfeld er den kollektive buforma for ugifte arbeidarar. Det var ei ordning som låg vel til rette for idealet om eit kombinert trus- og arbeidsfellesskap. Det var også ein høveleg måte å innrette seg på, der eit fleirtal av arbeidarane etter alt å dømme var ugifte, og dessutan tilflyttarar.

52 Breistein 1955: 181 ff. og Gilje 1996, med ref. til Hauges skrift *Christendommens Lærdomsgrunde*.

53 Breistein 1955: 185 f.

54 Hegnsvad 1967: 218 ff.; Thyssen 1967, særleg kap. 4 og 5, sitat: 43.

55 Bang 1910: 81 ff. og passim.

56 Kvamen 1971, brev datert Kolding 12.09.1804.

Haugianarane i lokalsamfunnet

Utover sommaren og hausten 1804 kom rapportane som lokale embetsmenn var pålagt å levere om sine erfaringar med Hauge-rørsla, inn til styresmaktene.⁵⁷ Alt i alt var nok desse meldingane meir eigna til å skjerpe enn til å dempe mistankane om at Hauge var skuldig i lovbrøt, og at vekkingrørsla han hadde reist, truga ro og orden i samfunnet. Sokneprest Peter G. Manall, som svarte for Evje prestegjeld, var også kritisk. Det ser likevel ikkje ut til at han aktivt har forsøkt å motarbeide vekkinga. Han rapporterer nokså nøkternt om korleis haugianarane arbeidde med å bygge både papirmølle og andre typar verksemd ved Fennefossen. Han slår dessutan fast at «Deres Forhold har ... været sædeligt og ulasteligt».⁵⁸

En Bemand af Samfundet Hauge's tilfølgende findes at Læge
 Jørgen, og Læge på Gaarden Fennefoss i Hordens Amt, indse alle
 mig allemaalendigt, anbefalende Evie Indsigelse. En Læge på Ga.
 Gaarden Gaard tilfølgende sig at Billedet Læge Læge med Hordens Amt,
 Læge på Gaarden oplyst om Læge, at Gaarden-Indse, og indse Læge
 Læge, Læge om Læge Læge, som indse Læge Læge, og
 en Læge til en Læge Mølle. Læge Læge Læge, i en
 Læge af Læge Læge, Læge indse Læge, og indse Læge;
 man Læge og til Læge Læge, Læge Læge, og Læge Læge, Læge
 sig af Læge af Læge, som Læge Læge, og Læge Læge Læge
 Læge Læge Læge Læge Læge, som i Læge Læge Læge
 Læge Læge Læge Læge Læge. Man Læge og, at Læge,
 Læge i Læge og Læge Læge, Læge Læge Læge i Læge Læge
 Læge; man Læge Læge Læge, Læge Læge Læge, og Læge Læge.

Utsnitt av sokneprest P. G. Manall sin rapport om haugianarane på Fennefoss. Fra biskopen i Kristiansand, «Prestenes innberetning om Hans Nielsen Hauge», 1804, Råbyggelaget prosti. Foto: Statsarkivet i Kristiansand. Gjengitt med tillatelse. Alle rettigheter er forbeholdt. Kan ikkje gjenbrukes uten tillatelse.

57 Bang 1910: 373 ff.; Repstad 1971.

58 SAK: Biskopen i Kristiansand, prestenes innberetninger 1804, Råbyggelaget prosti.

Men Manall melder også om det bekymringsfulle i at «baade Mands- og Qvinde-Personer» frå haugianarflokken har gitt seg av med «at præke, som de kalde det». Han har inntrykk av at ganske mange, både i hans embetsdistrikt og i «omliggende Sogne», hadde «gaaet over i deres Selskab». Men – føyer han forsiktig til – «paa hvilke Vilkaar vides ikke med Vished». Presten var også kjent med at vekkinga til ein viss grad hadde sådd splid mellom folk, sågar mellom ektefellar, og slik ført til uro i somme familiar. Frå soknepresten i Øvre Telemarken prosti blir det rapportert at Hauge på sin veg mot Setesdal og Evje hausten 1803 skulle ha overtalt ein mann til å selge garden sin, for slik å skaffe pengar til «Secten».⁵⁹

Om desse presterapportane ikkje er av dei mest alarmerande, peiker dei begge på sitt vis mot alvorlege ankemål: Dei fortel at Hauge sine tilhengjarar har brote konventikkelpakaten, at vekkingrørsla har skapt splid mellom folk og at Hauge ikkje går av vegen for å lure folk til å gi frå seg pengar og eigedom.⁶⁰ Gjennom rettsmaterialet kan vi komme litt tettare på i det minste nokre av desse påstandane. Her er fleire teikn på at haugianarane på Fennefoss hadde sterke motstandarar, og at vekkingrørsla skapte eit skilje mellom «vi» og «dei» i bygdesamfunnet.

I sakene der Ole Nielsen og Eldri Olsdotter var klaga for lekmannstale, handla det helst om møte som vart haldne i private hus, og dei som vitna i sakene, må ha vore meir eller mindre positivt innstilt til haugianarane. I alle høve viser rettsprotokollen at dei fleste ga støttande eller mest mogleg nøytrale vitnemål. Saka mot Inger Olsdotter var annleis i så måte. Inger skulle minst to gonger ha talt ved kyrkja på søndagar. Den eine gongen hadde ho tatt ordet i ei stove på garden Faret, der folk kunne vente under tak til messa begynte. Den andre gongen skulle ho ha stått ute på kyrkjebakken og talt etter at gudstenesta var over. Det var det fleire som ikkje likte.⁶¹

I vitnemåla mot Inger dirrar det i understrenger av indignasjon over korleis haugianarane på Fennefoss tok seg til rette som sjølvoppnemnde

59 SAK: Biskopen i Kristiansand, prestenes innberetninger 1804, Øvre Telemark prosti.

60 Repstad 1971; Sødal under publisering.

61 I dette og etterfølgande avsnitt bygger framstillinga på B. Seland under publisering.

forkynnarar. I ventestova på Faret var det fleire som hadde prøvd å få henne til å teie, somme av dei med grov munnbruk. Under utspørjing i retten blei eitt av vitna spurt om han var viss på at det faktisk var Inger han hadde sett der ute på kyrkjebakken – han hadde nettopp fortalt at han sto for langt unna til å høyre korleis orda fall. Dette spørsmålet turnerte vitnet prompte med å slå fast at var det ikkje Inger, så var det sikkert og visst at det var «et af de paa Fennefoss Papiir-Mølle værende Østlandske Qvindfolk» som var på ferde.

Om det var Inger sin bakgrunn som innflyttar eller det at talaren var ei kvinne som vekte størst forarging, kan vi ikkje vite. Denne utsegna rører uansett ved eit trekk det er verd å stanse ved: Mange – kanskje dei fleste – i haugianarflokken på Fennefoss var tilflyttarar. Det behøver ikkje i seg sjølv å bety at dei ikkje var velkomne. Men ein venta vel til vanleg av nykommarar at dei skulle rette seg etter bygda skikk og bruk? Så når desse utan vidare tok seg rett til å belære andre om kva som var rett tru og levemåte, er det kanskje ikkje så merkeleg at mange reagerte med indignasjon. Bygdefolket var jo heller ikkje uvitande om at dette også handla om respekt både for kyrkja og lova.

Inger gjekk heller ikkje sjølv av vegen for å spele opp til eit «vi», forstått som haugianarane, og eit «de» i konfrontasjon med dei som frå før høyrde heime i bygda. I ventestova på Faret, der somme hadde prøvd å overdøyev henne, tok ho til motmæle. Ho fortalte alle som kunne høyre at det var gale både å banne og å forstyrre med støy. Ho understreka endatil at *der ho kom frå*, ville presten på det strengaste ha gripe inn mot så upassande framferd ved kyrkja – ei utsegn som også kunne tolkast som kritikk av den lokale soknepresten.

I saka mot Gulbrand Haagensen er det ei anna side av motstanden som skin igjennom. Mannen som først klaga denne saka inn for øvrigheita, skulda nemleg Gulbrand for å ha «forført» dei halvvakne borna hans, ein son og ei dotter, til «den Hougiske Segt». Dette er ein klagegrunn som var sterkt framme i prosessen mot Hauge sjølv – han skulle ha lokka ungdom til å bryte opp frå familien og vende seg mot sine egne. Denne saka bygger opp under soknepresten si uro over at vekkinga skapte splid i somme familiar.

Det stemmer også rimeleg godt over eins med opplysningar som er å finne i gards- og slektshistoriske oversyn. No har vi alt slått fast at dei fire som sto som eigarar av mølla, var menn med til dels sterke posisjonar i sine heimbygder. Med bakgrunn i ulike kjelder er det grunn til å tru at også lensmann Ole Ramse var høgt akta, både som gardbrukar og som lensmann.⁶² Så skal vi også merke oss at to namngjevne bønder som sto bak klagen mot så vel Inger Olsdotter som Ole Ramse, i lokalhistorisk litteratur er omtalt som «vyrde bønder».⁶³ Det er grunnlag for å spørje om Hauge-vekkinga i Evje og Hornnes verka kløyvande på ein lokal elite. Om det dreidde seg om ein ny konflikt eller om det var ei vidareføring og forsterking av gamle motsetnader, har vi ikkje grunnlag for å vite.

Sluttord

Det snaue tiåret papirmølla på Fennefoss var i drift, utgjorde miljøet rundt dette føretaket den sterkaste kjernen i Hauge-vekkinga på Agder. Næringsverksemda var viktig nok så lenge det varte, og fossen heldt fram med å være eit viktig område for industri i bygda, også etter at papirproduksjonen var flytta til Kristiansand. Det andre føremålet for venneflokket på bruket – å bringe bodskapet om vekking og omvendning vidare ut til folk – kan vel også seiast å ha bore frukter. Det breie gjennomslaget for vekkingskristendom på Sørlandet og dei øvrige delane av bibelbeltet kom rett nok ikkje før mot slutten av 1800-talet. Men på Evje og Hornnes kan ein følgje trådar av kontinuitet tilbake til den tidlege haugianismen.

Med sin doble agenda – næringsdrift og misjon – utvikla haugianarane på Fennefoss ein sær eigen arbeidskultur. Dei budde saman i ein form for kollektiv, der dagane var delt i faste økter for arbeid og bønn. På messesøndagar kunne ein eller fleire frå venneflokket stå fram og tale på kyrkjebakken; på kveldstid heldt dei sine oppbyggelege møte som innanfor visse grenser også var opne for bygdefolket. Det næraste forbildet dei

62 Sjå f.eks. omtale i Pram 1807: 626–627.

63 Kjebekk 2004: 36; B. Seland under publisering.

hadde, var papirmølla på Eiker. Herifrå henta dei ikkje berre kunnskap og inspirasjon, men også arbeidsfolk. Eigarskapet låg i lokale hender, men sentrale ressurspersonar, kanskje også eit fleirtal av arbeidarane, ser ut til å ha vore tilflyttarar.

Hauge-vekkinga spreidde seg over store delar av landet. Eit besøk av Hauge eller ein annan vekkingspredikant var ofte det som tente gneisten. Men i eit vidare overblikk ser vi at venneflokkane fann saman på skiftande vilkår. I somme bygdelag hadde vekkinga utspring i eit heimegrodd miljø, men mange stader var det tilflyttarar som utgjorde kjernen. Det siste var kan hende meir regelen enn unntaket på stader der det i tillegg til misjonsinnsatsen også handla om å gå saman om næringsretta tiltak. Eit dekkande bilde av tilhøvet mellom haugianarane og lokalsamfunnet kan vi ikkje vente at dei historiske kjeldene skal gi oss. Rettsmaterialet etter prosessane mot lekfolk på Fennefoss gir likevel grunnlag for å peike på motsetningar mellom tilflyttarar og bygdefolk og på konflikhtar innanfor ein lokal elite.

For vekkinga hadde i seg sjølv atskilleg kraft til å provosere. Slik haugianarane insisterte på sin status som dei einaste rettruande i kyrkjelyden, slo dei ein kile inn i det som langt på veg hadde vore ein heilskapleg religiøs kultur. Dette peiker fram mot eit djupare skilje mellom «vi» og «dei andre» som etter kvart kom til å prege samliv og samhandling så mange stader i «bedehusland». På eit vidare plan varslar det også aukande press mot kyrkja som religiøst monopol og stigande grad av kulturell pluralisering i det moderne Norge.

Referansar

Arkivalia

Biskopen i Kristiansand, pakkesaker: «Prestenes innberetninger om Hans Nielsen

Hauge» 1804, Råbyggelaget prosti og Øvre Telemark prosti, Statsarkivet i Kristiansand (SAK).

Pram, C(hristen H.) (1807). *Indberetning til det kongelige General Land-Oeconomie- og Commerce Collegium indeholdende oeconomiske Bemærkninger paa en efter kongelig allerhøyeste Befaling i Aaret 1805 fortsat Rejse i Norge af Pram.*

Andet Hefte.

Referansar

- Bang, A. C. (1910). *Hans Nielsen Hauge og hans samtid. Et tidsbillede fra omkring aar 1800*. Cappelen. (Første utgåve 1874)
- Breistein, D. (1955). *Hans Nielsen Hauge, «Kjøbmand i Bergen». Kristen tro og økonomisk aktivitet*. John Griegs forlag.
- De Presno, J. G. (2021a, 23. februar). Den idealistiske kapitalismen [Debutt]. *Klassekampen*. <https://klassekampen.no/utgave/2021-02-23/debutt-den-idealistiche-kapitalismen>
- De Presno, J. G. (2021b). En anklage om skadelig lære i rettssaken mot Hans Nielsen Hauge. *Norsk Tidsskrift for Misjonsvitenskap*, 75(1/2), 157–174. <https://doi.org/10.48626/ntm.v75i1-2.5426>
- Den norske kirke. (u.å.). *Den augsburgske bekjennelse av 1530 (Confessio Augustana)*. *Artiklene 1–21*. https://kirken.no/globalassets/kirken.no/om-troen/kristen-tro/augsburgske_bekjennelse.pdf
- Digitalarkivet. (u.å.). *RA/EA-5457: Kommersekollegiet, De nye sekretariatene 1797–1813*. Henta 14. april 2021 frå <https://www.digitalarkivet.no/source/112223>
- Engelhardt, J. (2019). Anxiety, affect, and performance of feelings in radical pietism: Towards a topography of religious feelings in Denmark–Norway in the early Enlightenment. *Eighteenth Century Studies*, 52(2), 245–261.
- Fiskaa, H. M. (1934). Fennefoss papirmølle 1804–1813. I B. A. Melby (Red.), *Papirjournalen*, (20–21).
- Fiskaa, H. M. (1963). Eker papirmølle [Utdrag frå *Papirjournalen*, årgang 1934]. I *Eikerminne, Eiker historielags årbok* (s. 22–28). Eiker historielag.
- Fiskaa, H. M. (1940). *Papiret og papirhandelen i Norge i eldre tid*. Carl E. Petersen.
- Fjermeros, H. (2021, 2. februar). Den apostoliske kommunismen. *Klassekampen*. <https://klassekampen.no/utgave/2021-02-02/den-apostoliske-kommunismen>
- Gilje, N. (1996). Hans Nielsen Hauge – en radikal ildprofet fra Tune. I S. Aa. Christoffersen (Red.), *Hans Nielsen Hauge og det moderne Norge*. KULTs skriftserie nr. 48 (s. 15–28), Norges forskningsråd.
- Goodwin, B. (1978). *Social science and Utopia: Nineteenth-century models of social harmony*. Harvester Press.
- Heggtveit, H. G. (1905–1911). *Den norske Kirke i det nittende Aarhundrede. Et Bidrag til dens Historie. Første Halvdel 1796–1820*. Cammermeyer.
- Hegnsvad, H. (1967). De sterke jyder. I A. P. Thyssen (Red.), *Dansk kirkehistorie: Bd. IV. Vækkelsesernes frembrud i Danmark i første halvdel af det 19. århundrede. De ældre jyske vækkelser* (s. 179–255). Gade.
- Jarlert, A. (2012a). Evangelical Germany. I A. Jarlert (Red.), *Piety and modernity. The dynamics of religious reform in church, state and society in Northern Europe 1780–1920* (s. 225–262). Leuven University Press.

- Jarlert, A. (2012b). Introduction. I A. Jarlert (Red.), *Piety and modernity. The dynamics of religious reform in church, state and society in Northern Europe 1780–1920* (s. 7–24). Leuven University Press.
- Kjebekk, E. (2004). *Haugerørsla i Evje og Hornnes*. Evje og Hornnes sogelag.
- Kjebekk, E. (2014). Kva har haugianarane hatt å seie for Evje og Hornnes?. I *Årsskrift for Evje og Hornnes sogelag 2014* (s. 47–54). Evje og Hornnes sogelag.
- Kvamen, I. (1971). *Brev frå Hans Nielsen Hauge: Bd I. 1796–1804*. Lutherstiftelsen.
- Molland, E. (1961). *Konfesjonskunnskap. Kristenhetens trosbekjennelser og kirkesamfunn*. Land og kyrkje.
- Mordt, G. (utgjevar). (2019). *Christen Prams rapporter fra Norge: Bd I. 1804–1805* [Transkribert og tilrettelagt kjeldeskrift]. Riksarkivet.
- Repstad, L. (1971). Hauge-spor på Agder. I *Årbok for Agder bispedømme nr. 21* (s. 30–40). Agder bispedømme.
- Seland, B. (2017). I «Fællesskab og Samfund» – Haugebevegelsens organisasjon. I K. Dørum & H. K. Sødal (Red.), *Hans Nielsen Hauge: Fra samfunnsfiende til ikon* (s. 104–128). Cappelen Damm Akademisk.
- Seland, B. (2020). Det norske bibelbeltet. Geografiske og kulturhistoriske perspektiv. *Historisk Tidsskrift*, 99(2), 128–143. <https://doi.org/10.18261/issn.1504-2944-2020-02-04>
- Seland, B. (2021). Haugebevegelsens «Prædikerinder»: Kritisk blick på forskning og formidling. *Norsk Tidsskrift for Misjonsvitenskap*, 75(1/2), 111–132. <https://doi.org/10.48626/ntm.v75i1-2.5424>
- Seland, B. (under publisering 2022). «utilladelige Taler for Almuen: En studie av forsvar og lovanvendelse i rettssaker mot haugianere i Råbyggelaget, Kristiansands stift. *Heimen. Tidsskrift for lokal og regional historie*, 59(3).
- Seland, H. (2021). Papirmølla ved Jægersberg. I *Årbok for Christianssands Byselskab* (s. 23–39). Christianssands Byselskab.
- Slettan, B. (1992). «O, at jeg kunde min Jesum prise ...» *Folkelig religiøsitet og vekkeselsliv på Agder på 1800-tallet*. Universitetsforlaget.
- Supphellen, S. (2012). *Konventikkelplakatens historie 1741–1842*. Tapir.
- Sødal, H. K. (under publisering). Hans Nielsen Hauge og Kristiansand stift – litterært produksjonssenter og kirkelig motstand. I E. M. Farstad & K. H. Nymark (Red.), *Nye perspektiv på Hans Nielsen Hauge* [arbeidstittel]. Cappelen Damm.
- Thyssen, A. P. (Red.). (1967). *Dansk kirkehistorie: Bd. IV. Vækkelsernes frembrud i Danmark i første halvdel af det 19. århundrede. De ældre jyske vækkelser*. Gade.
- Tukthusforordningen. Henta 24. mai 2022 frå <https://www.norgeshistorie.no/kilder/enevelde/K1202-tukthusforordningen.html>
- Ulvund, F. (2017). *Nasjonens antiborgere. Forestillinger om religiøse minoriteter som samfunnsfiender i Norge, ca. 1814–1964*. Cappelen Damm.
- Viken, Ø. L. I. (2014). *Frygte Gud og ære Kongen. Preikestolen som politisk instrument i Noreg 1720–1814* [Doktorgradsavhandling]. Universitetet i Oslo.
- Vollen, R. (2005). *Bygland. Gard og ætt: Bd. III*. Bygland kommune.

KAPITTEL 5

Hendelsene ved Ormetjern i 1886 og 1887. Om kulturminnet «Sigholts Minde», arbeiderforeningen «Samhold» og stiftelsen av Det norske Arbeiderparti

Karl Ragnar Gjertsen

Pensjonist

Abstract

This story is about a simple assembly hall, built for the temperance association Sigholts Minde, and what happened there in the wake of the Arendal banking crash in 1886. After the crash, Arendal's workers gathered at this assembly hall to tackle a challenge that concerned the entire country: the struggle for the right to vote. The establishment of a social democratic political party in Norway in 1887 has since had invaluable positive consequences for the majority of the country's inhabitants. The primary task of the party was to demand the right to vote, for women as well as men – and in 1887, this was indeed radical.

The workers' union Samhold was founded to safeguard workers' interests during the unprecedented crisis that occurred in Arendal. But the association's members looked further ahead. They saw a fundamental injustice in society, that neither of the existing parties, the Conservatives nor the Liberals, had the will to correct within an acceptable timeframe. The leaders of Samhold invited all workers' unions in Norway to meet in Arendal to establish a national party. These were great thoughts combined with ability to execute. The new party's demands and social democratic values gained traction far beyond its own membership; even Conservatives in Norway claimed "We are all social democrats".

The assembly hall was Samhold's meeting place and the location where the Norwegian Labor Party was founded on 21 August 1887. Today the hall has national significance as a symbol of the cultural heritage of democracy in Norway. It must remain a place where democracy is debated, and the story of social democracy and the founding of the Labour Party continues to be told.

Sitering: Gjertsen, K. R. (2022). Hendelsene ved Ormetjern i 1886 og 1887. Om kulturminnet «Sigholts Minde», arbeiderforeningen «Samhold» og stiftelsen av Det norske Arbeiderparti. I F. Meyer (Red.), *Arbeid, arbeidere og arbeiderbevegelse på Agder 1500–2020* (Kap. 5, s. 147–162). Cappelen Damm Akademisk. <https://doi.org/10.23865/noasp.180.ch5>

Lisens: CC-BY-NC 4.0

Keywords: Cultural heritage of democracy, right to vote, workers union, social democracy, Norwegian Labour Party

Denne historien handler om et enkelt forsamlingshus, bygd som lokale for avholdsforeningen «Sigholts Minde», og det som hendte der etter Arendalskrakket i 1886.¹ I dette enkle huset tok Arendals arbeidere, som var hardt presset etter krakket, tak i en utfordring som angikk hele fedrelandet: kampen for stemmerett.

Forsamlingshuset ble bygd rett før krakket, og i samtidens aviser omtales det oftest som «Huset ved Ormetjern». Her ble et av landets politiske partier stiftet, og her ble det fundamentale demokratiske kravet formulert: allmenn stemmerett for alle – menn og kvinner. Partiet skulle bli 1900-tallets viktigste politiske parti i Norge. På grunn av historien om det som hendte der i 1886 og 1887, er huset ved Ormetjern et kulturminne i nasjonal sammenheng.² Etter krakket samlet arbeidere, avholdsfolk, Venstre-tilhengere og kapteinsfruer seg for å diskutere. Arbeiderforeningen «Samhold» ble stiftet, og hendelsene avløste hverandre fram til *Det forenede norske Arbeiderparti* ble stiftet 21. august 1887. Initiativet kom fra Venstre-folk, men foreningen ble ledet av arbeidere, som leste avisa *Social-Demokraten*. Foreningen ble radikaliseret, og det oppsto et skisma i forhold til Venstre. Det ble konkludert med at arbeiderne trengte sitt eget politiske parti. De må ha tenkt: Hvorfor skal ikke *vi* invitere alle landets arbeiderforeninger til et stiftelsesmøte her i Arendal?³

Hele tiden var huset ved Ormetjern det samlende punkt.

-
- 1 «Sigholts Minde» het avholdsforeningen som var byggherre da huset ble reist i 1886. Vi vet ikke hvem Sigholt var, men det kan være Johan Georg Sigholt (1804–1849). Han var marineoffiser og kom på kant med sine kollegaer, ble dømt i Høyesterett, men frifunnet av folket. Sigholt må åpenbart ha vært en person som har gjort inntrykk på avholdsfolk i Arendal 1880-tallet. Men hvilken sammenheng det eventuelt kunne være mellom Sigholt-saken og avholdssaken, er ukjent.
 - 2 Utgangspunktet for dette kapittelet er ikke et innlegg på Agderseminaret, men en omvisning for seminar deltakerne i «Sigholts Minde», huset ved Ormetjern, bygningen der «Det forenede norske Arbeiderparti» ble stiftet i 1887. Bygningen eies i dag av foreningen Kiwanis, som bruker den som møtelokale. Bygningens behov for vern og begrunnelsen for status som nasjonalt demokrati-kulturminne var basis for besøket i huset og for dette kapittelet. En fullstendig detaljert gjennomgang av Samholdsbevegelsen og partistiftelsen ligger utenfor rammen for dette kapittelet, men kunne selvfølgelig ha vært tema på et seminar om arbeid, arbeidere og arbeiderorganisasjon på Agderseminaret. For Samholdsbevegelsen henvises til Flodda 1980, 2017. For partistiftelsen henvises til Røed 1987.
 - 3 Huset ved Ormetjern lå i 1886–1887 i Barbu kommune. Huset lå nær grensa til Øyestad kommune, og det lå i gangavstand også fra Hisøy, Arendal og muligens Østre Moland.

Dagens problemstilling

Huset ved Ormetjern eksisterer fremdeles, og hendelsene her i 1886–1887 bør ikke glemmes. Huset er godt bevart. Alt tyder på at det er bygd av tre-materialer fra en av dampsgene i området, og at det er oppført av bindingsverk utfyllt med stående plank, og med høllet kledning innvendig og utvendig. Huset har originale trefagsvinduer og flere av husets dører er også originale. Det er med andre ord et helt vanlig forsamlingshus fra 1880-åra, men det som hendte der var ikke helt vanlig. Det er de immaterielle vernekriteriene som blir utslagsgivende. Huset har ikke noe offentlig vern ut over at det er SEFRAK-registrert – som i praksis betyr svært lite. Det har ikke kommunalt vern i form av en reguleringsplan og det er heller ikke fredet.

Kiwanishuset, Sigholts Minde eller ganske enkelt «huset ved Ormetjern». Dette er losjehuset som ble oppført av avholdsforeningen Sigholts Minde og innviet høsten 1886. I august året etter ble Det forenede norske Arbeiderparti stiftet her etter invitasjon fra arbeiderforeningen Samhold. Partiets viktigste krav den gang var stemmerett for alle, kvinner og menn. På 1900-tallet ble dette landets dominerende parti gjennom mange ti-år. Foto: Karl Ragnar Gjertsen.

LO og Arbeiderpartiet burde være de fremste til å ta til orde for vern av arbeiderbevegelsens kulturminner. «Men hva skal vi bruke dette huset til», sier de. Arbeiderbevegelsen har mange «Folkets hus», spredt over hele landet. I Arendal har arbeiderne sterkere følelser overfor Folkets hus på Eydehavn. Fra 2019 har huset stått på Fortidsminneforeningens røde liste

over bevaringsverdige bygninger som står i fare for å rives.⁴ Dette er dagens problemstilling: Hvordan skal vi klare å ta vare på dette helt ordinære forsamlingshuset slik at framtidige generasjoner – mellom de samme fire vegger – kan høre historien om hvordan det vi regner som en demokratisk selvfølgelighet ble kjempet fram? Historien er sterkest når den fortelles der det hendte. Dessuten må demokratiet stadig debatteres og holdes ved like. I 2022 vet vi at demokrati ikke er så selvfølgelig som vi lenge har trodd her i Norge. Det er heller ikke noe som tyder på at verden beveger seg i en retning slik at flere og flere får oppleve demokrati. Huset ved Ormetjern må fortsatt være et møtelokale og et sted der demokrati debatteres!

Under Arendalsuka 2021 arrangerte Arendal historielag et møte i Sigholts Minde med deltakere fra partiet og historieinteresserte. Historielaget fikk i oppgave å innkalle ressurspersoner som skulle utrede hvordan bygningen kan vernes. Resultatet er enighet om at dette fortsatt må være et møtelokale, at historien om Samhold og stiftelsen av Arbeiderpartiet må fortelles, og at Fortidsminneforeningen bør bli framtidig eier av huset. I 2022 ble det igjen møte under Arendalsuka, denne gang med tidligere statsminister Thorbjørn Jagland som foredragsholder, der temaet var «demokrati i vår tid». Salen var fullsatt, og noen måtte stå utenfor og høre foredraget gjennom åpne vinduer.⁵

Arendals arbeidere

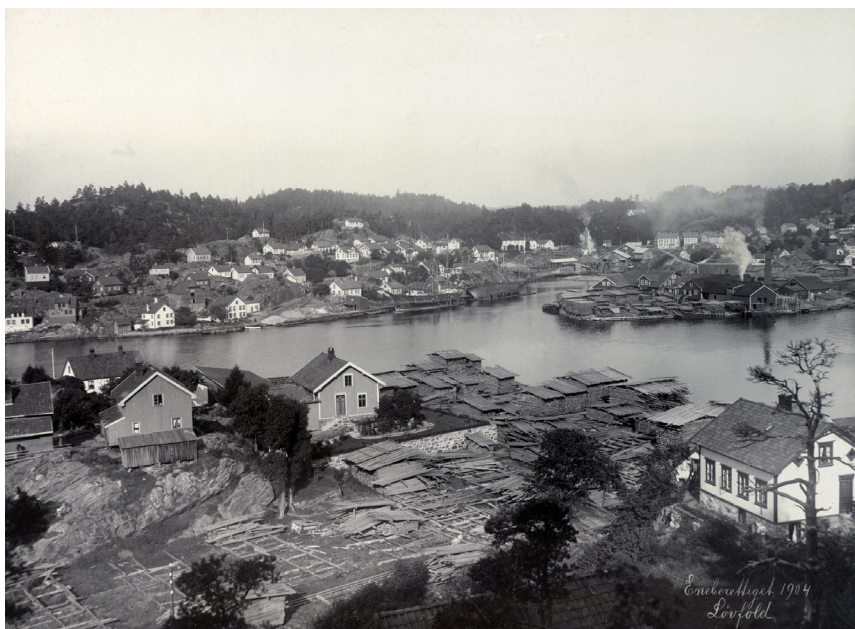
Når Arendals historie fortelles, er det helst arendalsborgerne det dreier seg om. De eide de største og fineste husene, både i og utenfor byen. De var skipsredere, eiere av industribedriftene og sto for det meste, kulturelt så vel som økonomisk. «Nord-Europas rikeste by», sier patriotene. Det skyldtes byens trange grenser, der det ikke var plass til arbeidere innenfor bygrensa. For alle rike byer har en arbeiderklasse, også Arendal. Men i Arendal bodde de spredt rundt byen, utenfor kjøpstaden – de fleste i Barbu kommune, mange også i Øyestad, på Hisøy og Tromøy.

⁴ Gjertsen 2019.

⁵ At møtet ikke fikk status som programpost på Arendalsuka skyldes at huset ved Ormetjern, med 20 minutters spasertur fra Arendals geografiske midtpunkt, lå for langt unna Pollen og Sam Eydes plass.

Litt tettere bodde arbeiderne omkring utløpet av Nidelva, på Strømsbuneset, i Gårdalen og på begge sider av Hisøystrommen. Her var det på slutten av 1800-tallet blitt et urbanisert område med boliger og industri. Det var blitt et stort og tett arbeidermiljø etter at tre dampsager ble etablert fra 1860-åra: Strømsbu, Terneholmen og Skarvedalen. Arbeid med tømmer var velkjent. Fra gammelt av var det flere huggeplasser der bjelkehoggerne med øks forvandlet tømmerstokker til bjelker. Det var også et par skipsverft og annen industri i området.

Huset ved Ormetjern lå litt tilbaketrukket i forhold til boligene og arbeidsplassene nede ved sjøen, men likevel ganske sentralt. Hit kunne folk fra fire ulike kommuner ta seg fram til fots. I 1886 lå huset i Barbu kommune, nær kommunegrensa mot Øyestad kommune. Fra Hisøy kunne man gå; brua over Strømbua var på plass. Fra Arendal sentrum tar det i dag ti-femten minutter å gå hit på de samme veiene som eksisterte i 1887.

Omkring utløpet av Nidelva ble det etablert tre dampsager midt på 1800-tallet. Strømsbu gård og to av disse sagbrukene sees i bakgrunnen på dette fotografiet. Ormetjern og losjelokalet lå i skogen bak til venstre i bildet. Stedet var i 1886 lett tilgjengelig for folk fra fire ulike kommuner. Foto: Magnus Løvfold 1904. Foto: KUBEN i Arendal. Gjengitt med tillatelse. Alle rettigheter er forbeholdt. Kan ikke gjenbrukes uten tillatelse.

Da de tre dampsgene ble etablert hentet man sagbrukskompetanse utenfra. En av dem var Anders Andersen, født på Jevnaker ved Hønefoss, et sted som er kjent for Hattemakerfeiden i 1851. Da var Anders fem år gammel. Også Hattemakerfeiden dreide seg om kampen for stemmerett.

I 1880-åra var avholdsbevegelsen på frammarsj i dette arbeidermiljøet rundt Hisøystrømmen. *Agderposten*, byens Venstre-avis, hadde i 1887 en spalte med tittelen «Erindringsliste» der det ble annonsert søndagens prekener i Arendals kirke, i metodistkirken og i baptistkapellet. En kunne også lese at *Sigholts Minde* (IOGT avholdsforening) har møte hver søndag ettermiddag, mens *Strømsbu Totalafholdsforening* har møter i Strømsbu Skolehus hver søndagsaften. Det er også interessant å merke seg tilbudet fra *Strømmens Arbeiderlokale* som har åpent hver søndags ettermiddag. De har utlagt aviser og har bøker til utlån. Der er det også foredrag, opplesning og diskusjon.⁶

Midt i 1880-åra var alle interessert i politikk. Johan Sverdrup var blitt statsminister. Det politiske Norge, slik vi fremdeles kjenner det, ble etablert, med parlamentarisme og politiske partier. Venstre og Høyre ble debattert. Partiene opprettet lokallag rundt omkring i landet. Det gikk ikke mange månedene før Venstre hadde sitt lokallag i Barbu kommune. Mange mente at vi kunne klare oss med disse to politiske partiene, og slik er det jo i mange andre land. Stemmeretten var avhengig av formue og inntekt. Grensen var satt så høyt at bare et fåtall arbeidere fikk stemme.

Den største yrkesgruppen i arendalsområdet var sjøfolk. Bare innenfor kjøpstadsgrensene talte de 799 personer i 1885, om vi tolker Torstveits tall riktig. Omtrent halvparten var skipsoffiserer, og kapteinene utgjorde den største gruppen. Av sjøfolkene var det hovedsakelig bare kapteinene som var gift. Økonomisk hørte denne gruppen til de velstående i Arendal. Kapteinenes koner og familier hjemme fikk fra sin skipsreder utbetalt «trekk» av hyra til sjømannen som var ute.⁷ Sjøfolkene som bemannet skutene fra Arendal var fra et mye større geografisk område.

6 *Agderposten* 1886, se Flodda 2017: 38 og 43.

7 Torstveit 2013.

Arendalskrakket

Sommeren 1886 ble skjøte skrevet slik at tomt til avholdsforeningen Sigholts Minde kunne skilles ut fra matrikkelgården Strømsbu. Bankdirektør Axel Herlofson skrev egenhendig under på dokumentet med sin flotte signatur. Tidlig på høsten 1886 sto huset ferdig, og avholdsforeningen kunne arrangerte innvielsesfest en dag i september.

Et par uker seinere, 28. september, kom katastrofen: Arendalskrakket. Arendal Privatbank og Axel Herlofson ble slått konkurs. Folk mistet jobben og mange bedrifter måtte innstille driften. I første omgang gjaldt dette alle bedriftene som tilhørte eller var avhengige av Axel Herlofson og Arendal Privatbank, blant annet Strømsbu dampsgag og skipsverftene på Svinodden og i Gårdalen. Herlofson var også skipsreder. Men sjøfolkene var lenge ukjente med katastrofen som hadde rammet hjembyen.

Mange ble rammet av arbeidsløshet. Bobestyrerne som overtok ansvar for konkursrammede rederier nektet å betale ut trekk av hyre til sine sjøfolks familier. Slik ble kapteinskonene rammet.⁸

Lokalet ved Ormetjern

Medlemmer av Strømsbu Samtalelag⁹ tok initiativ til et diskusjonsmøte i avholdsforeningens nye lokale, og så begynte ballen å rulle. Den rullet i ett års tid, kanskje litt mer. Hendelsene i løpet av dette året gjør dette huset til et viktig kulturminne, ikke bare regionalt, men nasjonalt.

Huset som ble bygd var et helt ordinært forsamlingshus. Det fantes mange slike. Det har stor likhet med bedehus og andre forsamlingslokaler. Den bærende konstruksjonen er dekket av utvendig og innvendig kledning av pløyde bord og er ganske sikkert reisverk, trolig utfyllt med stående plank.¹⁰ I den ene enden av huset er det en liten loftsleilighet.

8 Torstveit 2013.

9 Strømsbu Samtalelag eksisterer det få opplysninger om. Et samtalelag var en løst organisert gruppe av mennesker opptatt av samfunnsspørsmål. De fleste deltakerne sympatiserte trolig med partiet Venstre. Vi må derfor anta at det var Venstre-folk som står bak invitasjonen til møtet. Det kan tenkes at personer i avholdsforeningen Sigholts Minde også var aktive i Strømsbu Samtalelag og kanskje samtidig medlemmer av Barbu Venstre. Lærer Ole Johnsen, som var Venstre-politiker i Barbu kommune, kunne være en slik person.

10 Bindingsverk med stående plank var en vanlig konstruksjonsmetode i 1880-åra.

Vinduer og utvendig kledning er originale. Materialene må være skåret lokalt. Huset er i stor grad autentisk, særlig gjelder dette eksteriøret. Etter to år ble huset solgt og tatt i bruk som industrilokale. I mange tiår var dette lokale for en liten tekstilfabrikk som tilhørte familien Kjersmeyer, og blant naboene var det lenge omtalt som «Kjersmeyers hus». I 1972 overtok Kiwanis Club og innredet lokalet etter sitt behov. Bak dagens innredning og nedsenkede himling skjuler trolig flere rester av det originale interiøret seg.

Her, i dette huset, ble Det norske arbeiderparti stiftet den 21. august 1887. 28 delegater fra arbeiderforeninger i Kristiania, Bergen, Kristiansand og Arendal møttes etter invitasjon fra arbeiderforeningen Samhold og vedtok at partiet skulle stiftes fordi landet også trengte et arbeiderparti ved siden av de to partiene som allerede eksisterte. De vedtok en plattform for videre arbeid og formulerte et enkelt partiprogram. Det viktigste var at partiet skulle kjempe for allmenn stemmerett for alle.¹¹

Dramatikk i oktober

Strømsbu Samtalelag inviterte til diskusjonsmøte 9. oktober 1886 i huset ved Ormetjern,¹² der tema var «Hvad kan der udrettes for at forbedre Arbeidernes stilling». Det var 60 til stede, ifølge *Agderpostens* referat. Konklusjonen var at nødsarbeid måtte settes i gang. Mest dramatisk var det en uke seinere, da det møtte 600 mennesker.¹³ De ble enige om å møtes dagen etter og gå gjennom byens gater og legge fram sine krav for byfogden og amtmannen. De la fram to krav: Det måtte settes i gang nødsarbeid, og konene til sjøfolk på konkursrammede skip måtte fortsatt få utbetalt trekk av hyra på vanlig måte. Byfogden fikk besøk først, og forsikret om at så langt det var opp til ham ville han gå inn for at

¹¹ Det har ofte blitt hevdet at det var 29 representanter til stede. Ifølge referatet fra Tønnes Tønnesen Lode er det korrekte tallet imidlertid 28. Også i det første «Cirkulære fra Bestyrelsen for «Det forenede norske Arbeiderparti», datert 1. oktober 1887, er det tale om 28 deltakere. Etter lovkomiteens forslag skulle partiet hete «Det norske Arbeiderparti». Da vedtektene ble drøftet og vedtatt på møtets tredje dag, fikk de tittelen «Regler for det forenede norske Arbeiderparti». Se Lorenz 1987.

¹² *Agderposten*, annonse, 7. oktober 1886.

¹³ Flodda 2017: 48.

sjømannskonene fikk sin trekk utbetalt. Kravet om sysselsettingstiltak fikk mer svevende svar fra byfogd og amtmann.

«Arendal var på revolusjonens rand» het det da man omtalte hendelsene førti år seinere. *Arbeiderbladet* skrev at arendalsborgerne satt bak fortrukne gardiner og engstet seg. I virkeligheten gikk alt stille og rolig for seg, men demonstrasjonen var en vekker for offentlige myndigheter. Samme dag kom det telegram fra regjeringen at den ville bidra med midler til nødsarbeid. Ordføreren fikk beskjed i telegram fra hovedstaden, og dagen etter var organisasjonen av nødsarbeidet i gang – veinbygging fra Dampskipskaia til Barbu.¹⁴

Arbeiderforeningen Samhold

Noen dager seinere, i slutten av oktober, var arbeiderforeningen Samhold etablert.¹⁵ Nå ble det satt i gang innsamlingsarbeid, men ikke uten komplikasjoner. Det var plutselig en komite i Barbu og en annen i byen. Noen hadde funnet det opprørende «at gå i gang uden at henvende sig til Sognepresten».¹⁶ I byen ble det oppnevnt en komite med to sogneprester og tre skipsredere. Arbeiderne følte seg overkjørte. Komiteen etablerte et suppekjøkken som delte ut mat, klær og brensel.¹⁷

Foreningen skaffet seg også egen fane. I januar 1887 arrangerte foreningen stor fest i lokalet ved Ormetjern til avduking av fanen. *Venstreavis Agderposten* dekket foreningens aktiviteter, og redaktør Svendsen var lenge en av Samholds støttespillere. Kanskje var redaktørens motivasjon at utvidelse av stemmeretten kunne gi partiet Venstre et solid flertall?

14 Austarheim & Gjertsen 2016: 43–45; Torstveit 2015.

15 Etter Thrane-bevegelsen ble arbeidernes stilling i samfunnet tatt opp til debatt, blant annet av Eilert Sundt. Han regnes som landets første sosiolog og var opptatt av mange samfunnsproblemer. Det ble etablert en rekke arbeiderforeninger. Felles for disse var at de ble ledet av samfunnsengasjerte mennesker fra borgerskapet, mens de fleste medlemmene var arbeidere. Slik var det også i avholdsforeningene. Men foreningsdeltakelse ga også arbeidere kunnskaper om organisasjoner og organisasjonsledelse. Arbeiderforeningene Samhold var en forening som ble ledet av arbeiderne selv. Karl Fostvedt var trolig den viktigste personen i denne prosessen, og han ble valgt til Samholds leder.

16 I Danmark-Norge hadde sogneprestene også en rolle som øvrighetens kontroll i lokalsamfunnet. I konservative kretser så man fremdeles dette som en selvfølgelig oppgave for sogneprestene i 1887.

17 Austarheim & Gjertsen 2016: 44–45.

Men etter nyttår ble Samhold radikalisert. Medlemmene ønsket en hurtigere utvikling enn det Venstre kunne støtte. Uten *Agderposten* til å formidle foreningens budskap startet Samhold sin egen avis, *Samholds Avis*. De hadde problemer med å få den trykket, og derfor skaffet de seg også eget trykkeri.¹⁸

Kvinner skulle nå i større grad være med. Johannes Torstveit skriver at det kom nye kvinnegrupper med i organisasjonen, i tillegg til sjømannskonene. Samhold inviterte kvinnene spesielt til et møte 7. februar, og det møtte 60 kvinner.¹⁹

Det var stor aktivitet utover vinteren og våren. Foreningen samlet penger til nødlidende, arrangerte basar, startet eget handelslag, utga egen avis og støttet streiker. I løpet av et halvt år utviklet organisasjonen seg til et helt lite konsern med et nettverk av institusjoner og virksomheter. Det ble også etablert en egen lånekasse for medlemmene. Streiken på Terneholmen dampsgav var Samholds største aksjon. Hundre mann var i streik 14 dager, streikebrytere østfra valgte å snu, og sagbrukseier Evensen ga seg.²⁰

På det meste regner en med at bevegelsen hadde om lag 3500 medlemmer, fordelt på fire foreninger som holdt til omkring nedre del av Nidelva, blant annet på Hisøy og i Øyestad.

Det eksisterte også flere eldre arbeiderforeninger i arendalsområdet. Dette var foreninger som, på samme måte som mange avholdsforeninger, var ledet av menn fra borgerskapet, mens de fleste medlemmene var fra arbeiderklassen. I Samhold var det arbeiderne selv som tok ledelsen.²¹

Foreningen Samhold tok opp spørsmålet om arbeiderne trengte et eget politisk parti på møtet 15. mars 1886: «Bør Arbeiderne organisere sig som egen Klasse?»²² De diskuterte og vurderte hva partiene Høyre og Venstre til nå hadde gjort for arbeiderne – og var ikke fornøyd. Særlig var skuffelsen stor over at ikke statsminister Johan Sverdrup gjorde mer. Konklusjonen på debatten var at arbeiderne trengte sitt eget politiske parti.²³

18 Austarheim & Gjertsen 2016: 48.

19 Austarheim & Gjertsen 2016: 48.

20 Austarheim & Gjertsen 2016: 47.

21 Austarheim & Gjertsen 2016: 46.

22 *Agderposten*, annonse, 14. mars 1887.

23 Austarheim & Gjertsen 2016: 48.

Denne debatten hadde også foregått i hovedstaden, der Christian Holtermann Knudsen allerede i 1885 hadde lansert ideen om et eget arbeiderparti. Ideen ble spredt i avisa *Social-Demokraten*.

Mye av inspirasjonen til det som skjedde i Samholds regi i Arendal er å finne i *Social-Demokraten*, avisa som ble utgitt av Den Socialdemokratiske Forening i hovedstaden. Avisa brakte også jevnlig meldinger om hendelsene i Arendal. Mange ser på denne foreningen, stiftet i 1885, som den egentlige stiftelsen av Arbeiderpartiet. De to frontfigurene var Christian Holtermann Knudsen og Carl Jeppesen. Sosialdemokratiet kjente de fra tyske forbilder. De forsto at et politisk parti måtte ha oppslutning fra et større geografisk område enn hovedstaden. De ventet på at noe skulle skje – og så kom Arendalskrakket.

På forsommeren 1887 sendte Samhold ut invitasjon til alle kjente arbeiderforeninger med invitasjon til møte her i dette lokalet. Arbeiderforeningen i Kristiansand var skeptiske og usikre på om de ville delta. En av Samholds ledere var i Kristiansand og holdt foredrag; dette var en sjarloffensiv for å overbevise de nølende i stiftsbyen lenger vest. Kristiansanderne ble også invitert til Arendal på besøk en gang i juli, og Samhold annonserte at medlemmene bes møte for å hygge seg sammen med gjestene.²⁴

Den drivende kraft i organisasjonen var Karl Fostvet, som var leder og agitator. Han bodde i Strømsbuneset, men var gårdbruker fra Holt som flyttet til byen for å livnære seg som slakter. Han var godt orientert om internasjonale forhold og sosialdemokratisk ideologi. Noen år etter Arendalskrakket emigrerte han til USA.

Andreas Hansson var landhandler på Tromøy, men hadde vært gruvearbeider i unge år. Han var redaktør av *Samholds Avis* og ble sendt til Kristiansand for å overtale arbeiderforeningen der til å sende en delegat på stiftelsesmøtet. På foreningens fanefest holdt han tale. Etter at Samhold gikk inn flyttet Hansson til Risør, der han utga avisa *Folketanken*. Han var i utgangspunktet en radikal Venstre-mann og vendte tilbake til dette partiet, som han også representerte på Stortinget. En annen Venstre-mann som deltok i Samhold var læreren Ole Johnsen. Han hadde vært

24 Flodda 2017: 57.

ordfører i Barbu kommune fra 1882 til 1883 og hadde bakgrunn som primus motor i Arendal Arbeidersamfunn. Også han vendte tilbake til partiet Venstre og ble en markant kommunepolitiker, først i Barbu kommune, etter 1902 i Arendal.²⁵ Når Hansson og Johnsen vendte tilbake til Venstre etter Samholds sammenbrudd, er det nærliggende å tenke at det på dette tidspunktet kun var i Venstre de kunne få utrettet noe som politikere. Skulle arbeiderne og Arbeiderpartiet vinne fram, var de først avhengige av Venstres gunst med hensyn til å utvide stemmeretten.

Partiet stiftes

Møtet i huset ved Ormetjern varte i tre dager, fra søndag den 21. august kl. 1600 til tirsdag den 23. august 1887 kl. 2200. De 28 delegatene fra Kristiania, Kristiansand, Bergen og Arendal deltok, og de representerte 14 ulike foreninger. Samhold var representert med hele 18 av de 28 delegatene. Møtet var en stor begivenhet, og 600 mennesker skal ha vært til stede. Knudsen og Jeppesen var de toneangivende i debatten, og de stilte godt forberedt med ferdige forslag til program og vedtekter.²⁶ Ole Johnsen ble valgt til ordstyrer.

Partiets program, slik det ble vedtatt:

1. Almindelig Stemmeret.
2. Indførelse af en Arbejderbeskyttelseslov i Forbindelse med Normalarbejdsdag.
3. Al Told paa Nødvendighedartikler ophæves, og direkte Skat indføres efter stigende Skala.
4. Arbejderorganisationen vil støtte berettigede og anerkjendte Arbejdsnedleggelse.

Noen delegater ønsket å få med moralske krav til medlemmene, som edruelighet. Holtermann Knudsen og Jeppesen talte sterkt imot, og ble hørt.

²⁵ I 1902 ble Arendal by og Barbu herred slått sammen. Gjertsen 2007.

²⁶ Flodda 2017: 58–59.

Stemmerett var naturligvis det viktigste temaet. Holtermann Knudsen foreslo under debatten at man skulle kreve stemmerett til alle. Karl Fostvedt presiserte at stemmerett skulle være både for kvinner og menn. Dette ble vedtatt. 11. desember 1887 sendte partiets første styre stiftelsesmøtets resolusjon om stemmerett der dette nevnes. Resolusjonen ble adressert til Stortinget og sendt dit. Når Fostvedt ønsket sin presisering skyldtes det trolig at man i Samholdsbevegelsen hadde gode erfaringer fra samarbeidet med kvinner og kapteinskonene som mistet sin del av ektemennenes hyre fordi rederne stoppet alle utbetalinger.

Et viktig moment som økonomi ble diskutert, men vedtak om medlemskontingent ble ikke gjort. Økonomien var da basert på frivillige gaver, men dette var ingen god løsning.

Det første styret som ble valgt på stiftelsesmøtet var arendalsbasert.²⁷

Anders Andersen var sagbruksarbeider og innflytter fra Jevnaker. Han ble på stiftelsesmøtet valgt til Arbeiderpartiets første formann. Foto: Ukjent. Foto: KUBEN i Arendal. Gjengitt med tillatelse. Alle rettigheter er forbeholdt. Kan ikke gjenbrukes uten tillatelse.

Sagbruksarbeideren Anders Andersen ble valgt til formann. Andersen flyttet til Røyken etter at arbeidsgiveren gikk konkurs. Han ble intervjuet

²⁷ I 1887 var det begrensede praktiske og økonomiske muligheter for et politisk parti å ha et styre som representerte hele landet, eller en landsdel. Året etter ble det valgt et Kristiania-basert styre.

av *Arbeiderbladet* da partiet feiret 40 år. Andreas Hansson ble valgt inn i styret, mens Karl Fostvedt, som stadig var Samholds leder, ikke ble valgt.²⁸

Styret sende ut et rundskriv, et «Circulære», til alle kjente arbeiderforeninger, med invitasjon til å melde seg inn:

Lad oss da slutte os sammen, Venner! Vi har fælles Kampe, felles Interesser, fælles Livssyn og Livsvilkaar; lad da det mindre, som maatte skille os, Uenigheder om dette eller hint, som i Grunden er Smaating, sammenlignet med vort store Maal: en lykkelig, sorgfri og derfor sandt menneskelig Tilværelse for Arbeiderne, lad, siger vi, disse Smaating lægges til Side, lad et fælles Bronderbaand omslynge os, lad os staa Haand i Haand og kjæmpe for vor store Sag.

Slut Eder derfor til «Det forenede norske Arbeiderparti!»²⁹

Året etter var piffen gått ut av Samholdsbevegelsen, og på neste representantskapsmøte deltok ingen fra Samhold. Et Kristiania-basert styre overtok stafetten. Et år seinere kom fyrstikkarbeiderstreiken som ga partiet vind i seilene i hovedstaden og på Østlandet.

På Sørlandet var det først med industrisatsingen i arendalsområdet med vannkraft- og jernbaneutbygging ved Nidelva og industrireising på Eydehavn at Arbeiderpartiet kom på fote igjen.

I det erkekonserverative arendalsmiljøet måtte man nok i ettertid betale for å ha vært medlem av Samhold. Foreningens arbeid og enkelte medlemmers oppførsel ble trolig oppfattet som radikalt og truende av byens borgerskap. Da Arendals næringsdrivende gjenfant balansen var det ingen god attest til en jobbsøknad å ha deltatt i Samhold. Arendalskrakket var lenge et ujevnelig og skambelagt tema i byen, som nok innbefattet både Axel Herlofsens kriminelle handlinger og Samholdsbevegelsen.³⁰

Oppsummert kan vi konkludere med at møtets krav, sett med våre øyne, var svært moderate. Kravene var ikke på noen måte revolusjonære, men godt innenfor en sosialdemokratisk ramme. Møtets viktigste krav

28 Karl Fostvedt hadde sine problemer av personlig art, og disse var nok kjent for møtedeltakerne. Det henvises til Flodda 2022.

29 *Circulære*, 1. oktober 1887, Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek, ARK 2525, AABs samlinger, F, Fa, Diverse, L0007, Kristiania Bryggearbeideres forening, 1883–1890.

30 Austarheim & Gjertsen 2016: 4. Flodda 2017: 39.

var stemmerett for alle, menn og kvinner. Men et slikt krav var ingen selvfølge i 1887. I årene som fulgte ble utvidelse av stemmeretten stadig bekjempet av de konservative.

Fra 1887 skulle det gå 11 år før alle norske menn (over 25 år) fikk alminnelig stemmerett, og etter det nye 15 år før kvinner fikk allmenn stemmerett i 1913. Men stemmeretten var fortsatt med begrensninger: Mennesker som hadde mottatt støtte fra det offentlige var ennå uten stemmerett, slik at full allmenn stemmerett først ble innført 1917.

Styreprotokollen fra partiets første år er i dag bevart i Arbeiderbevegelsens arkiv i Oslo.

Oppsummering

At Norge i 1887 fikk et sosialdemokratisk politisk parti har seinere hatt uvurderlig positiv betydning for majoriteten av landets innbyggere. Partiet så det som sin primære oppgave å kreve stemmerett for alle, kvinner og menn. I samtiden var dette radikalt.

Arbeiderforeningen Samhold ble stiftet for å ivareta arbeidernes interesser da Arendal sto midt i en krise som aldri før i samme grad hadde rammet byen. Men foreningens medlemmer så lenger fram; krisa som hadde rammet dem skyldtes den grunnleggende urettferdigheten i samfunnet, og ingen av de to eksisterende partiene, Høyre og Venstre, hadde vilje til å korrigere dette innen akseptable tidsrammer. De kjente sosialdemokratiet gjennom lesning av aviser, og nå inviterte de alle arbeiderforeninger i landet til møte for å stifte et landsomfattende parti. Dette var store tanker kombinert med gjennomføringsevne. Historien om Arendalskrakket, sosialdemokratiet og Samhold bør ikke glemmes. Partiets krav og verdigrunnlag har fått gjennomslag langt utenfor eget parti, så langt at selv Høyre-folk kan hevde at vi i Norge alle er sosialdemokrater.³¹

Huset ved Ormetjern var hele tiden Samholds møtested. Det er et demokratiets kulturminne på nasjonalt nivå. Bygningen må sikres

31 Sitatet «Vi er alle sosialdemokrater» er mye brukt i ulike sammenhenger. Det oppgis å være fra høyremannen John Lyng i 1963 (Bromark 2020), og er også tittelen på arbeiderpartipolitikeren Einar Førdes bok fra 1981.

formelt vern. I fortsettelsen må den være et sted der demokrati debatteres og historien fortelles – om sosialdemokrati, om Samhold og hvordan Arbeiderpartiet ble stiftet.

Referanser

- Austarheim, H. & Gjertsen, K. R. (2016). *Krakket i Arendal* [Teksthefte til utstilling i Kuben, Aust-Agder museum og arkiv]. Aust-Agder museum og arkiv.
- Bromark, S. (2020, 14. juli). *Hvorfor er du sosialdemokrat*. Agenda magasin. <https://agendamagasin.no/kommentarer/hvorfor-er-du-sosialdemokrat>
- Flodda, H. (1980). *Samholdsbevegelsen i arendalsområdet i 1880-åra – bakgrunn og innhold* [Hovedoppgave]. Universitetet i Oslo.
- Flodda, H. (2017). Samholdsbevegelsen i arendalsområdet. I *Sånn var det. Arendal historielags årbok 23* (s. 38–65). Arendal historielag.
- Flodda, H. (2022). *Brannstifteren*. Bokhus forlag.
- Førde, E. (1981). *Vi er alle sosialdemokrater. Åtte foredrag*. Tiden.
- Gjertsen, K. G. (2007). Barbu egen kommune fra 1878 til 1902. I *Sånn var det. Arendal historielags årbok 13* (s. 17–42). Arendal historielag.
- Gjertsen, K. R. (2019). «Sigholts Minde». Et arbeiderbevegelsens kulturminne i Arendal. I *Fortidsminneforeningen, Aust-Agder avdeling, Årsskrift 2019* (s. 10–13). Fortidsminneforeningen.
- Lorenz, E. (1987). Om Arendalsmøtet 1887. I *Arbeiderhistorie 1987* (s. 236–252). Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek.
- Røed, H. (1987). *Slik begynte det. Om stiftelsen av Det norske arbeiderparti for 100 år siden*. Tiden.
- Torstveit, J. G. (2013). Eit steg på vegen mot røyserverett for kvinner. I *Aust-Agder-Arv 2013* (s. 101–103). Aust-Agder museum og arkiv.
- Torstveit, J. G. (2015). *Storsvindel, bankkrakk og nytt politisk parti. Arendal 1886–1888*. Gaveca.

KAPITTEL 6

Magnhild Hagelias veg til rikspolitikken

Alf Kjetil Igland

Universitetet i Agder

Abstract

Magnhild Hagelia (1904–1996), from the southern constituency Aust-Agder, was elected deputy president at Lagtinget (one of the two chambers of parliament) in 1960, and in 1962, she became the first woman to attend a session at the Norwegian Parliament. She grew up in the countryside during a time of deep unemployment, poverty, and social injustice. Motivated to join the Social Democratic Party in 1935, she soon became a leading and popular speaker in her region, and in 1949 she unexpectedly won a seat in the parliament. In this article I argue a previously overlooked explanation that Hagelia's win was not least a result of her Christian faith, which was important to many voters in a region characterised by revival Christianity and prayer houses. As a member of parliament for 16 years, she worked for a more equal society, and for women's rights.

Keywords: Parliament, Social Democratic Party, Revival Christianity, Woman's rights

På Stortingets heimeside er der eit lite biletgalleri av kvinner i «makt-
posisjonar», som det står, kvinner som braut offentlege barrierar. Her
 finn vi den første innvalde kvinna på Stortinget, den første statsråd og
 slik bortetter.¹ Mellom dei er Magnhild Hagelia frå Gjerstad. Ho var den
 første kvinna som presiderte eit møte i Stortinget. Den historiske dagen

¹ <https://www.stortinget.no/no/stortinget-og-demokratiet/kvinner-pa-stortinget>. Lest 17.10.2022.

var 9. februar 1962. Då svinga ho klubba i eit 20 minutt langt møte i Lagtinget. Slik blei ho mellom pionerane i parlamentet vårt. Vald inn som Aust-Agders tredje representant i perioden 1950–1954 var ho den første kvinna frå Agder-fylka på Stortinget. Dei tre neste periodane, fram til 1965, hadde ho førstemandatet. I desse åra var det ho som banka i pulten og opna Stortinget ved å gje ordet til sitjande president. Ikkje store merkesteinen, kan hende, men like fullt noko inga kvinne hadde gjort før.

Det er møtet i Lagtinget for seksti år sidan som er blitt ståande som eit symbol på dei sigre ho sjølv vann som kvinne i politikken, og for dei framsteg ho bidrog til for alle kvinner i dette landet, men dei kan det i ettertid vere vanskelegare å sjå. I alle oppslagsverk, om ho i det heile er med, er det «Magnhild med klubba» eller Hagelia som medlem av Vogt-komiteen som er referansen, og det skuggar for mykje av det andre ho utretta og stod for. Ho er ikkje nemnd i sentrale kvinnehistoriske verk, men einskilde biografar og memoar-forfattarar nemner ho i forbifarten.² Mellom dei er Einar Gerhardsen, Aase Lionæs, Per Borten og Gro Harlem Brundtland. Ein samtidshistorikar kjem ikkje utanom Hagelia, men sjølv Berge Furre gjer den vanlege feilen å plassere ho i Stortingets presidentskap.³ Ho var ein av varapresidentane, og dei hadde ikkje plass i presidentskapet. Hagelias ettermæle er først og fremst levande i heimbygda Gjerstad og det tidlegare Aust-Agder. I lokallhistoriske verk er referansane mange.

Magnhild Hagelia kom frå små kår, men hennar veg mot framstående tillitsverv er ikkje eineståande. Mange småkårsfolk har arbeidd seg fram til høge posisjonar. Ein av dei ruvande statsleiarane i norsk historie, Jørgen Løvland (1848–1922), var frå Evje i hennar eige heimfylke. Det var evner, målretta, hardt arbeid og ytre omstende som i ein historisk situasjon førte dei dit. Det var rett person på rett stad til rett tid. Det gjeld òg for Hagelia då ho tok steget inn i rikspolitikken etter krigen. Fleire har

2 Ho er ikkje med i *Cappelen kvinnehistorie 1–3* frå 1992–1993, redigert av Ida Blom, *Norsk likestillingshistorie 1–2*, 2013–2015 (Fagbokforlaget) av Hilde Danielsen, Eirinn Larsen og Ingeborg W. Owesen, eller Bodil Chr. Erichsens *Norske kvinners liv og kamp 1–3*, 2017–2018 (Res Publica), for å nemne tre sentrale verk.

3 Furre 2013: 193. Forfattaren gjorde den same feilen i biografien om Sam O. Berge (Igland 2014).

skreve om Hagelia, livet hennar og politikken, men det er lagt lite vekt på å forklare korleis ei kvinne frå eit småbruk i utkanten av Agder i 1950 kunne få fast plass på Stortinget som éi av berre sju kvinner i nasjonalfor-samlinga og som den første frå Agder.⁴ Ho skulle bli den einaste kvinne frå Sørlandet dei fire periodane ho sat.

Hagelias personlege eigenskapar og hennar røymsler frå eit mangslunge organisasjonsarbeid i ungdomsåra, og som forsyningsleiar under krigen, var eit solid grunnlag for verva ho fekk i rikspolitikken. I ei mannsdomi-nert verd kom Hagelia som rett kvinne til rett tid. Strategien til fylkespar-tiet i valkampane før stortingsvala i 1945 og 1949 var å framheve Hagelia som kristen, totalist og ein kandidat som ville betre kåra til heimearbei-dande kvinner.⁵ Sistnemnde punktet var i si tid likestillingsarbeid.

Valstrategane i fylkespartiet var radikale då dei satsa på ei kvinne høgt oppe på lista. I 1949 skal nominasjonskomiteen ha tilbode Hagelia ein sikker andre plass, men ho ville ikkje høgare enn på tredje plass, utan at eg har sett at ho har kommentert det sjølv.⁶ Når komiteen ville ha fram Hagelia, er det nok fordi ho var blitt eit kjent namn, og at dei såg at ho stod for verdiar mange veljarar i Aust-Agder identifiserte seg med. Ho har appellert til lågkyrkjelege og konservative veljarar som elles ville henta fram røystesetelen til Kristeleg Folkeparti. Ordet «kristen» blei eit nøkkelord i kampen om stemmene. Hagelia var «ein personleg kristen» og «bæres fram av et levende kristent syn».⁷ I dette kapittelet vil det bli argumentert for at livssynet hennar var eit viktig argument i valkampen.

Då Arbeidarpartiet hausten 1949 fekk tre av dei fire mandata frå Aust-Agder på Stortinget, var det fleire grunnar til det, men den profilen Hagelia fekk i valkampen, var ein strategi som lukkast overmåte godt og la grunnlaget for det som blei fire periodar i nasjonalforsamlinga. Med stigande popularitet i heimfylket var det frå nominasjonen i 1953 aldri

4 sjå t.d. Olstad 2013 og Vevstad og Haugen 2013.

5 *Risor Arbeiderblad* og *Tiden* med likelydande oppslag 07.10.1949. I stor grad var dette repetisjon frå oppslaga før valkampen i 1945.

6 Vevstad & Haugen 2013: 4.

7 Sjå t.d. *Tiden* 20.09.1945 og 07.10.1949. Hagelia var andre vararepresentant for Aust-Agder 1945–1949.

spørsmål om kven som skulle ha førsteplassen. Det var hennar eige val å trekke seg etter dei fire periodane.

Bakgrunn

Magnhild Hagelia var født 6. mai 1904 i Gryting-grenda i Gjerstad og døydde 4. juli 1996, 92 år gammal, i Grimstad. Laust rekna fekk ho halvparten av det lange og innholdsrike livet i kvar kommune, om ein ser på gamle Fjære kommune som Grimstad, og baa stader er det byste av henne utanfor kommunehuset.

Ungdomsåra var prega av stort ansvar. Ho var eldste jente i ein søskenflokk på åtte på eit småbruk der ho tidleg måtte bidra til føda. Som skolejente var ho forviten og las det ho kom over, men det kunne ikkje bli snakk om meir utdanning enn ein vinter på Jæren folkehøgskole, 1924–1925. Heilt ung tok ho på seg leiaroppgåver i losje og ungdomslag, både lokalt og på fylkesnivå. Noregs Ungdomslag må reknast for å vere landets største «politikarprodusent», for å låne eit uttrykk av Jan Kløvstad.⁸ Saman med erfaring frå IOGT-losja Utsjå gav verva i ungdomslaget viktig og nyttig erfaring for Hagelia. Tok ho på seg eit verv, sytte ho for å få gjennomført oppgåvene. Difor fekk ho alltid tillit der ho engasjerte seg. Magnhild Hagelia var til å lite på.

I mai 1922, 18 år gamal, byrja ho på handelslaget på Sundebru, AS Ytre Gjerstad handelslag, som «butikkdame». Dette var nærbutikken til Gryting-folket. Butikkstillinga blei starten på ein lang arbeidsdag, og lange arbeidsdagar. Etter to og eit halvt år fekk ho med seg attest på at ho var «ærlig, flittig og skarp i regning».⁹ Dette var ein av mange attestar som synte at Hagelia var uvanleg flink i rekning og fekk mykje ut av rekneskapar og statistikk. Då ho kom på Tinget, blei ho presentert som kvinna som fryda seg over «innvikla tabellar og tal oppmarsjerte i tette kolonner i store bøker». Ho la vekt på at tal aldri var «turre» om

8 Kløvstad 1995: 268.

9 Attest frå Jens Røed datert 11.03.1925. GHA Hagelia-arkivet Boks 101.

ein berre kunne sjå kva som låg bak dei.¹⁰ Revisoryrket kunne ikkje ha passa betre.

Åra på handelslaget på Sundebru skulle sette djupe spor. Det var ei erfaring som prega Hagelia livet ut, og som ho stadig kom attende til i samtalar og avisintervju. 1920- og 1930-åra var dei tider då folk ikkje hadde råd til å kjøpe ein appelsin til jul. Folk som hadde ei lyspære på 25 watt, søkte heradsstyret om hjelp til straumrekninga. Fattigdomsgrensa gjekk ved dei som ikkje hadde mat til å ete seg mette. Dei var mange, og hadde ofte store barnekull. Med ein forsørgjar utan arbeid i ei tid utan trygdeordningar var det berre fattigkassa att: «– og fattigkasse var det til gagns».¹¹ «Dei som ikkje har opplevd denne tida, har ikkje føresetnader for å forstå kor ille mange hadde det. [...] *Det var vondt*», skreiv Hagelia om erfaringa si som butikktilsett desse åra.¹²

Etter tida på handelslaget på Sundebru og folkehøgskule på Jæren flytta ho til Arendal, der ho i åra 1925 til 1927 arbeidde i Arendals Eggcental. Ho måtte slutte då det braut ut munn- og klovsjuka i distriktet.¹³ I desse åra var ho aktiv i Austgedelaget.¹⁴ Arbeidslaus flytte ho tilbake til heimbygda og fekk jobb hos lokalpolitikaren Kristen Fløgstad frå Arbeidarpartiet, som dreiv handelslaget Sven Th. Kveims Eft i Øvre Gjerstad (kyrkjebygda) etter svigerfaren. Der fekk ho stort ansvar og blei etter kvart «fullmektig».

Vinteren 1934–1935 lånte ho pengar på ei livsforsikring og fekk noko økonomisk støtte av Fløgstad. Slik fekk ho råd til ein vinter i Oslo, der ho studerte rekneskap på dagtid og revisjon på kveldstid.¹⁵ Det var smått. Ho såg seg ikkje råd til ein kaffikopp til 25 øre på Kaffistova, har ho fortalt.¹⁶ Med denne utdanninga kunne ho reise heim og løyse handelsbrev, noko Fløgstad ikkje hadde sjølv. Det var nok difor han var med på å finansiere studia i Oslo.

10 *Folket* 14.02.1950.

11 NRK Fjernsynet 17.05.1982.

12 Hagelia 1987: 19.

13 Det var *Risør Arbeiderblad* 02.10.1945 som opplyste at Hagelia måtte slutte på grunn av denne sjukdommen.

14 Kløvstad 2020: 25–26.

15 Jæren folkehøgskole vinteren 1924–1925, Otto Treiders handelsskole i Oslo 1933–1934. Kristen Fløgstad Øybekk er kjelde for at bestefaren støtta Hagelia då ho studerte i Oslo.

16 Anne T. Whist i samtale 06.12.2016.

Avbrote av studieåret i Oslo var ho tilsett på handelslaget til Kristen Fløgstad fram til 1938. Det går fram av attestar han skreiv, at ho blei oppsagd fordi ho brukte handelsbrevet sitt dobbelt.¹⁷ Svogeren Lars Mesel starta butikk i nærleiken, også han på hennar løyve, noko Fløgstad reagerte på. Dei to butikkane hadde noko sams vareutval og var difor konkurrentar.

På denne tida låg det mørke krigsskyar over Europa. Sjølv om styresmaktene vona det skulle vere mogleg å halde landet nøytralt, som under den førre krigen, måtte Stortinget førebu seg på det verste. Etter lov av 9. juni 1939 skulle det skipast forsyningsnemnder i alle fylkeskommunar og kommunar. Magnhild Hagelia søkte på og fekk stillinga som forretningsfører for nemnda i Gjerstad. Det er usikkert om ho hadde arbeid i året frå ho blei oppsagd av Fløgstad og til ho begynte i forsyningsnemnda. Ho har ikkje nemnd noko om det, men ho kan ha hjelpt til heime. Hagelia snakka lite om Fløgstad seinare. Når ho fortalte om livet som «butikkdame», var det åra på handelslaget på Sundebru som blei trekte fram. Det blei ein slutt på arbeidsforholdet hos Fløgstad som ho nok helst ville gløyme. Men ho gav Fløgstad ros for hans lange innsats i lokalpolitikken.

Den administrative erfaringa ho hadde frå butikkarbeidet, lag og foreningar, og hennar personlege eigenskapar, kom i stor mun til nytte i forsyningsnemnda. Lokalhistorikaren Olav Ulltveit-Moe meiner ho med sin mynde var som ein høvding å rekne og i stor grad skal ha æra for at gjersdølane kom gjennom vanskelege år med ro og verde.¹⁸

Hagelia kom til å gå ugift gjennom livet. Ho hadde ein kjæraste eller var trulova i yngre år, og dei drømte om å kjøpe gard. Han omkom i ei ulykke, og ho har truleg ikkje hatt seinare forhold. Hagelia måtte stadig svare på spørsmål frå journalistar om sivilstanden, men slo det vekk. Når ein ser på det enorme og livslange strevet, den store innsatsen ho la ned i arbeidsforhold og alle sine verv og ombod, er det eit spørsmål om ho kunne greidd det ved sida eit familieliv. Hadde ho gifta seg då ho var i tjuåra, er det ikkje sikkert ho hadde fått ein politisk karriere.

17 Attest frå Kristen Fløgstad 20.06.1943. GHA Hagelia-arkivet Boks 101. Kristen Fløgstad Øybekk har sett oppseiinga frå 1938, men ho lar seg ikkje finne lenger.

18 Ulltveit-Moe i innlegg på eit Hagelia-seminar i Gjerstad 26.06.2021.

Magnhild og broren Jakob Hagelia. Sluttet av 1920-talet. Foto: Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek. Gjengitt med tillatelse. Alle rettigheter er forbeholdt. Kan ikke gjenbrukes uten tillatelse.

Partimedlem

Når Hagelia blei spurt kvifor Arbeidarpartiet blei hennar parti, synte ho til erfaringane frå handelslaget på Sundebbru då ho var heilt ung. Der hadde ho begynt å resonnerer, tenke over, spekulere på, som ho sa det i eit intervju med NRK, om ikkje ordningane som galdt, var rav, ruskande gale, heilt urimelege.¹⁹ «Det var difor naturleg at eg melde meg inn i eit politisk parti. Og det måtte då bli det som var mest i samsvar med det eg sjølv meinte var rett og riktig. Bestefar var høgreman, far venstreman, og eg hamna i Arbeidarpartiet. Det ville ikkje vere rart om det snart dukkar opp ein kommunist i slekta.»²⁰ Det låg nok ein spire til ein sosialist bak disken på handelslaget, men ho nemnde aldri at ho hadde gått ein omveg, teke ein høgre-sving. Saka er at ho før kommunevalet i 1931 stod oppført som medlem av nominasjonskomiteen til Bondepartiet (frå 1959 Senterpartiet), og då må ho ha vore medlem av partiet.²¹

19 NRK Fjernsynet 17.05.1982.

20 «Ukens vertinne: Magnhild Hagelia» i *Magasinet For Alle*. Nr 25/15, 06.1960.

21 «Offisiell valliste fraa Gjerstad Bondeparti». *Folketanken* 02.10.1931. Telefonsamtale med Kristen Fløgstad Øybekk 30.03.2022. Vallista ligg òg i Gjerstad historielags arkiv.

Bondepartiet blei skipa av Norsk Landmandsforbund (seinare Norsk Bondelag) i Kristiansand i 1920. Det la vekt på primærnæringane med bonden som berar av det nasjonale og som ein garanti «mot kløyving i klassestrid og partikiv». Landet måtte ha eit sterkt forsvar og det måtte sparast i statshushaldet, skriv Berge Furre. For partiet var bonden garantien for sjølvstende og vernet mot dei som ville bruke vald for å endre samfunnet, altså Arbeidarpartiet i tidlege år. I tillegg var det ei vestlandsk fløy i partiet som la sterk vekt på målsak og forbodspolitikkk. Dette var to saker Hagelia verkeleg brann for. «Politisk la Bondepartiet seg ein stad mellom Høgre og Venstre», skriv Furre.²² Med tanke på partiets ettermæle frå mellomkrigsåra, med Vidkun Quisling som den mest kjende medlemmen og eit partiorgan, *Nationen*, som langt på veg støtta fascismen og nazismen, er det forståeleg at Hagelia knytte åra på handelslaget direkte til medlemskapet i Ap, men det gjekk meir enn ti år frå ho slutta på handelslaget på Sundebru til ho melde seg inn i Arbeidarpartiet i 1935. I desse åra hadde ho ganske sikkert kontakt med Julius Grasåsen, sekretær for Bondepartiet i Aust-Agder. Han var ei stutt tid tilsett som redaktør av partiavisa *Agder Tidend*, som hadde kampsaker som passa ho bra: likestilling, sjølvberging, kristendom og fråhald. Mykje tyder på at ho var avisas melder i Gjerstad. I 1929 var ho med på ein aksjon for å skaffe fleire tingarar til *Agder Tidend*.²³ Hadde avisa hatt økonomi til å tilsette ho som journalist, kunne både karriere og politisk utvikling blitt annleis.

Sidan det ikkje er funne arkivalia frå Bondepartiet i Gjerstad i mellomkrigsåra, er det uvisst kor aktiv ho var. Å sitje i ein lokal nominasjonskomité var ikkje store oppgåva. Sidan ho budde i heimen til Kristen Fløgstad dei åra ho arbeidde der, gjekk det varmt for seg når dei diskuterte rundt middagsbordet. For familien Fløgstad var det ikkje tvil om at ho stod for Bondepartiets politikk.²⁴

Ungdomsåra var travle, og det spørst om det er blitt tid til så mykje partiarbeid. Same kva, tida i Bondepartiet var den politiske omvegen ho ikkje ville snakke om. Det var om å gjere å knyte åra på handelslaget på Sundebru direkte til innmeldinga i Arbeidarpartiet.

²² Furre 1991: 166–167.

²³ *Agder Tidend* 08.06.1929. Avisas kalla aksjonen for «Plantedugnaden».

²⁴ Kristen Fløgstad Øybekk i samtale 30.03.2022.

Det hadde skjedd noko i norsk politikk på den tida ho melde seg inn i Arbeidarpartiet. Med støtte frå Bondepartiet og særleg Venstre hadde Johan Nygaardsvold danna regjering i 1935. Det som er kalla «kriseforliket», blei eit skilje i norsk historie. I eit par tiår hadde landet hatt mange borgarlege mindretalsregjeringar. Nå heldt Arbeidarpartiet stø kurs mot demokrati og parlamentarisme.²⁵ Den nye regjeringa var første steget mot planøkonomi med velferdsstat og reformer som alderstrygd (1936), arbeidarvern (1936) og arbeidsløysetrygd (1938). Samarbeidet mellom fagorganisasjonen, arbeidsgjevarane og regjeringa, trekant-samarbeidet, skapte politisk ro og peika fram mot velferdsstaten.

Overgangen til Arbeidarpartiet kan ha hatt noko å gjere med lokale forhold. Hagelia skreiv Gjerstad Arbeidarpartis historie, eit manus ho hadde tenkt å gje ut i samband med Arbeidarpartiets hundreårsjubileum i 1987. Det blei det ikkje noko av, men manuskriptet er bevart. Ho legg vekt på at sosialdemokratiets sterke stilling i ei bygd med lite industri er solid forankra i dei historiske føresetnadene til bygda heilt tilbake til Marcus Thranes tid. I 1849 stifta han arbeidareiningar ved Eikeland Jernverk og i Risør.²⁶ Laget på Verket gjekk inn etter halvtanna års levetid. Det var likevel sådd eit frø i bygda, skriv Hagelia.

Lokallaget av Arbeidarpartiet i Gjerstad blei stifta i 1921. Partiet var ikkje representert i kommunestyret frå starten, men det kom «stadig forslag frå Gjerstad Arbeidarparti om saker av stort verde for både arbeidsfolk og kommunen». Hagelia skriv nøgd: «Av møtebøkene for kommunestyret merker ein at det var eit vake og aktivt parti som var stifta.»²⁷ Ifølgje Vevstad var partiet «dårleg organisert» dei første åra, men dei kan jo hatt gode politiske utspel.²⁸

Det økonomiske omslaget i 1921 hadde kome brått og hardt. Hagelia hadde ikkje store tankar om dei lokale Venstre-politikarane som styrte. Dommen var hard: «Men me får tilgje dei. Dei visste ikkje betre. Dei var ikkje politikarar.»

25 Olstad 2021: 67 ff.

26 Ved jernverket fekk han 13 medlemmar, i Risør 22. Noreng 1993: 8.

27 Hagelia 1987: 8.

28 Vevstad & Haugen 2013: 3.

Slik Magnhild Hagelia såg det, kom dei første *politikarane* inn i kommunestyret ved valet i 1922, og det var sjølv sagt dei fem frå Arbeiderpartiet under leiing av Kristen Fløgstad ho tenkte på.²⁹ Ved valet i 1928 fekk Arbeidarpartiet fleirtal og Fløgstad blei ordførar. Partifellen Isak K. Strat følgde frå 1932. Hagelia meinte begge var dugande politikarar, noko som kan ha medverka til at ho fekk tru på Arbeidarpartiet og meldte seg inn. Alt i alt var det vel ein kombinasjon av desse tilhøva som låg til grunn for partiskiftet, men det er likevel ikkje eit klårt svar på korleis ho vega Bondepartiet mot Arbeidarpartiet. Det må ha vore argument for og mot.

Det spørst om ikkje Einar Gerhardsen mange år seinare sette ord på noko som kan ha vore avgjerande for Hagelia. På årsmøtet hausten 1947 hadde kvinneutvalet i Aust-Agder besøk av statsministeren. Gerhardsen fortalte om tre Gjerstad-kvinner som var komne til eit møte om natta og måtte reise att om natta. For å spare kvinnegruppa for ei hotellrekning, sat dei på harde trebenker gjennom begge nettene. «Det er bare en bevegelse som bygger på en rik ide som kan fremme slike egenskaper.» For den nøysame Gerhardsen var ei slik innstilling å vere «i pakt med folket».³⁰ Hagelia var ikkje mindre nøysam. Ho gjekk med stoppa hoser på Stortinget og sparte på pølsevatn fordi det var kraft i det, fortel fleire av «tantebarna».

Alt frå 1936 står ho oppført i partiavisa *Tiden* (Arendal) som kontaktperson for krinsen sin og for opplysningskomitéen til partiet i Gjerstad. Året etter blei ho skrivar (sekretær) i representantskapet for den nye arbeidarsamskipnaden i bygda, som omfatta seks lag. Det møtte 350 menneske på skipingsfesten i Egdehall, der det var både felespel, sketsjar og dans til musikk av «Hurra-gutta».³¹ Partiet stod sterkt i Gjerstad ti år etter det nasjonale gjennombrøtet ved stortingsvalet 1927. Nå var den tidlegare medlemmen av det konservative Bondepartiet blitt sosialist og synleg politikar.

29 Dei fire andre var Knut Løite, Ole O. Braaten, Thor Hansen Aasheim og Nils Ausland.

30 «Det norske arbeiderparti bygger på en rik ide» i *Tiden* 02.07.1947.

31 «Representantskapet i Gjerstad skipa» i *Tiden* 07.01.1937. Kristian Fløgstad blei formann.

Frilynt kristen

Hausten 1945, ved det første stortingsvalet etter krigen, er Hagelia nominert på ein fjerdeplass i landkrinsen (byane i Aust-Agder og Telemark var eigen krins). Så langt hadde ikkje noko parti på Agder hatt ei kvinne på sikker stortingsplass, men sjølv om det ikkje kunne blei meir enn ein andre varaplass, var det nok til å sikre ho nokre dagar på tinget hausten 1948. I ei veke frå 1. november var ho første kvinne frå Agder i landets nasjonalformsaling.

Hausten 1949 var Hagelia nominert på den usikre tredjeplassen. Nominasjonskomiteen ville ha ho på ein sikker andreplass, men ho ønskte tredjeplassen, skriv Vevstad. Kvifor er uvisst, og det står ikkje noko om det i avisreferata, men *Risør Arbeiderblad* hadde eit panegyrisk referat frå arbeidarkvinnenes sommarmøte i Gjerstad 16. august same år. Ikkje uventa ville kvinnene på nominasjonsmøtet ha Hagelia på andreplass.³² Hagelias nære venninne, seinare fylkesmann Ebba Lodden, talte Hagelias sak. *Tiden* skriv på leiarplass etter nominasjonsmøtet 23. august: «Det var nokså naturleg at Magnhild Hagelia fra Øyestad fikk tredjeplassen på listen.» Tja, kva som ligg i «nokså naturleg» er ikkje godt å vite. Avisa meinte ho «gis den store sjanse til å bli Aust-Agders første kvinnelige representant på Stortinget». I praksis var det høgst usikkert om Ap skulle få tre av dei fire som hadde fast sete. Det var nok derfor ei overrasking at Magnhild Hagelia fekk sistemandatet i Aust-Agder og slik blei «historisk», som det heiter i sportsspråket.

I ettertid er det interessant å sjå korleis ho blei presentert i dei lokale partiavisene *Risør Folkeblad* og *Tiden* før vala i 1945 og 1949. Det blei lagt vekk på at ho var grundig, hadde innsikt i mange saker og sterk arbeidsvilje. Dette var ikkje overraskande, men så legg dei til at ho «bæres fram av et levende kristent syn, - som gir seg utslag i praktisk kristendom: trygge kår for folket, for husmødrene. Fylkets kristne kan i sannhet ikke få noen bedre representant».³³ Dette er ein direkte appell til kristne veljarar som nok elles ikkje ville følt seg heime i Arbeidarpartiet, eit parti mange meinte ikkje var «kristeleg» nok. Partiets revolusjonære fortid var ikkje gløymd av alle.

³² *Risør Arbeiderblad* 16.08.1949.

³³ *Tiden* 07.10.1949. Setningen strykes. Note 35 er korrekt og dekkende.

For det lokale partiapparatet var det utan tvil eit taktisk klokt valkamputspel å knyte Hagelia til kristen tro. I valkampen 1945 gjekk ho ut mot dei som nytta kristendommen til å drive skremselspropaganda mot partiet: «Frk. Hagelia visste av egen røynsle at der ikke ligger noe til grunn for slike skremsler.»³⁴

Det var sjølvsagt eit nøyve vurdert valkamputspel å legge vekt på livssynet hennar. Det var ikkje eit ord om livssynet til dei andre kandidatane øvst på lista.³⁵ Dei skulle bli tingmenn for å kjempe for høgst jordnære saker, som kåra til småbrukarar og fiskarar. Det er i pakt med samtidas syn på kvinner at Hagelia blir framstilt med «mjuke» verdiar. Ho er kristeleg og kjempar for heimen og husmødrene. Det var som det skulle vere. Partifellane som styrte valkampen, visste kva dei gjorde. Men var ho verkeleg religiøs, for ikkje å seie ein «personleg kristen»?

Ho snakka aldri om det religiøse, sa Hallvard Hagelia, nevø, pastor i Misjonskirken Norge og professor i teologi. Han blei seint klår over at ho gjennom sitt politiske liv hadde vore medlem av organisasjonen Kristne Arbeidere (tidlegare Norges Kristne Arbeideres Forbund).³⁶ Dei andre nevøane og niesene deler erfaringa hans. Det som hadde med tru og kyrkje å gjere, heldt ho for seg sjølv, endå fleire av søskena ikkje la skjul på si kristne tru. Bestefar Hagelia var religiøs og talte til oppbygging.³⁷ Han døyddde då Magnhild var vaksen, så det må ha vore andaktar og vanka nokre gudsord i barndomsheimen.

Til 60-årsdagen i 1964 skreiv *Tiden* at «hun har siden krigens dager vært en personlig kristen».³⁸ «Jeg ble heilt flau», seier niesa Anne Whist over at tanta blei tillagd i personleg kristen tru.³⁹ Like lite som dei andre tantebarna hadde ho tankar om at Magnhild var omvendt.⁴⁰ Men – avisa hadde dekning for det dei skreiv. Det hadde nok leita i eige arkiv. I eit intervju før valet i 1945 seier Hagelia i klårtekst: «– Fra januar 1943 har jeg

34 «Valgmøtet på Arendals Torg i går» i *Tiden* 08.11.1945.

35 Dei to første kandidatane var Thv. Haavardstad, Evje, og Olav Nylund, Åmli.

36 Hallvard Hagelia i samtale med forfatteren 19.10.2020.

37 Notat frå Kirsti Lange 16.01.2021.

38 «Magnhild Hagelia er 60 år i morgen» i *Tiden* 05.05.1964.

39 Samtale med Anne Whist og Oddveig Mørken 06.12.2016.

40 Samtale med Anne Whist og Oddveig Mørken 06.12.2016.

vært en personlig kristen».⁴¹ Utsegna kan ikkje misforståast. Bedehuskristendommen var ikkje lenger «kjørvande» (kvelande), som ho hadde sagt i eit føredrag i den frilynde ungdomstida si.⁴² I 1943 må ho ha meldt overgang frå det frilynte ungdomslaget til bygdas kristelege ungdomslag, der ho på årsmøtet 13. januar 1944 blei varamann til styret for 1944 og 1945.⁴³ Det er lite truleg ho kunne vere med begge stader. Politisk fekk ikkje omvendinga følgjer. Ho såg det heller slik at kristen tro og Arbeidarpartiets ideal var to sider av same sak: «Det var ingen grunn til å gå bort fra Arbeiderpartiets politikk. Kristendommen er en levende kraft, og som sådan også en drivkraft i arbeidet for fred, fridom og rettferd.»⁴⁴

Den sterke oppfordringa i vekkingskristendommen om å vitne om trua, må ha vore fjern for Hagelia. Det kan vere ei forklaring på at ho ikkje snakka om religiøse emne, sjølv om ho var omvendt. Det var store vekkingar under krigen, men med freden sløkna mykje av gløden hos mange. Det kan nok tenkjast at ho brann ut etter kvart, slik det er formulert i ein boktittel av religionssosiologen Pål Repstad: *Fra ilden til asken. En studie i religiøs pasifisering*.⁴⁵ Kristendommen blei ei privatsak, men kunne nyttast i dei to første valkampane etter krigen. I seinare år er det nok ein atterklang av Grundtvig i hennar livssyn. Den danske teologen Grundtvig fanga mange med ein frilynt kristendom: «Menneske først og Christen så.»⁴⁶ Det var eit livssyn ungdommen møtte på dei grundtvigianske folkehøgskolane, mellom dei Jæren folkehøgskole. Hagelia kunne etter kvart elte saman eit kristent grunnsyn med dei frilynde ideala som hadde prega ungdomstida hennar. Ungdomshuset og bedehuset kom under same tak.

Kristentru, fråhald og målsak er gjerne definerte som motrørsla på Sør- og Sørvestlandet frå slutten av 1800-talet. Hagelia representerte alle tre, men bokmålsavisene *Tiden* og *Risør Arbeiderblad* nøgde seg med å peike på dei to første. Det er all grunn til å tru at det gagna valkampen at tredjekandidaten var godtemplar. *Tiden* peikar i eit oppsett på at

41 *Tiden* 20. 09.1945 og 20.09.1945.

42 M. P. H. i *Austegden* i Agp. 26.06.1925.

43 Protokoll for Unges misjonsforening i Gjerstad. GHA.

44 *Tiden* 20.09.1945.

45 Repstad 1984.

46 Sitatet er frå ei av Nikolai Frederik Severin Grundtvigs salmer.

ho hadde vært med i IOGT sidan 1926 og hatt ymse ombod der: «også i avholdsrørsla har de gjort bruk av hennes dyktighet.»⁴⁷

Fråhald var eit like sikkert kort som kristentrua, men målsaka var meir splittande og blei ikkje nemnd. På den tida Hagelia dreiv sin første valkamp til Stortinget, var kommunane i Aust-Agder landdistrikt mange og små. Fordelinga på språksida var i bokmålets favør med om lag 60 prosent av elevane. Gjerstad var rein nynorsk-kommune, men i nabokommunen Vegårshei hadde to av 11 skulekrinsar bokmål. I Sønedeled var det berre ein skulekrins med nynorsk, mot 12 med bokmål. Det var særleg langs kysten det var kommunar med berre bokmål, mellom anna Fjære, som ho flytta til i 1945.⁴⁸ Det galt å trå varsamt i det språklege, som hadde vore eit minefelt i mellomkrigsåra. Mange var misnøgde med samnorskklina til Arbeidarpartiet. Hagelia sjølv var aldri i tvil om at ho var målkvinne. Ho var aktiv i målrørsla frå unge år, då ho skreiv etter ein konservativ mal ho hadde lært på skolen. Seinare skreiv ho ein modernisert, dialektprega nynorsk, noko ho blei fagna for. Ho blei heidra i mållaga i båe Agder-fylka.

Likestilling

Magnhild Hagelia var ein utrøyttelig forkjempar for likestilling. Ved sida av fråhaldet og målsaka var det ein av hjartesakene frå ho var heilt ung, og eit saksfelt ho arbeidde mykje med då ho blei aktiv i rikspolitikken. Sjølv om ho kjempa for at kvinner og menn skulle behandlast likt, lønast likt og ha same rettar på alle omkverve, meinte ho at små barn trong mor heime. Det var òg offisiell arbeidarpolitikk i dei åra ho sat på Stortinget. Ei side ved likestillingsarbeidet var difor å syte for at husmødrene kunne få avløyning ved sjukdom og feriar med fri frå mann og barn.

I 1926 fekk partilaget eiga kvinnegruppe i Gjerstad, der Magnhild Hagelia blei aktiv då ho ni år seinare melde seg inn i partiet. Ho oppdaga og blei opprørt over at mange menn var uviljuge til å sleppe kvinner til i partiet. Ei opprørt Magnhild Hagelia teier ikkje. Eit lesarinnlegg ho sende partiorganet *Tiden* våren 1937, er skrive med ironisk snert. Nå er ho på barrikadane for kvinnes plass i samfunnslivet: «Den ålmenne

47 «Magnhild Hagelia – en framifrå representant for kvinnene i Aust-Agder» i *Tiden* 20.09.1945.

48 Statistisk sentralbyrå. Norges offisielle statistikk X. 39. Skolestatistikk 1939–40, s. 13.

meining er verkeleg den at ein medels mann er mykje dugeligare enn dei flinkaste kvinnene.» Med innlegget vil ho vende seg til kvinnene, elles kan det ikkje bli endring. Dei må få tru på seg sjølv, forstå at dei ikkje er mindreverdige: «Me har likso god forstand og likso gode evner som mannen.» Brukar kvinnene det vitet og dei evnene dei har fått, «så må nok snart dei gode karane gå ved at ei flink kvinne er dugeligare enn ein medels mann».49 At kvinnene måtte få større tru på seg sjølv og ta sin rettmessige plass i samfunnet, skulle ho gjenta så lenge ho var aktiv.

Kvinnegruppene var organiserte i fylkeslag. På årsmøtet til Aust-Agder-laget i Arendal våren 1937 innleia Magnhild til samtale om «Kvinnenes sosiale stilling», truleg eit av hennar første politiske innlegg. Nå blir ho trekt meir og meir inn i partiarbeidet. I september 1937 talar ho på Arbeidarungdommens dag i Øyestad og blir «lønnet med kraftig bifall», utan at det står noko om kva ho sa.⁵⁰

Samme haust er det kommunevalg. I *Tiden* skriv ho at ho vil seie «nokre ord til kvinnene ved dette høvet». Nå er ikkje budskapet særleg radikal sett med dagens augo. Ho skriv ikkje noko om at kvinner må stemmast inn. I 1937 er Hagelia først og fremst ute etter å få kvinnene til å bruke stemmeretten sin og stemme på dei som «varetar hennar og bornas og heimens interesser [...] og som sterkast går inn for å betre kvinns sosiale stilling».51 Dei som ønskte å styrke heimen, kvinns domene, måtte stemme på Arbeidarpartiet. Denne hausten blei ho fjerde vararepresentant til heradsstyret i Gjerstad. Sjølv med denne plassen møtte ho fleire gangar både før og etter krigen. Hagelia ville sjølv sagt ha fleire kvinner i lokalt styre og stell. Ho noterer det som en milepåle då Marit Høstfet og Nina Brekke i 1931 blei valde inn som dei første kvinnene i heradsstyret i Gjerstad. Men, ho visste noko om den lange arbeidsdagen kvinnene hadde med barn, husstell og fjøsstell. Det var ikkje berre å ha verv i tillegg.

Det er ikkje tvil om at kvinnene såg på mange spørsmål med eit anna blick enn mennene. I 1933 skreiv Aps kvinnegruppe til heradsstyret og bad om at gamle og andre som trong fattighjelp og ønskte å bu heime eller hos pårørande, måtte få stønaden der i staden for å bli sende på

49 «Vi kjenner oss for små selv» i *Tiden* 24.03.1937.

50 «Vellykket arbeiderungdommens dag i Øyestad» i *Tiden* 13.09.1937.

51 «Mor har det travelt, men ho må ha tid til å stemme» i *Tiden* 12.10.1937.

gamleheimen: «Vi synes at den måten fattig-styret går fram på blir for hårdhendt. Det er blitt de fattige for hjemmet og ikke lenger hjemmet for de fattige.» Kvinnegruppa synta til at dagpengene på gamleheimen var 1,09 kroner døgeret. Dei trudde ikkje det ville bli dyrare å ha dei gamle heime, «og mange tårer vil bli spart», siterer Hagelia.⁵² I møte 11. mars 1933 sendte heradsstyret samrøystes saka over til forsorgsstellet til velviljug handsaming. Kvinnegruppa var òg godt representert då det var føredrag på Egdehall i 1938 om kooperasjonen. Kvinnene såg at eit samvirkelag ville ha sine fordelar.⁵³ «Dette var tankar som lå 50 år före si tid», kommenterer Hagelia, synleg på line med kvinnegruppa.

Mykje av det ansvar ho tok på seg desse åra, kan i ettertid sjåast på som ei førebuing til større oppgåver. Då Arbeidarpartiets kvinnegrupper hadde sin faste konferanse i Arendal i mai 1938 og 1939, blei ho vald til dirigent, eit oppdrag ho ofte tok på seg seinare, også på nasjonale partimøte. Ho som ein gong skulle vere første kvinne på ein presidentplass i nasjonalforsamlinga, hadde lang erfaring som møteleiar, og då med langt meir komplisert dagsorden enn i Lagtinget den historiske dagen i 1962.

På kvinnekongressen i Arendal i 1938 kåserte ho om «kunsten å tale», eit emne ho spesialiserte seg på og sjølv hadde stor nytte av. «Kåseriet behandlet på en overmåte morsom og samtidig meget lærerik måte denne vanskelige kunsten», hette det i referatet. Magnhild Hagelia reiste heim som styremedlem i fylkeslagets kvinnegruppe.⁵⁴ Same år blei ho vald inn som styremedlem i fylkeslaget av AUF.⁵⁵ Ho var nok ikkje yngste medlem, men verv og oppgåver var ei førebuing til større oppgåver.

Frå slutten av 1930-talet møtte ho trufast opp på partisamlingar både lokalt og på fylkesplan. Ho var eit sjølvsgatt medlem av i 1. mai-komiteen i Gjerstad, og eit like naturleg val som studieleiar i Aust-Agder fylkeslag av AUF. Ho fekk varaplass i styret i Aust-Agder Arbeidarparti. I 1945 blei ho formann i fylkeskvinnelaget. Laget drøfta saker ho tok med seg vidare i livet, som rimelegare bustadlån, sosial og økonomisk frigjering for kvinnene,

52 Brevet frå Kvinnegruppa er sitert etter eit notat frå Hagelia, eitt av fleire om Ap i Gjerstad. GHA Hagelia-arkivet Boks 111.

53 «Samyrkelag i Gjerstad?» i *Tiden* 20.05.1938.

54 «Birgithe Ruud, Eydehavn ny formann for fylkets arbeiderkvinner» i *Tiden* 23.05.1938 og «Mange viktige saker på kvinnemøtet i helgen» i *Tiden* 16.05.1939.

55 «Kr. Walvik, Eydehavn, ny formann for AUF i fylket» i *Tiden* 11.04.1938.

betre kvinnerepresentasjon i offentleg styre og stell, pensjon for separerte kvinner og ugifte mødrer, bustadlån for einslege, samt ernærings- og hygiene spørsmål. Arbeidar-kvinnenes målretta kamp for likestilling synte at det var eit stort skilje mellom Ap og dei borgarlege partia, meinte ho.

I 1947 var Magnhild Hagelia utsending til ein sosialdemokratisk konferanse i Danmark. Ho hadde nå opparbeidd seg ein posisjon i partiet også nasjonalt. På øvste bilete er ho nr. 6 frå venstre. Foto: Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek. Gjengitt med tillatelse. Alle rettigheter er forbeholdt. Kan ikke gjenbrukes uten tillatelse.

Ho profilerte seg tydeleg i det politiske landskapet og blei eit kjent namn i heile fylket. Møtelistene i partipressa syner at det knapt kan vere ei bygd ho ikkje var innom med føredrag, alt ved sida av arbeidet som revisor. Dette var utvilsamt viktig for partiets nominasjonskomité då ho fekk fjerdeplassen på lista i 1945 og endå høgare i 1949. Samstundes blei ho meir kjent nasjonalt. Ho var med i to offentlege skatteutval, Skattelovutvalet 1947 og Samskattutvalet 1948. I partiet tok ho steget opp frå fylkes- til nasjonalt nivå desse åra.

Kvinner måtte skaffe seg utdanning, etter husmortida måtte dei inn i arbeidslivet og ikkje minst måtte dei engasjere seg i politikken om dei skulle få gjennom sine rettar. Hagelia meinte kvinner hadde for lett for å

bli passive når dei gifta seg. Samstundes er det klårt at ho ikkje var radikal på same måte som neste generasjonen kvinner, dei som sprang ut av 1968-opprøret. Ho var ingen feminist. Ikkje gjekk ho i tog for denne saka, ikkje kasta ho unemneleg undertøy. Ho var ingen «rødstrømpe», som stortingspresident Kirsti Kolle Grøndahl sa i minneordet i Stortinget, men ho gjorde «en imponerende innsats i praktisk politikk for å bedre kvinnenes rettigheter».⁵⁶ Det er ein presis observasjon. Viss ein ser på argumenta til dei første kvinnene som kjempa for likestilling og stemmerett mot slutten av 1800-tallet, og dei som har hatt hegemoniet dei siste tiåra, kom ho i ein slags «mellomgenerasjon».

Statsråd?

Fast stortingsplass var eit godt byks i karrieren for revisoren, men kva med ein statsrådspost? «Hun var tallkyndig og nøktern i økonomiske saker – og varm i sitt sosiale engasjement, men stakk seg i almindelighet ikke frem», skrev *Aftenposten* då Hagelia fylte 75 år.⁵⁷ Det er ei oppsummering mange vil seie seg samde i. Avisa kunne lagt til det iherdige og grundige arbeidet ho la ned i sine mange verv, både på og utanfor Stortinget, og at ho ikkje var bereknande.⁵⁸ Ho spelte med opne kort og innrømma gjerne at ho ikkje dreiv med «taktisk politikk». Hagelia ville streve etter «de best mulige løsninger i praktisk politikk. Å bedre forholdene i samfunnet på alle områder. Gjøre det hele mer menneskelig, mer levende».⁵⁹

Så skulle ein tro at ein politkar med slike ambisjonar ville hatt tankar om ein stol kring kongens gjeve bord, men det er ikkje noko som tyder på at ho arbeidde målretta for ein statsrådspost. Ho skal likevel ha vore med i vurderinga to gonger. Hagelia har ikkje kommentert desse sakene, så langt arkiva rekk, men Hans Olav Lahlum fortel i *Noen av oss har snakket sammen ... Personskifter i Arbeiderpartiet 1945–1975* at Hagelia i 1955 var på

⁵⁶ S.tid (1996–97), s. 28–29.

⁵⁷ *Aftenposten* 05.05.1979.

⁵⁸ Det var óg slik bygdefolket kjente henne. Samtale med Olav Ulltveit-Moe 15.10.2019.

⁵⁹ "Den ærede president' fra Fjære fyller 75 år i morgen." *Tiden* 05.05.1979.

tale som familie- og forbrukarministar. Det stod mellom Hagelia og Aase Bjerkholt. Eit av Hagelias fortrinn var reint geografisk. Bortsett frå Jens Haugland hadde Arbeidarpartiet få statsrådkandidatar på Sørlandet. Det motsette var tilfellet for Oslo, Bjerkholts valdistrikt. Det som likevel skal ha diskvalifisert Hagelia, var at ho var ugift og barnlaus. Ein rikspolitkar skal ha så mange slags kvalifikasjonar, og ein familieminister utan familie var «uheldig».⁶⁰ Hagelia hadde likevel støtte frå LO-leiar Konrad Nordahl og tidlegare statsministar Oscar Torp då saka var oppe i partiets sentralstyre. Bjerkholt var Gerhardsens forslag, og med støtte frå Haakon Lie var saka avgjort. Kva for tankar Gerhardsen gjorde seg om Hagelia i denne saka, veit vi dessverre ikkje.

Åtte år seinare, heilt mot slutten av Gerhardsens andre regjering, gjekk industriminister Kjell Holler ut av regjeringa på grunn av ansvaret departementet fekk for Kings Bay-ulukka. Gerhardsen ville flytte Olav Gjærevoll frå Sosialdepartementet til Industridepartementet, men Gjærevoll sa nei. «Hadde Gjærevoll sagt ja, planla Gerhardsen ifølge [Jens] Haugland å gi stortingsveteranen Magnhild Hagelia sjansen som sosialminister.»⁶¹ Her var det ikkje krav om mann og barn. I åra etter førre runde der ho var aktuell som statsråd, hadde Hagelia markert seg på sosialfeltet i fleire saker. Denne gangen var det nære på, noko Jens Haugland får tydeleg fram i *Dagbok frå kongens råd*, men heller ikkje ved dette høve finn ein direkte vurderingar av Hagelias eigenskapar. Det er det politiske spelet med alle sine omsyn som gjer at ho ikkje rykker opp.⁶² At Gerhardsen hadde ho «på blokka» til denne statsrådsposten, viser likevel at ho var veid og funne tung nok.

Det er sjølv sagt uråd å vite heilt sikkert korleis ho ville ha gjort det som leiar av eit stort departement, men ho kunne truleg blitt ein dyktig statsråd. Ho arbeidde alltid grundig og målretta, såg dei store liner i politikken og veik ikkje tilbake for å ta sjølvstendige avgjerder.

60 Lahlum 2010: 153, 157.

61 Lahlum 2010: 187 og Haugland 1986: 186–17. Haugland skriv med Olav Gjærevoll som kjelde: «Så ville han [Gerhardsen] prøve å få Magnhild Hagelia til ny sosialminister.»

62 Haugland 1986: 186–187.

Magnhild Hagelia som «stortingsmann» mot slutten av første periode. Foto: Stortinget, lisens: CC BY-NC.

Konklusjon

Det er fleire grunner til at Ap sikra seg tre av dei fire mandata i Aust-Agder i 1949. Dei borgarlege partia i Aust-Agder fekk ikkje til ei fellesliste. Nasjonalt blei valet historisk godt for Arbeidarpartiet, eit valskred. I tillegg blei partiet favorisert av ei urettferdig valordning, den som blei endra då den såkalla bondeparagrafen blei fjerna i 1952. Hagelia kom under sterkt press då det blei kjent at ho ville stemme nei, men ho bøygde ikkje av.

I dette kapitlet har eg synt til andre moment eg meiner var viktige for at ho i 1949 fekk den faste fjerdeplassen til landkrinsen i Aust-Agder. For det eine var ho særskild aktiv og synleg i partiet, både på fylkesnivå og nasjonalt plan med verv og føredrag. For det andre blei ho knytt til livssynet sitt, og til ein likestillingspolitikk som var ein garanti for trygge heimar. At partiet høgt opp på vallista hadde ei kvinne som var totalist, hadde eit kristent livssyn og såg kvinnene, *kan* ha vore utslagsgjevande for at ho vippa ut Høgre-kandidaten og fekk fast sete på Stortinget. Ikkje berre

kunne ho glede seg over fast tingplass, Arbeidarpartiet gjekk monaleg fram i Gjerstad. 718 røyster var 104 fleire enn ved valet i 1945 og 175 fleire enn dei borgarlege partia til saman. Bygdefolk hadde tillit til styringspartiet, og dei ville gjerne ha sambygdingen Magnhild på Stortinget.

Etter 16 år på Stortinget, dei tre siste periodane som førsterepresentant, sa 61-åringen nei takk til attval. Dei siste åra av yrkeslivet ville ho sitte med kommunale rekneskap hos fylkesrevisoren i Aust-Agder, der ho hadde avansert til fullmektig. Men ho gløymde ikkje parti og politikk. Gjennom dei mange pensjoniståra blei ho ein institusjon i fylket, «alles Magnhild», heva over alle partiskiller, men det er ei anna historie.

I 1974 blei ho riddar av 1. klasse av St. Olavs Orden. Grimstad har seinare heidra henne med ein byste utanfor rådhuset. Det same har Gjerstad utanfor Almuestaue.⁶³ Ho gjorde ein solid innsats i dei posisjonane ho fekk, samvitsfull og arbeidsam. Ho fortener så visst både riddar-orden, bystene og plassen mellom dei andre banebrytande kvinnene i Stortingets biletgalleri.

Ho var ei føregangskvinne, Magnhild Hagelia, under dei kåra som var hennar tid.

Referansar

- Enstad, N.-P. (2019). *Rosen og korset*. Gaveca.
- Furre, B. (1982). *Norsk historie 1905–1940*. Det Norske Samlaget.
- Furre, B. (2013). *Norsk historie 1914–2000*. Det Norske Samlaget.
- Hagelia, M. (1987). *Historia om Gjestad Arbeidarparti*. Upublisert manuskript. AAKs/PA 1153.
- Haugland, J. (1986). *Dagbok frå Kongens råd*. Det Norske Samlaget.
- Igland, A. K. (2014). *Sam O. Berge: En livsskildring*. Portal Akademisk.
- Kløvstad, J. (1995). Motkultur i medvind 1971–1996. I J. Kløvstad (Red.), *Ungdomslaget. Noregs Ungdomslag 1896–1996* (s. 263–322). Det Norske Samlaget.
- Kløvstad, J. (2020). *Austegdelaget i 100 år*. Austegdelaget.
- Lahlum, H. O. (2010). *Noen av oss har snakket sammen ... Personskifter i Arbeiderpartiet 1945–1975*. Cappelen Damm.
- Noreng, H. (1993). *Arbeiderføreren Marcus Thrane. Lærling av Wergeland. Lærer for Ibsen og Bjørnson*. Ibsenhuset – Grimstad bymuseum.

63 Bysten i Grimstad er utført av Arne Vinje Gunnerud, busten i Gjerstad av Svein Brekka.

- Olstad, F. (2021). *En historie om Arbeiderpartiet. Fra arbeiderpopulister til verdensborgere*. Dreyer.
- Olstad, K. H. (2013). Magnhild Hagelia. Norges første kvinne med presidenttittel. I A. T. Aanby (Red.), *Aust-Agder Arv. Årbok for Aust-Agder kulturhistoriske senter*. Aust-Agder kulturhistoriske senter.
- Repstad, P. (1984). *Fra ilden til asken. En studie i religiøs pasifisering*. Universitetsforlaget.
- Stortinget. (2022, 14. januar). *Kvinner på Stortinget 1950–1970*. <https://www.stortinget.no/no/Stortinget-og-demokratiet/kvinner-pa-stortinget/kvinner-pa-stortinget-pa-1950--og-60-tallet/>
- Vevstad, A. & Haugen, J. (2013). *Magnhild Hagelia – første kvinnelege stortingsrepresentant frå Agder. Stemmerettsjubileet 1913–2013*. Gjerstad kommune.
- Vik, L. (2021). *Björg Viks vei*. Cappelen Damm.

GHA er Gjerstad historielags arkiv. Magnhild Hagelia skjenka sitt arkiv som gåve til GHA, men nevøen Per Svenningsen og niesa Kirsti Lange har også mykje arkivalia etter henne. Kapittelforfattaren meiner alt arkivmateriale må samlast i Aust-Agder museum og arkiv KUBEN og gjerast søkbart i www.arkivportalen.no. Mykje av det har nasjonal interesse.

KAPITTEL 7

Arbeidsmigrasjon inn til og ut av Agder

Marianne Tønnessen

OsloMet – storbyuniversitetet

Abstract

Not everyone working in Agder was born in Agder – or in Norway. Roughly one out of every seven employees in Agder today was born abroad and came to Norway as an immigrant. This chapter uses figures from Statistics Norway to describe immigration to Agder past and present, investigate immigration vis-a-vis Agder's labor market, and shed light on emigration from Agder in the last decade

Keywords: Immigration, emigration, immigrants, labor migrants

Ikke alle arbeidere i Agder er født i Agder. Nesten hver sjuende av Agders sysselsatte er født i utlandet og har kommet som innvandrere. Med utgangspunkt i tall fra Statistisk sentralbyrå beskriver dette kapittelet innvandringen til Agder før og nå, belyser hvordan det går med Agders innvandrere i arbeidslivet, og ser på utvandringen fra Agder i moderne tid.

Norge har mye og god statistikk om innvandring og utvandring, også i Agder, og særlig for de siste tiårene. Dette kapittelet presenterer en del slik statistikk, med søkelys på situasjonen i nyere tid.

Statistikk for grupper av mennesker – slik som innvandrere – kan aldri gi et fullstendig bilde av disse menneskene og deres erfaringer med arbeidslivet. Men tallene kan brukes til å vise noen overordnede mønstre. Dette kapittelet viser hvordan antallet innvandrere i Agder har økt, hvor

Sitering: Tønnessen, M. (2022). Arbeidsmigrasjon inn til og ut av Agder. I F. Meyer (Red.), *Arbeid, arbeidere og arbeiderbevegelse på Agder 1500–2020* (Kap. 7, s. 185–208). Cappelen Damm Akademisk. <https://doi.org/10.23865/noasp.18o.ch7>
Lisens: CC-BY-NC 4.0

innvanderne kommer fra, i hvor stor grad de er i jobb og hva de får i lønn.

Hvem som utvandrer fra Agder, er også et tema mot slutten av dette kapittelet. Mye er allerede kjent om tidligere tiders utvandring fra Agder til Nord-Amerika, og her suppleres denne kunnskapen med nyere tall som viser hvem Agder «mister» gjennom utvandring i dag.

Selv om statistikk kan være svært godt egnet til å beskrive mønstre, kan ikke tallene alltid svare på hvorfor situasjonen er blitt som den er blitt. Derfor er dette kapittelet først og fremst deskriptiv, med *beskrivelser* av situasjonen mer enn *forklaringer*. Funnene kan likevel oppmuntre til spørsmål og diskusjoner om hvorfor det er blitt slik, og iblant har jeg foreslått mulige forklaringer. Noen temaer kan også egne seg godt for andre typer analyser, for eksempel mer kvalitative studier av innvandrernes opplevelser, vurderinger og levemåter. Slike studier gjøres også i Agder, for eksempel blant polakker, som er den største gruppen av innvandrere både i Agder og i Norge.¹ Dette kapittelet supplerer slike studier ved å sammenstille offentlig tilgjengelig statistikk fra Statistisk sentralbyrås nettside ssb.no og gi en oppdatert oversikt over innvandrere som har kommet til Agder og deres situasjon på arbeidsmarkedet. I tillegg presenterer kapittelet resultater om moderne utvandring fra Agder som ikke tidligere har vært publisert. Disse resultatene baserer seg på analyser gjort i microdata.no, en nettløsning der forskere kan gjøre analyser direkte på dataene som ligger i Statistisk sentralbyrås databaser.

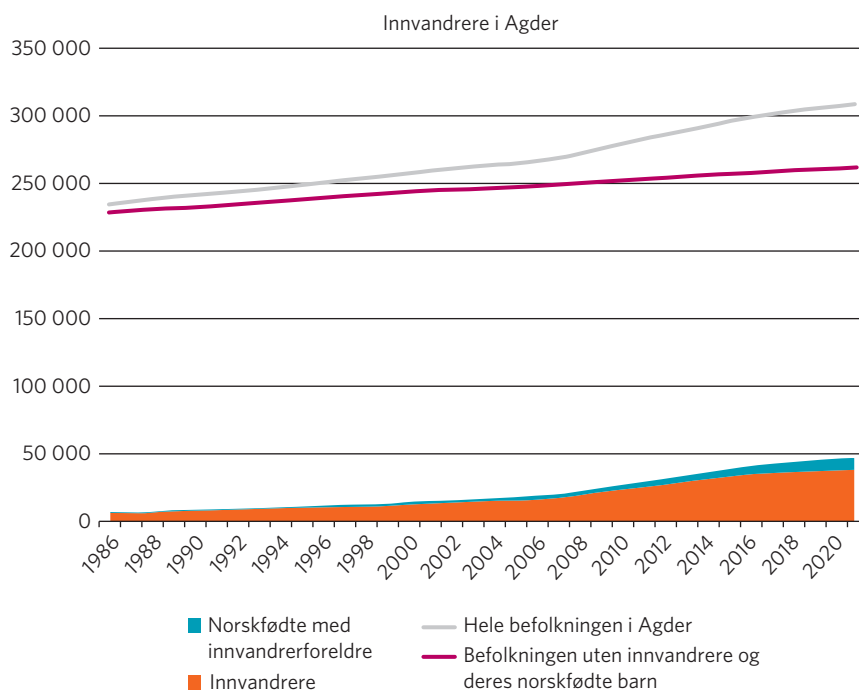
I studier av inn- og utvandring kan det være vanskelig å skille arbeidsmigrasjon fra andre årsaker. Selv om motivasjonen for å flytte ofte er ønsket om et bedre liv, er grunnene ofte sammensatt. Det er for eksempel relativt vanlig at både flyktninger og familieinnvandrere etter hvert blir en del av det norske arbeidslivet, selv om de ikke i første omgang kom til Norge på grunn av arbeid. For å kunne gi et bredt bilde av innvandringens betydning for arbeidslivet i Agder, tar dette kapittelet med alle innvandrere – også flyktninger, familieinnvandrere og andre. Det gjør også at statistikkgrunnlaget for kapittelet blir bredere. Tallene er hentet fra Statistisk sentralbyrå, som definerer «innvanderer» som en person født

1 Slany et al. 2018; Synnes 2021.

i utlandet med to utenlandsfødte foreldre og fire utenlandsfødte besteforeldre, som har innvandret til Norge for å bli boende i 6 måneder eller mer. I dette kapitlet sammenlignes innvandrere med befolkningen i Norge ellers, altså personer som ikke defineres som innvandrere og som her omtales som «innfødte».

Fra én av 40 til én av åtte

Innvandrere er blitt et stadig vanligere innslag i befolkningen i Agder, og nå er oppunder 40 000 av Agders befolkning innvandrere.² For en drøy generasjon siden – i 1986 – utgjorde innvandrere 2,5 prosent av befolkningen i Agder, eller 1 av 40. I 2021 hadde innvandrernes andel av befolkningen økt til 12,5 prosent, eller én av åtte. Det er en kraftig økning, og innvandring er en viktig forklaring på at folketallet i Agder har økt kraftig de siste tiårene.

Figur 1. Innvandrere, norskfødte med innvandrerforeldre og hele befolkningen i Agder, 2016–2021. Kilde: Statistisk sentralbyrå.

2 Statistisk sentralbyrå 2022f.

Figur 1 viser utviklingen i antallet innvandrere i Agder (oransje farge) siden 1986, og økningen i hele Agders befolkning (grå linje). Den smale blå delen av figuren viser personer født i Norge med to foreldre som er innvandrere; også denne gruppen har vokst, men er fortsatt relativt liten (rundt 8500 i 2021). Den røde streken viser befolkningen i Agder som verken er innvandrere eller født i Norge med to innvandrerforeldre. Som figuren viser, har det vært en svak vekst i denne gruppen, men det er altså først og fremst innvandringen som kan forklare den tydelige befolkningsveksten i Agder de siste tiårene. Slik har det også vært i Norge som helhet.

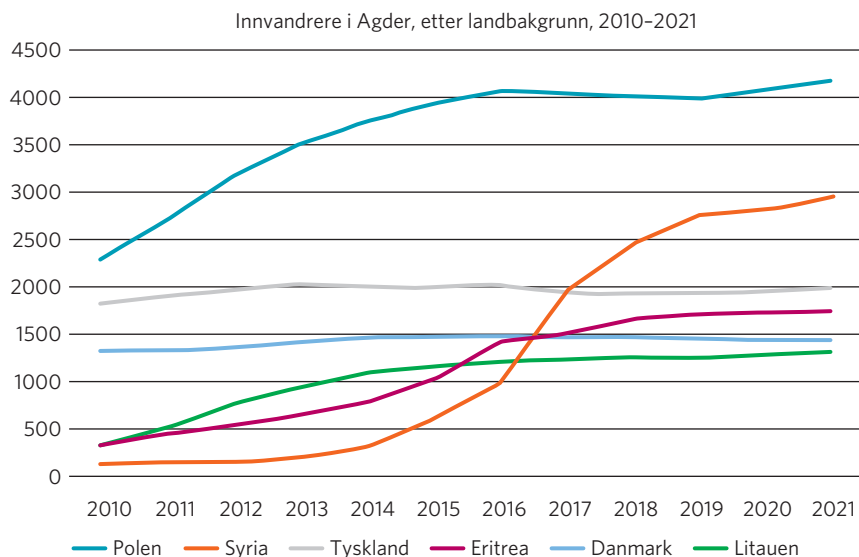
Også framover er det forventet at nettoinnvandringen fra utlandet vil være en hovedmotor for befolkningsvekst i Agder. Ifølge SSBs nyeste befolkningsframskrivninger bidrar nettoinnvandringen fra utlandet til over halvparten av befolkningsveksten i Agder fram mot 2040. Migrasjonen vil også prege aldringen av befolkningen: Uten nettoinnvandring vil andelen eldre i Agders befolkning bli klart høyere framover.³

Mange fra Polen, Syria og Tyskland

Økningen i innvandringen til Norge og Agder har vært særlig sterk siden 2004, etter at EU ble utvidet med ti land (Polen, Ungarn, Kypros, Estland, Latvia, Litauen, Tsjekkia, Slovakia, Slovenia og Malta). Da innbyggerne i disse nye EU-landene fikk anledning til å arbeide og bo i andre EU/EØS-land, reiste også mange til Norge for å ta seg jobb. Særlig fra Polen og Litauen kom det mange, og figur 2 viser hvordan personer fra Polen nå er den klart største innvandrergruppa i Agder.⁴ De er også den største innvandrergruppa i Norge generelt. Figuren viser også en klar økning de siste årene i antall personer fra Syria som bor i Agder. I 2015 kom det store grupper av flyktninger fra Syria til en rekke europeiske land, deriblant Norge. I årene som fulgte ble mange av disse bosatt i norske kommuner.

³ Statistisk sentralbyrå 2022b.

⁴ Statistisk sentralbyrå 2022d.

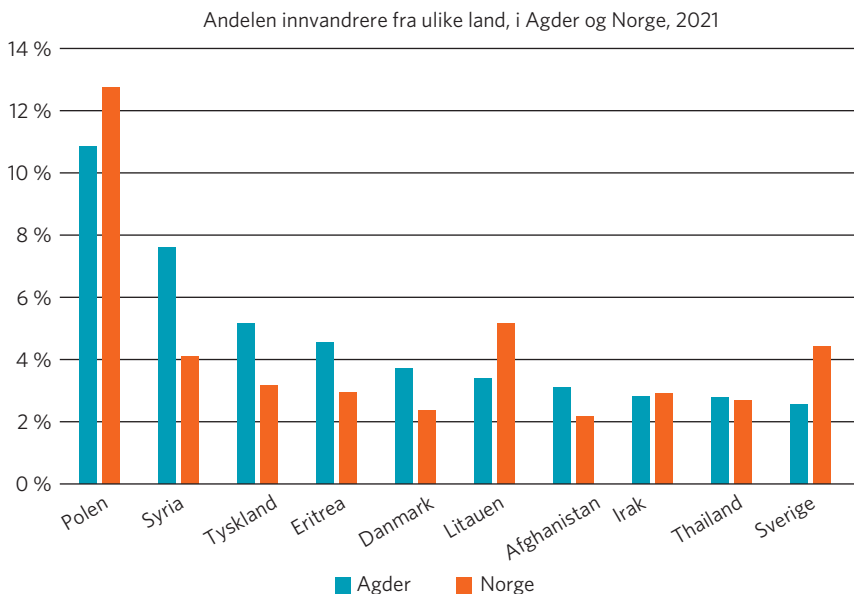
Figur 2. Innvandrere i Agder, etter landbakgrunn, 2010–2021. Kilde: Statistisk sentralbyrå.

Figur 2 viser de seks innvandrergroppene som teller flest personer i Agder i 2021. I tillegg til innvandrerne fra Polen og Syria er også personer fra Tyskland, Eritrea, Danmark og Litauen relativt tallrike i Agder. Sammenlignet med hvilke innvandrergropper som er størst i Norge generelt, skiller Agder seg ut med en forholdsvis høy andel innvandrere fra Syria, Tyskland, Eritrea, Danmark og Litauen, og en lavere andel fra Polen, Litauen og Sverige (figur 3). I tillegg til landene i figur 3 (som viser de ti største innvandrergroppene i Agder), har Agder en relativt lav andel innvandrere fra Somalia, Filippinene og Pakistan, og en relativt høy andel fra Kosovo, Chile, Myanmar og Kambodsja – sammenlignet med resten av Norge. Det kan være ulike årsaker til at det er slik. Geografisk nærhet kan være en forklaring på de relativt høye andelenene fra Danmark og Tyskland (og motsatt for Sverige). Opprinnelig plassering kan også være viktig – i Norge har flyktninger blitt bosatt i kommuner over hele landet.⁵ I tillegg kan innvandreres innenlandske flytting ha stor betydning.⁶ Innvandrere flytter innenlands av mange grunner,

⁵ Tønnessen & Andersen 2019.

⁶ Stambøl 2013.

blant annet for å finne jobb eller for å komme nærmere eget nettverk og personer fra samme land – også kjent som nettverkseffekt.⁷ Dermed kan man få en slags selvforsterkende effekt der det stedet hvor de første innvandrerne fra et land eller område bosetter seg, også blir et sted som senere innvandrere fra samme område flytter til. På den andre siden kan en motsatt effekt også gjøre seg gjeldende, der nyankomne innvandrere bosetter seg på steder der det bor få andre innvandrere, blant annet fordi etterspørselen etter utenlandsk arbeidskraft kan være større på steder der det allerede bor få innvandrere. Dette kan være en årsak til at arbeidsinnvandrere i Norge har gått fra å være et hovedstadsfenomen til å bli et vanlig syn i hele landet, særlig etter EU-utvidelsen i 2004 og den påfølgende store arbeidsinnvandringen fra Øst-Europa.⁸

Figur 3. Andelen innvandrere fra ulike land, i Agder og Norge, 2021. Kilde: Statistisk sentralbyrå.

Personer som er født i Norge med to innvandrerforeldre er som nevnt en liten gruppe, både i Norge og Agder, og mange av dem er fortsatt unge.

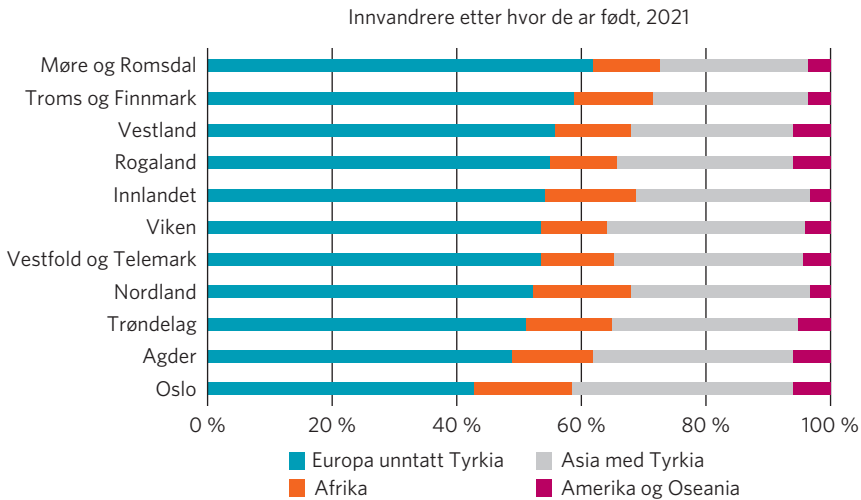
⁷ Massey et al. 1993.

⁸ Østby 2017.

I Norge generelt domineres denne gruppen av personer med foreldre fra Pakistan, Somalia og Polen, mens i Agder er det barn av foreldre fra Polen og Vietnam som er de største gruppene. Dette henger sammen med at innvandrere fra Polen er en stor gruppe i Agder, og at innvandrere fra Vietnam har en nokså lang historie i Agder og dermed har rukket å få en del barn.

Relativt høy andel fra utenfor Europa

Sammenlignet med andre fylker (figur 4) kommer innvandrerne i Agder relativt ofte fra land utenfor Europa.⁹ Bare omtrent halvparten er fra Europa, mens omtrent en tredel er fra Asia (inkludert Tyrkia). Det er bare Oslo som har en lavere andel europeiske innvandrere og en høyere andel asiatiske innvandrere enn Agder. Til tross for at Agder har en relativt høy andel innvandrere fra Danmark og Tyskland, er Agder altså i mindre grad destinasjon for personer fra de tre «store» europeiske innvandringslandene til Norge: Polen, Sverige og Litauen. Dette kan igjen ha sammenheng med både geografi og nettverkseffekter.

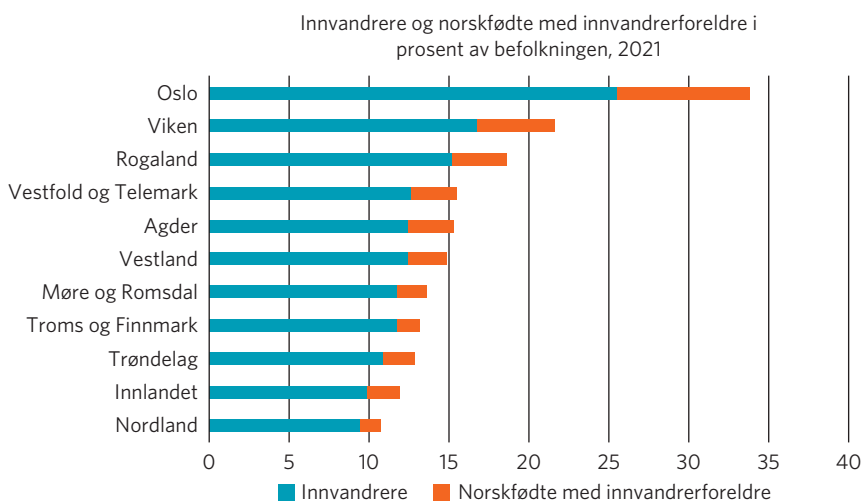

Figur 4. Innvandrere i norske fylker, etter hvilken del av verden de er født i, 2021.

Kilde: Statistisk sentralbyrå.

9 Statistisk sentralbyrå 2022c.

Hvor i verden innvandrerne i Agder kommer fra, skiller seg altså litt fra ellers i Norge. Men når det gjelder hvor stor andel av befolkningen som er innvandrere (og norskfødte med innvandrerforeldre), ligger ikke Agder verken spesielt høyt eller lavt sammenlignet med andre norske fylker (figur 5). I Oslo er omtrent 25 prosent av befolkningen innvandrere (og 8 prosent er født i Norge med to innvandrerforeldre), mens andelen innvandrere i Nordland er nede i under 10 prosent.¹⁰ Agder ligger omtrent i midten med 12,5 prosent innvandrere (og nær 3 prosent som er født i Norge med to innvandrerforeldre).

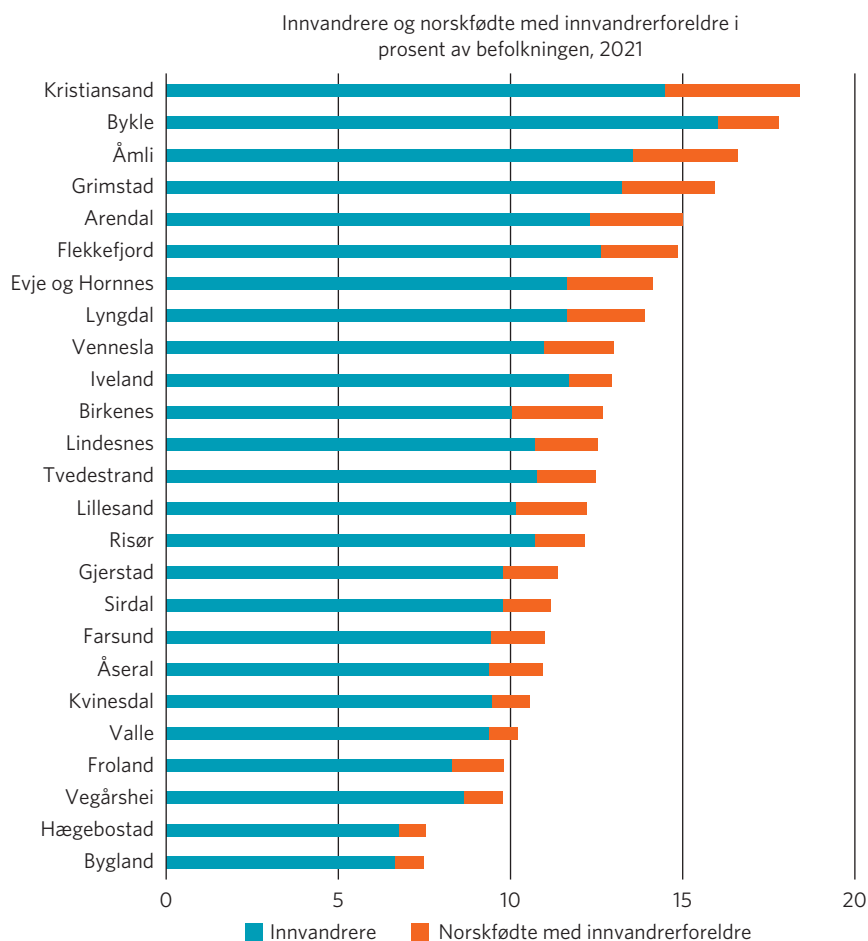
Figur 5. Innvandrere og norskfødte med innvandrerforeldre i norske fylker, i prosent av befolkningen, 2021. Kilde: Statistisk sentralbyrå.

Hvor i Agder bor innvandrerne?

Også mellom kommunene i Agder er det store forskjeller i hvor stor andel av befolkningen som er innvandrere (figur 6), og hvilken del av verden innvandrerne kommer fra (figur 7). Kristiansand, Bykle, Åmli og Grimstad har de høyeste andelen innvandrere, med over 13 prosent av befolkningen.¹¹ I den andre enden er Bygland og Hægebostad, der mindre enn sju prosent av befolkningen er innvandrere.

¹⁰ Statistisk sentralbyrå 2022c.

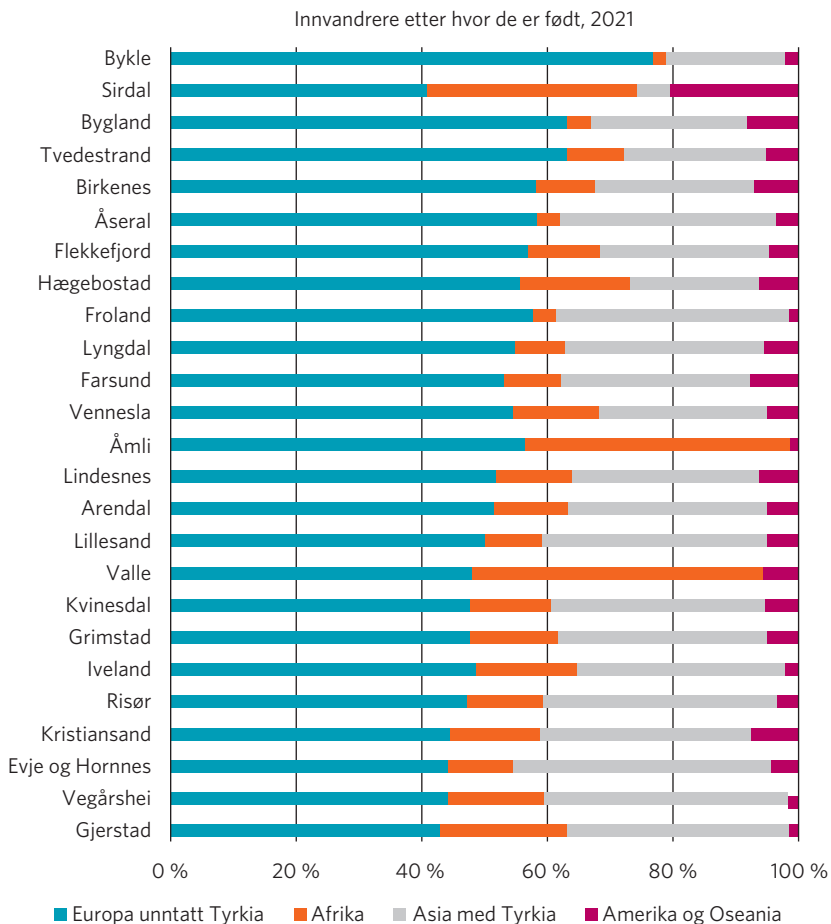
¹¹ Statistisk sentralbyrå 2022d.

Figur 6. Innvandrere og norskfødte med innvandrerforeldre i Agder-kommunene, i prosent av befolkningen, 2021. Kilde: Statistisk sentralbyrå.

Som figur 7 viser, har Bykle den høyeste andelen innvandrere fra Europa. Der er nærmere 80 prosent av innvandrerne født i et annet europeisk land.¹² Høyest andel fra Asia har Valle, der nesten halvparten av innvandrerne kommer fra Asia. Gjerstad har den høyest andelen fra Afrika (20 prosent). Også dette kan ha mange årsaker, både opprinnelig bosetting, arbeidsmarked, nettverkseffekter og annet.

¹² Statistisk sentralbyrå 2022c.

Figur 7. Innvandrere i kommunene i Agder, etter hvilken del av verden de er født i, 2021.
Kilde: Statistisk sentralbyrå.

Innvandrerne i Agder på arbeidsmarkedet

Innvandrere har generelt noe lavere yrkesdeltakelse enn befolkningen ellers. Slik er det for landet under ett, og slik er det også i Agder. Samtidig er flesteparten av dagens innvandrere i aldre der yrkesdeltakelse er vanlig, og blant alle Agders sysselsatte i alderen 20–66 år er 17 prosent – eller nesten en av sju – innvandrere (2020). Figur 8 viser relativt detaljert hvordan sysselsettingen har utviklet seg siden 2001 for menn og kvinner, og etter om de er innvandrere (fra «vestlige» eller «ikke-vestlige» land) eller «innfødte» i Norge. Figuren viser flere hovedtrekk som er ganske stabile over tid og på

tvers av de to tidligere Agderfylkene: Menn er oftere sysselsatt enn kvinner, «innfødte» er oftere sysselsatt enn innvandrere, og innvandrere fra vestlige deler av verden har høyere sysselsetting enn innvandrere fra fattigere deler av verden.¹³

I tillegg viser figur 8 at sysselsettingen for alle grupper svinger over tid, i takt med økonomiske konjunkturer. Men svingningene er mye større for innvandrere fra fattigere deler av verden enn for andre. Det er et tegn på at disse er mer utsatt på arbeidsmarkedet og mer sårbare for konjunkturer enn de andre gruppene.

Sysselsettingen blant innvandrere i Agder er lavere enn i andre fylker (figur 9).¹⁴ Drøyt 60 prosent av innvandrerne i Agder var sysselsatte i 2020, men denne andelen varierer mellom innvandrergrupper. Særlig er sysselsettingen lav for innvandrere fra «ikke-vestlige» deler av verden (gruppe 2 i figur 9). Men sysselsettingen generelt, også blant personer som ikke er innvandrere, er også relativt lav i Agder, og andre fylker (særlig Oslo) har større forskjeller mellom «innfødte» og innvandrere når det gjelder hvor stor andel som er i jobb. Det gjelder særlig når vi ser på innvandrere fra andre vestlige land (gruppe 1 i figur 9), som har en sysselsetting som ligger nokså likt med «innfødte» kvinner i Agder.

Sysselsettingstallene for innvandrere i Agder som helhet dekker over store forskjeller mellom Agder-kommunene. Som figur 10 viser, er innvandrernes sysselsetting særlig høy i Bykle og Sirdal, men det er også forskjeller etter kjønn og hvor i verden innvandrerne kommer fra.¹⁵ Både Bykle og Sirdal har mange europeere blant sine innvandrere (figur 7), men det er verdt å merke seg at også innvandrere fra utenfor Europa – og ikke minst kvinnene – har høy sysselsetting i disse kommunene.

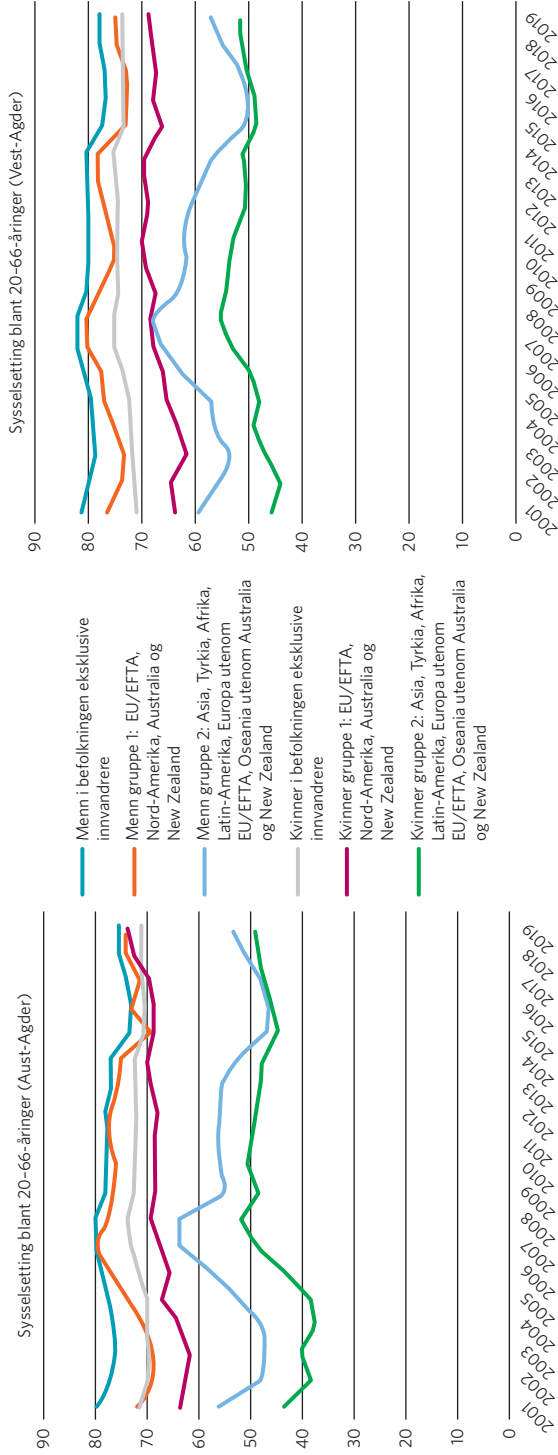
Innvandrere tjener i gjennomsnitt mindre enn «innfødte», både i Norge generelt og i Agder (figur 11). I Agder er denne forskjellen på drøye 5000 kroner i måneden, som ikke er veldig mye sammenlignet med andre fylker, og bare halvparten av hva lønnsforskjellene mellom innvandrere og «innfødte» er i Oslo.¹⁶

13 Statistisk sentralbyrå 2022g.

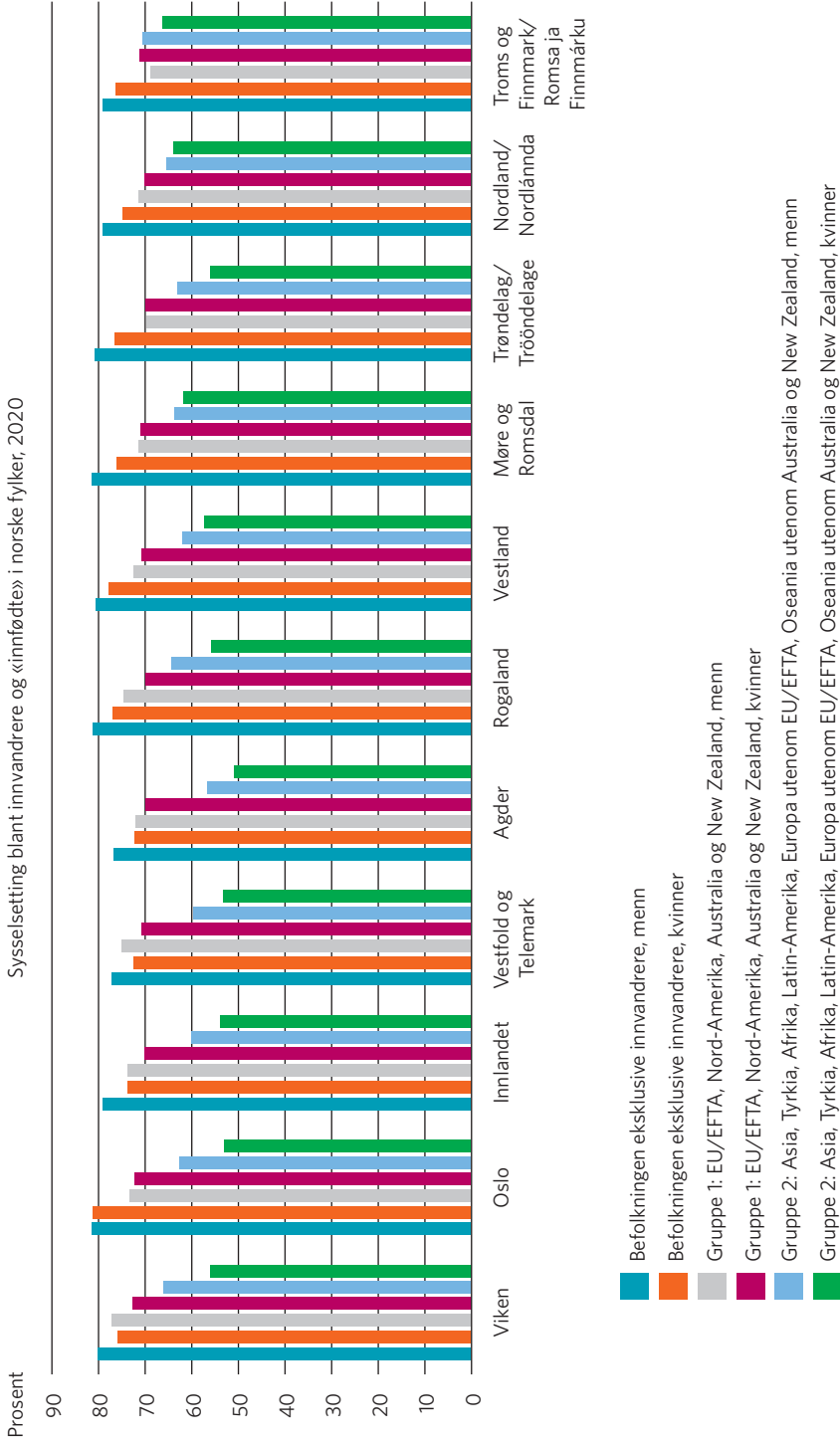
14 Statistisk sentralbyrå 2022g.

15 Statistisk sentralbyrå 2022g.

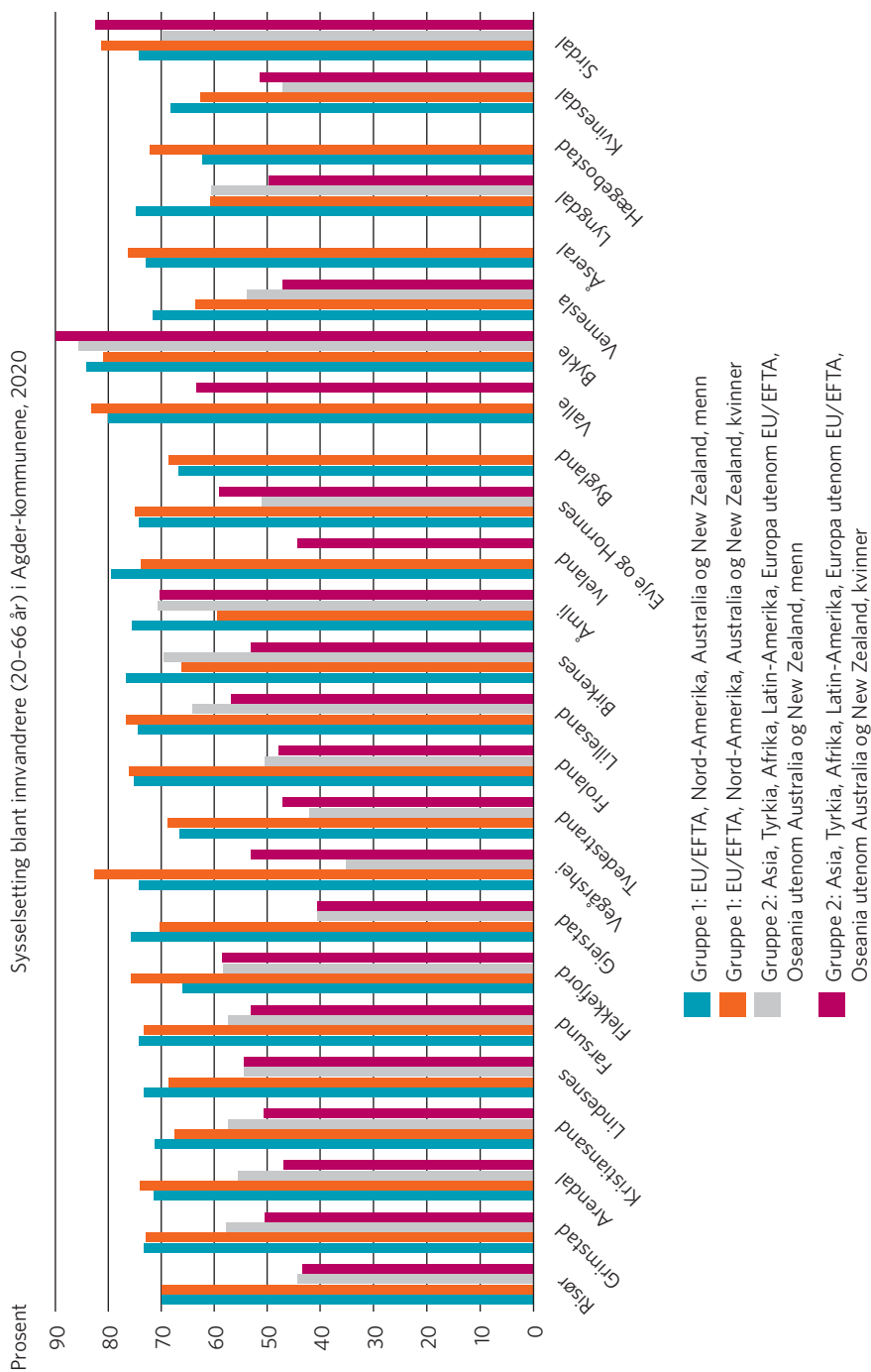
16 Statistisk sentralbyrå 2022e.

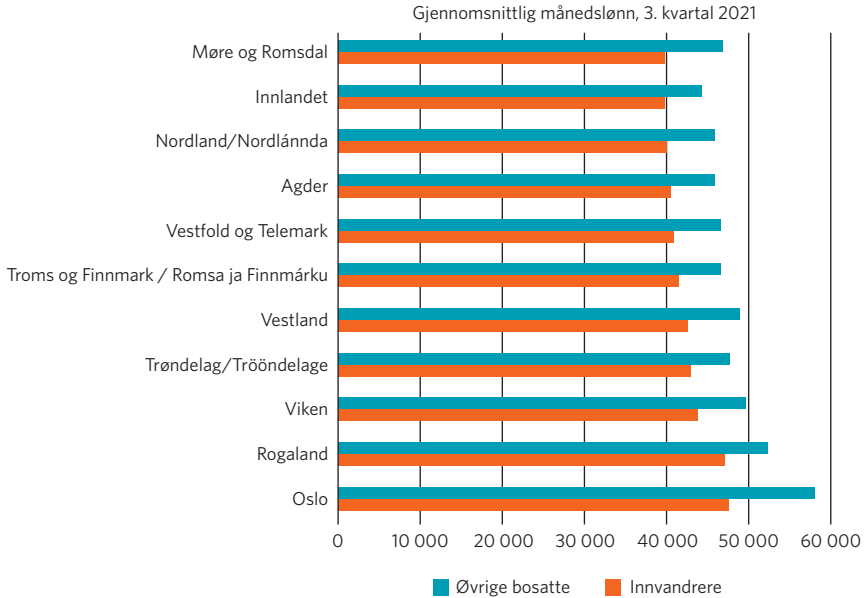
Figur 8. Sysselsetting blant 20-66-åringene i Aust- og Vest-Agder, etter innvandrerbakgrunn, 2001-2019. Kilde: Statistisk sentralbyrå.

Figur 9. Sysseletting blant innvandrere og befolkningen for øvrig i norske fylker, 2020. Kilde: Statistisk sentralbyrå.

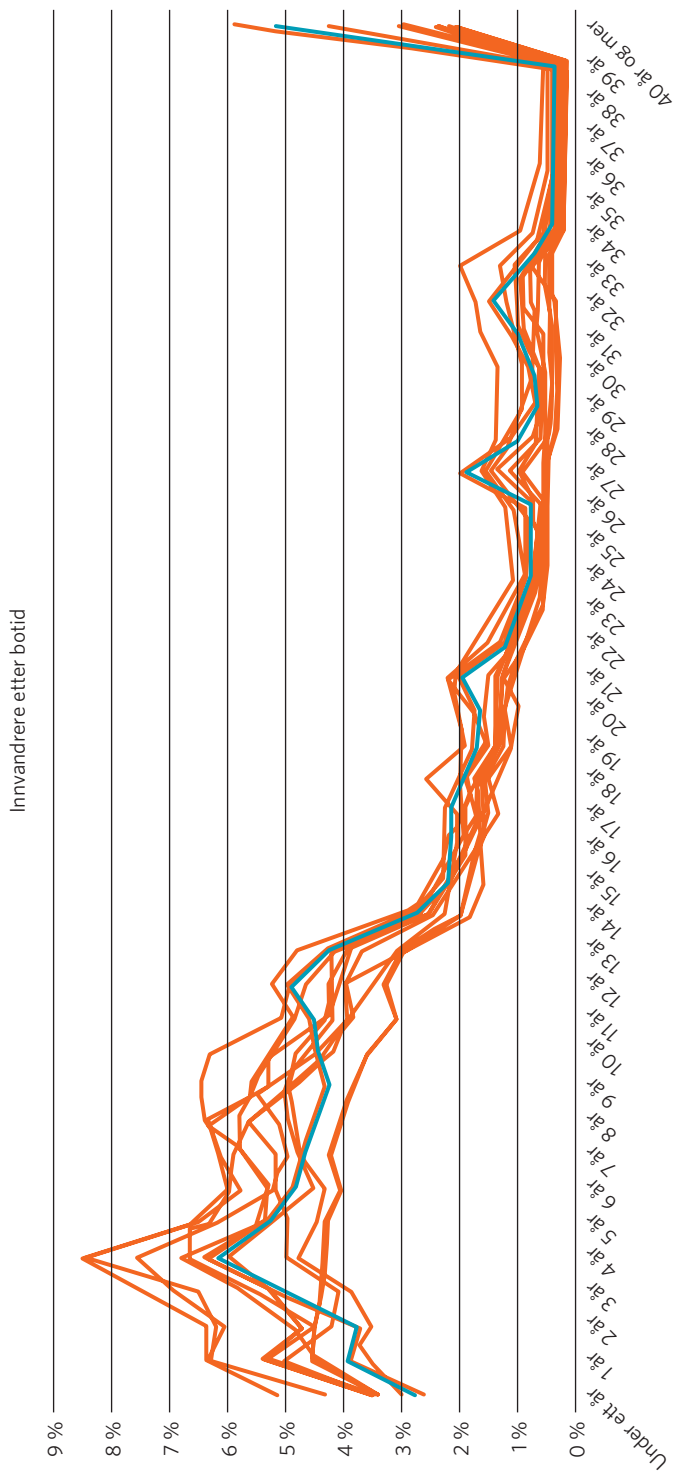

Figur 10. Sysseisseting blant innvandrere i Agder-kommunene, 2020.

Figur 11. Gjennomsnittlig månedslønn i norske fylker for innvandrere og befolkningen ellers, 2021. Kilde: Statistisk sentralbyrå.

Både den relativt lave sysselsettingen blant innvandrerne i Agder, og de forholdsvis små lønnsforskjellene mellom innvandrere og innfødte som er i jobb, kan ha mange mulige forklaringer. Forklaringene kan være på samfunnsnivå, slik som situasjonen på arbeidsmarkedet, og på individnivå. En individ-variabel som ofte brukes i studier av integrering, er botid i Norge. Figur 12 viser hvordan innvandrerne i Agder fordeler seg etter botid (blå linje), sammenlignet med i andre norske fylker (oransje linjer). Den vertikale akse viser hvor stor del av innvandrerne i hvert fylke som har en gitt botid. I venstre del av figuren (kort botid) ligger den blå linjen i nedre sjikt sammenlignet med de grå linjene. Det viser at sammenlignet med innvandrere i andre fylker har en lav andel av Agders innvandrere kort botid. Selv om de fleste innvandrerne i Agder har bodd mindre enn 10–15 år i Norge, er Agder altså likevel blant fylkene med høy andel erfarne Norges-beboere. Det behøver ikke bety at de har bodd lenge i Agder; de kan ha bodd i andre deler av Norge før de kom til Agder. Den relativt høye botiden kan være med på å forklare at lønnsforskjellene er såpass små mellom innvandrere og innfødte i Agder, men det forklarer ikke det lave

Figur 12. Innvandrere i Agder og andre norske fylker, etter botid i Norge, 2021. Kilde: Statistisk sentralbyrå.

sysselsettingsnivået. Mer forskning trengs for å kartlegge i hvor stor grad dette sysselsettingsnivået henger sammen med samfunnsforholdene i Agder og i hvor stor grad det kan forklares ved kjennetegn blant innvandrerne som bor i Agder.

Utvandring fra Agder

Innvandringen til Norge – og Agder – har vært høy de siste tiårene, og har fått mye oppmerksomhet i både politikk, offentlig debatt og i forskning.¹⁷ Men hvert år flytter også mange titusen personer *fra* Norge til andre land. Denne migrasjonsstrømmen har fått langt mindre oppmerksomhet.¹⁸ Når vi snakker om utvandring fra Norge og fra Agder, handler det ofte om utvandringen på 1800- og begynnelsen av 1900-tallet, noe som også nylig var utgangspunktet for teaterforestillingen *Heimani frå – På høge hæle i Junaiten* på Kilden i Kristiansand, og faglige bidrag knyttet til denne.¹⁹ Den oversjøiske utvandringen fra Norge var på sitt høyeste i 1880-årene, men på den tiden skilte ikke Agder seg ut med spesielt høy utvandring.²⁰ Historiske kilder til statistikk viser at utvandringen fra Agder var mest intens etter 1890, og særlig etter århundreskiftet.²¹ I perioden 1901–1910 utvandret 25 225 personer fra Agderfylkene. Det tilsvarer et snitt på 1,5 prosent av befolkningen i Aust-Agder og 1,7 prosent av befolkningen i Vest-Agder – årlig. Ingen andre fylker hadde tilsvarende høye tall; snittet for hele Norge var 0,8 prosent. Av alle fogderier i Norge var det ingen som hadde høyere utvandring (i forhold til innbyggertallet) mellom 1901 og 1910 enn Lister fogderi, der over 2 prosent av befolkningen utvandret årlig. Også Mandal fogderi og Nedenes fogderi var blant områdene med spesielt mye utvandring i denne perioden, og Arendal var byen i Norge med mest utvandring i forhold til innbyggertallet.²² Agder var også et område med mange retur-migranter, altså

17 Midtbøen 20178; NOU 2011: 7; NOU 2017: 2.

18 Ertzeid 2021.

19 Knudsen 2022.

20 Statistisk sentralbyrå 2000.

21 Backer 1965; Departementet for sociale saker 1921.

22 Departementet for sociale saker 1921.

mange utvandrere til Amerika som flyttet til Norge igjen. Ved folketellingen i 1910 var Vest-Agder det fylket i Norge med flest tilbakevendte norskamerikanere.²³

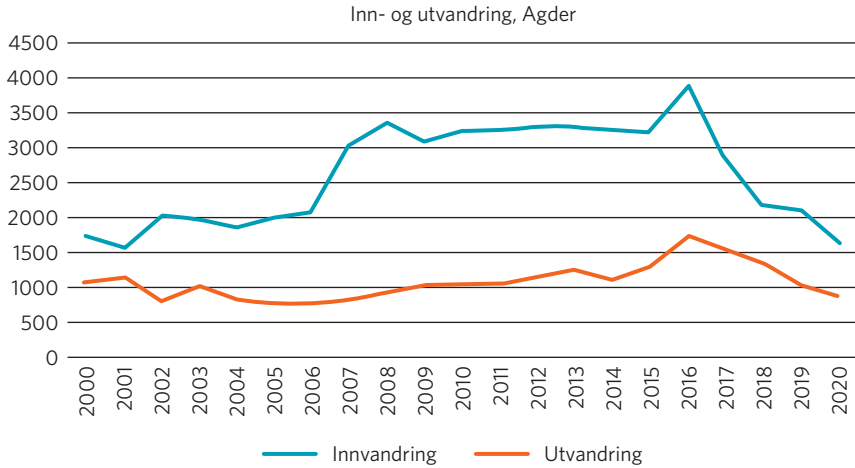
Over hundre år senere, i perioden 2011–2020, utvandret 12 380 personer fra Agderfylkene – altså omtrent halvparten så mange som i 1901–1910. Som andel av befolkningen er forskjellene enda tydeligere: I 2011–2020 utvandret i snitt 0,4 prosent av Agders befolkning i året, det er under enn en tredel av andelene fra 1901–1910. Sammenlignet med andre fylker skiller Agder seg heller ikke ut med spesielt høy utvandring nå. Blant fylkene er det Oslo som har den høyeste utvandringen, målt som andel av befolkningen. Det henger sannsynligvis sammen med at Oslo har en høy andel innvandrere (som utvandrer i større grad enn andre).

Dagens utvandring fra Norge og Agder har i stor grad kommet i skyggen av innvandringen, og som figur 13 viser, har innvandringen til Agder siden 2000 vært klart høyere enn utvandringen.²⁴ Men forskjellene mellom innvandrings- og utvandringstallene er blitt mindre de siste årene. Dette henger først og fremst sammen med at innvandringen fra utlandet til Agder (og Norge ellers) har gått betydelig ned etter 2016.

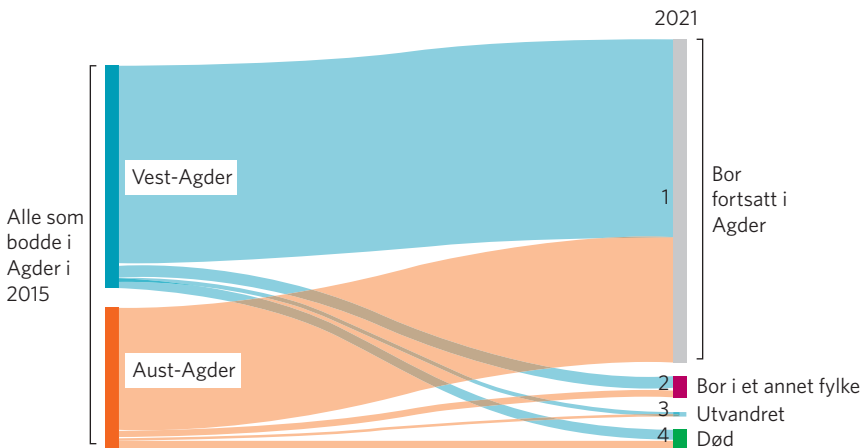
Figurene i resten av kapittelet er såkalte Sankey-diagram, som følger folk over tid. De er basert på data fra microdata.no, som er en tjeneste der forskere har muligheten til å analysere data som hentes fra Statistisk sentralbyrås registre. Figur 14 har tatt utgangspunkt i alle som bodde i Aust eller Vest-Agder i 2015 – de utgjør til sammen høyden på figurens venstre side. Disse personene er så fulgt til 2021, og figurens høyre side viser hvor mange som fortsatt bor i Agder (det store flertallet), hvor mange som har flyttet til andre deler av Norge, hvor mange som er døde og hvor mange som har utvandret. Som figuren illustrerer, er det vanligere for folk i Agder å flytte til andre deler av Norge enn å utvandre til utlandet.

²³ Departementet for sociale saker 1921.

²⁴ Statistisk sentralbyrå 2022a.

Figur 13. Inn- og utvandring mellom Agder og utlandet, 2000-2020.
Kilde: Statistisk sentralbyrå.

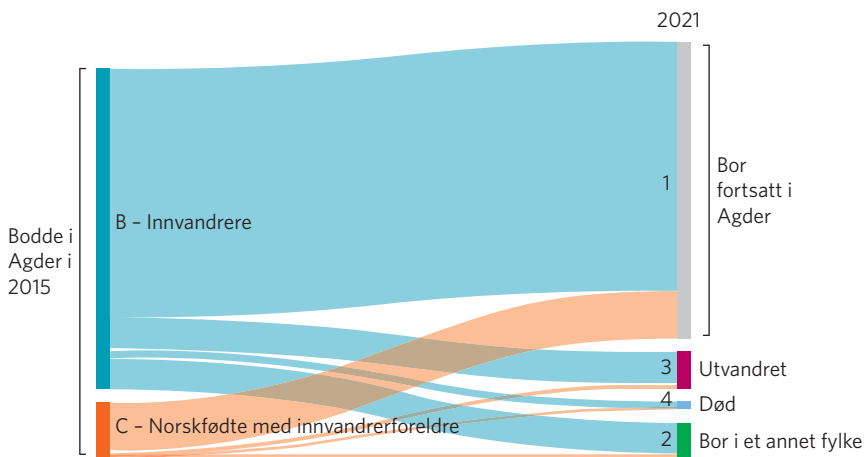
Figur 14. Alle som bodde i Aust- og Vest-Agder i 2015, etter hvor de bodde i 2021.
Kilde: Statistisk sentralbyrå/microdata.no.

Hvem «mister» Agder gjennom utvandring?

Sannsynligheten for å utvandre er ulik i ulike grupper, og analyser av hvilke grupper som i stor grad utvandrer fra Agder kan gi nyttig informasjon om hvem Agder «mister» gjennom utvandring.

Selv om sannsynligheten for å utvandre generelt er lav blant folk i Agder, ser bildet annerledes ut hvis vi kun ser på innvandrerne i Agder

(figur 15). Blant innvanderne som bodde i Agder i 2015 (øverste del av figuren) var det omtrent like vanlig å ha utvandret i 2021 som å ha flyttet til en annen del av Norge. Men de fleste bodde, som figuren viser, fortsatt i Agder i 2021. Blant norskfødte med innvandrerforeldre var det litt flere som flyttet innenlands enn som flyttet til utlandet. Og siden både innvandre og særlig norskfødte med innvandrerforeldre er ganske unge, er dødsfall ikke så vanlig i disse gruppene.

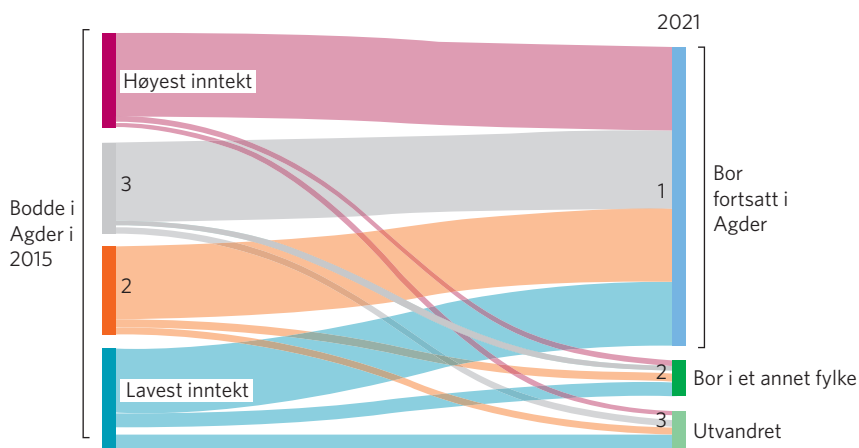

Figur 15. Alle innvandrere og norskfødte med innvandrerforeldre som bodde i Agder i 2015, etter hvor de bodde i 2021. Kilde: Statistisk sentralbyrå/microdata.no

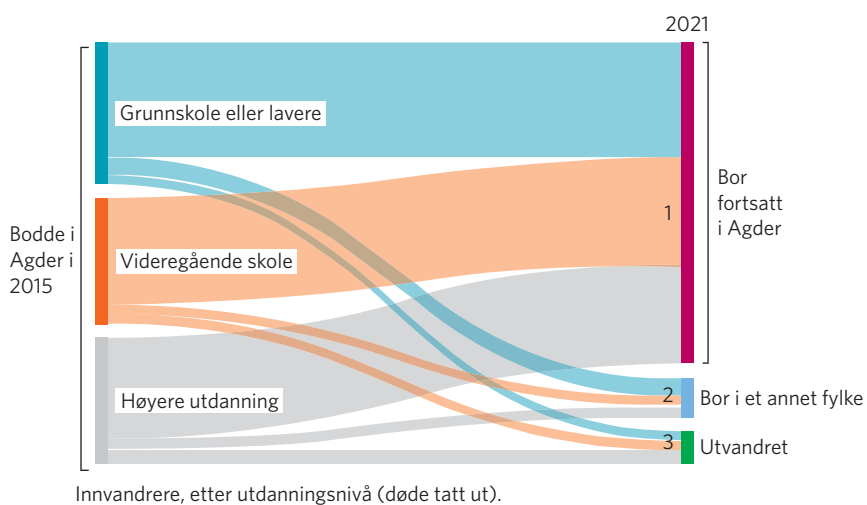
Hvilke innvandrere er det som utvandrer igjen, og hvilke blir boende? De neste to figurene kan antyde noen svar. Der er innvanderne som bodde i Agder i 2015 gruppert etter inntekt (figur 16) og etter utdanning (figur 17). Andelen som hadde flyttet fra Agder i 2021 var høyest blant de som hadde lav inntekt i 2015. Blant disse flyttet omtrent halvparten til utlandet og den andre halvparten til andre deler av Norge. De med høyere inntekt har i større grad blitt boende i Agder, men blant de som flyttet, dro om lag halvparten til utlandet.

Men selv om de med høyere inntekt i større grad ble boende, viser figur 17 at andelen som ble boende i Agder ikke var høyere blant de med høyere utdanning. Snarere tvert imot; i denne gruppen var det en noe høyere andel som utvandret enn blant de med mindre utdanning. At utvandrerne fra Agder relativt ofte har lav inntekt, men også relativt ofte har høy utdanning, kan være et signal om at ikke alle innvandrere med høy utdanning får godt

betalte jobber i Agder – altså en såkalt mismatch mellom kompetanse og jobb – og at en del av dem i stedet velger å forsøke å finne seg jobb i et annet land.

Figur 16. Alle innvandrere som bodde i Agder i 2015 etter inntekt i 2015 og hvor de bodde i 2021. Kilde: Statistisk sentralbyrå/microdata.no

Innvandrere, etter utdanningsnivå (døde tatt ut).

Figur 17. Alle innvandrere som bodde i Agder i 2015 etter utdanningsnivå i 2015 og hvor de bodde i 2021. Kilde: Statistisk sentralbyrå/microdata.no

Oppsummering

Antallet innvandrere i Agder har økt kraftig de siste tiårene. Nå er oppunder 40 000 – eller hver åttende person i Agder – innvandrere.

De største gruppene er fra Polen, Syria, Tyskland, Eritrea og Danmark. Innvandrerne preger også arbeidslivet i Agder; 14 prosent av de sysselsatte i Agder er innvandrere. Omtrent 60 prosent av Agders innvandrere i alderen 20–66 år er i jobb, og dette er litt lavere enn for innvandrere generelt i Norge. På den andre siden er lønnsforskjellene mellom innvandrere og «innfødte» relativt lave i Agder sammenlignet med i andre norske fylker.

Utvandringen fra Agder til utlandet er lavere enn innvandringen fra utlandet til Agder, og også relativt lav sammenlignet med utvandringen fra Agder til Nord-Amerika på begynnelsen av 1900-tallet, men den er ikke ubetydelig. Årlig utvandrer 1000–1500 personer fra Agder, og blant innvandrerne som bodde i Agder i 2015 er antallet som har utvandret omtrent like stort som antallet som flyttet fra Agder til andre deler av Norge. Mens det særlig er innvandrere med lav inntekt som flytter fra Agder, er det samtidig relativt høy utvandring blant høyt utdannede innvandrere – muligens fordi de ikke har funnet en jobb som passer til utdanningsnivået.

Innad i Agder er det store forskjeller mellom kommunene, både når det gjelder andel innvandrere, hvor de kommer fra, og i hvor stor grad de er i jobb. Kristiansand, Bykle, Åmli og Grimstad er kommunene med høyest andeler av innvandrere i befolkningen, og Bykle skiller seg også ut med en høy sysselsetting blant innvandrerne. Hvor i Agder innvandrerne bosetter seg, kan altså bety mye for i hvor stor grad de kommer i jobb – og antakelig også for hvor lenge de blir boende der.

Referanser

- Backer, J. (1965). *Ekteskap, fødsler og vandringer i Norge 1856–1960*. Statistisk sentralbyrå.
- Departementet for sociale saker. (1921). *Utvandringsstatistikk. Norges offisielle statistikk VII 25*. Statistisk sentralbyrå. https://www.ssb.no/a/histstat/nos/nos_vii_025.pdf
- Ertzeid, H. (2021, 5. juni). *30 000 utvandrer fra Norge hvert år*. Forskning.no. <https://forskning.no/befolkningshistorie-innvandring-oslomet/30-000-utvandrer-fra-norge-hvert-ar/1868004>

- Knudsen, J. P. (2022, 18. februar). *Da Amerika reddet Agder* [Kronikk]. Universitetet i Agder. <https://www.uia.no/forskning/kronikker/da-amerika-reddet-agder>
- Massey, D. S., Arango, J., Hugo, G., Kouaouci, A., Pellegrino, A. & Taylor, J. E. (1993). Theories of international migration: A review and appraisal. *Population and Development Review*, 19(3), 431–466. <https://doi.org/10.2307/2938462>
- Midtbøen, A. H. (2017). Innvandringshistorie som faghistorie: Kontroverser i norsk migrasjonsforskning. *Nytt Norsk Tidsskrift*, 34(2), 130–149. <https://doi.org/10.18261/issn.1504-3053-2017-02-03>
- NOU 2011: 7. *Velferd og migrasjon – Den norske modellens framtid*. Barne-, likestillings- og inkluderingsdepartementet. <https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/nou-2011-07/id642496/>
- NOU 2017: 2. *Integrasjon og tillit. Langsiktige konsekvenser av høy innvandring*. Justis- og beredskapsdepartementet. <https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/nou-2017-2/id2536701/>
- Slany, K., Slusarczyk, M., Pustulka P. & Eugene Guribye, E. (2021). *Transnational Polish families in Norway. Social capital, integration, institutions and care*. Peter Lang Verlag.
- Stambøl, L. S. (2013). *Bosettings- og flyttemønster blant innvandrere og deres norskfødte barn* (SSB-rapport 2013/46). Statistisk sentralbyrå. https://www.ssb.no/befolkning/artikler-og-publikasjoner/_attachment/143636?_ts=141db319f8
- Statistisk sentralbyrå. (2000). *Statistisk årbok 2000, Tabell 51: Inn- og utvandring, oversjøisk utvandring og utvandring til USA. 1821–1948*. <https://www.ssb.no/a/histstat/aarbok/ht-020220-051.html>
- Statistisk sentralbyrå. (2022a, 18. august). *Befolkning og endringer hittil i år, etter region, kvartal (u) og statistikkvariabel*. Statistikkbanken. Tabell 01223. <https://www.ssb.no/statbank/table/01223/tableViewLayout1/?loadedQueryId=10047750&timeType=top&timeValue=1>
- Statistisk sentralbyrå. (2022b, 5. juli). *Framskrevet folkemengde 1. januar, etter region, år og statistikkvariabel*. Statistikkbanken. Tabell 13600. <https://www.ssb.no/statbank/table/05182/>
- Statistisk sentralbyrå. (2022c, 7. mars). *Innvandrere, etter region, statistikkvariabel, år og landbakgrunn*. Statistikkbanken. Tabell 07110. <https://www.ssb.no/statbank/table/07110/tableViewLayout1/?loadedQueryId=10032232&timeType=top&timeValue=5>
- Statistisk sentralbyrå. (2022d, 7. mars). *Innvandrere og norskfødte med innvandrereforeldre, etter region, innvandringskategori, landbakgrunn, statistikkvariabel og år*. Statistikkbanken. Tabell 09817. <https://www.ssb.no/statbank/table/09817/>
- Statistisk sentralbyrå. (2022e, 13. oktober). *Innvandringskategorifordeling for lønnstakere, jobber og lønn, etter region, statistikkvariabel, kvartal og*

- innvandringskategori. Statistikkbanktabell 12315.* <https://www.ssb.no/statbank/table/12315/>
- Statistisk sentralbyrå. (2022f, 7. mars). *Personer, etter statistikkvariabel, innvandringskategori, region og år. Statistikkbanken. Tabell 05182.* <https://www.ssb.no/statbank/table/05182/>
- Statistisk sentralbyrå. (2022g, 30. juni). *Sysselsatte innvandrere etter alder. 4. kvartal, etter statistikkvariabel, region, alder, kjønn, landbakgrunn og år. Statistikkbanken. Tabell 11607.* <https://www.ssb.no/statbank/table/11607/tableViewLayout1/?loadedQueryId=10055238&timeType=top&timeValue=1>
- Synnes, K. M. (2021). Guarding the borders of the Norwegian welfare state. How NAV employees decide on social assistance for unemployed Polish migrants. *Nordic Social Work Research*, 11, 169–182. <https://doi.org/10.1080/2156857X.2020.1861070>
- Tønnessen, M. & Andersen, S. N. (2019). *Bosettingskommune og integrering blant voksne flyktninger* (SSB-rapport 2019/13). Statistisk sentralbyrå. https://www.ssb.no/befolkning/artikler-og-publikasjoner/_attachment/387492
- Østby, L. (2017). Arbeidsinnvandrere – fra hovedstadsfenomen til vanlig syn i hele landet. *Samfunnsspeilet*, 3. <https://www.ssb.no/befolkning/artikler-og-publikasjoner/arbeidsinnvandrere-fra-hovedstadsfenomen-til-vanlig-syn-i-hele-landet>

KAPITTEL 8

Utfordringer for faglig organisering i Agder i dag

Dagfinn H. Svanøe

LO Landsorganisasjonen i Norge

Abstract

The article explores how traditional trade union work meets the challenges of the modern day, primarily through a look at Agder county in Norway, but also bringing national and international trends into consideration. The Norwegian confederation of trade unions and its trade union branches form the basis for the article. Union density in the Agder area is estimated at around 50%. Union busting, migrant workers, staffing firms, and the means some companies use to avoid unionizing are covered in the article, supplemented by local and international examples from multiple marked segments. Examples include industrial action, company structures, and union busting. The increase in precarious jobs impacts how the labour movement can organize workers. Foreign company structures and app-based online services are covered to some extent.

Keywords: unionizing, unionbusting, Migrant workers, precarious jobs

Dette kapitlet handler om situasjonen for de fagorganiserte i Agder i dag, og hvilke utfordringer LOs regionale organisasjoner møter blant annet knyttet til rekruttering. Organisasjonsarbeid i Agder i dag vil være utgangspunktet for dette kapitlet, men med LOs omfang vil det være naturlig å trekke linjer både til hva som foregår nasjonalt, men også internasjonalt.

Først vil grunnprinsippene knyttet til fagorganisering presenteres og settes inn i en historisk kontekst. Konkrete utfordringer knyttet til

Sitering: Svanøe, D. H. (2022). Utfordringer for faglig organisering i Agder i dag. I F. Meyer (Red.), *Arbeid, arbeidere og arbeiderbevegelse på Agder 1500–2020* (Kap. 8, s. 209–226). Cappelen Damm Akademisk. <https://doi.org/10.23865/noasp.180.ch8>
Lisens: CC-BY-NC 4.0

fagorganisering i Agder vil bli diskutert, som for eksempel bemanningsforetak, fagforeningsfiendtlighet, utenlandske arbeidstakere med mer, og eksempler fra arbeidslivet vil illustrere konsekvenser av organisert arbeid. Deretter belyses trender både nasjonalt og internasjonalt. Til slutt oppsummeres situasjonen i dag, og jeg ser på muligheter fremover. Det vil være Landsorganisasjonen i Norge (LO) sitt virke som danner grunnlag for innholdet i dette kapitlet.

Grunnlaget for kapitlet er mitt langvarige arbeid for og i Norges største fagorganisasjon for arbeidstakere, LO, i det østlige Agder, og med nettopp de problemstillingene som kapitlet handler om. På denne måten er kapitlet ikke noe vitenskapelig arbeid, men mer som systematiserte feltnotater fra en sosialantropologs deltakende observasjon,¹ men uten at den kan påberope seg vitenskapelig metodikk. Selvsagt kan en innvende at det er manglende distanse mellom «forskeren» og studieobjektet i denne sammenhengen; samtidig har jeg forsøkt å supplere og korrigere egne observasjoner og fortolkninger gjennom intervjuer som jeg har gjennomført med tillitsvalgte i bedriftene og kolleger i LO i 2021. Kapitlet er på denne måten en situasjonsrapport fra privat sektor i det østlige Agder, og dreier seg særlig om hvilke utfordringer LOs regionale organisasjoner møter blant annet knyttet til rekruttering.

Fagforeninger som interesserepresentanter i et pluralistisk demokrati

I et pluralistisk demokrati er det avgjørende at mennesker individuelt og kollektivt fremmer sine interesser. Når det gjelder arbeidere og ansatte, begynte disse på 1800-tallet å slutte seg sammen i ulike fagforeninger for å fremme sine interesser overfor eierne av foretak og storsamfunnet. Den kollektive interesserepresentasjonen er en avgjørende del av den «norske» eller «nordiske modellen» som i stor grad overlater forhandlinger om arbeidslivets regler og bestemmelser til arbeidstaker- og arbeidsgiverorganisasjoner. Gjennom tiden har denne faglige organiseringen, i tillegg til den politiske interesserepresentasjonen gjennom ulike partier

¹ Fangen 2004.

på venstresida, vært sentral for bedring av arbeidsfolks kår, og for landets utvikling som sådan.²

Arbeiderbevegelsen står på tre søyler. Den faglige (fagorganisasjoner for grupper av arbeidstakere), den politiske (partier) og den kooperative (samvirkende organisasjoner, for eksempel samvirkelag). I dette kapitlet er det organiseringen i fagorganisasjoner for arbeidstakere som står i sentrum. Faglig organisering er et bredt begrep, men for fagbevegelsen handler begrepet om et systematisk arbeid for verving av medlemmer, rekruttering av tillitsvalgte, etablering av tariffavtaler, skolering, representasjon og styrking av kampkraften. Selv om fagbevegelsens ledere ofte får æren for det faglige arbeidet, foregår hoveddelen av dette arbeidet nærmest mulig medlemmet, det vil si på foretaket der den enkelte er ansatt.

Den faglige organiseringen stopper ikke opp ved den enkeltes interesser for egen inntekt og egne arbeidsforhold, eget yrke, egen bedrift eller bransje. Iboende i den faglige organiseringen er også evnen til å tenke ut over eget fag, og dermed kunne tenke på det faglige fellesskapet alle arbeidstakerne har. I den sammenheng blir det også naturlig å diskutere begrepet «arbeider», som i denne sammenheng vil være alle lønnsmotakere uavhengig av utdanning. Arbeiderkollektivet er dermed et bredt begrep som ikke stanser ved et gitt utdanningsnivå eller begreper som eksempelvis funksjonærer eller ingeniører.

Etablering av tariffavtaler med de rettigheter som følger avtaleverket har vært og er avgjørende for organiseringens styrke og innflytelse. Fra tiden da den første hovedavtalen ble etablert (1935) har den iboende mistilliten arbeidere har til eiere, blitt redusert gjennom dialog. Noe som igjen er vesentlig for det tillitssamfunnet Norge har i dag, og sterkt bidragsytende til at vi har arbeidsplasser med flat maktstruktur, små sosiale avstander mellom arbeidstakergrupper, og høy grad av medarbeiderinvolvering.³

Hovedavtalens bestemmelser definerer tillitsvalgtes rett til bruk av arbeidstid til organisasjonsarbeid, men legger også begrensninger på kampmidler slik som streik og aksjoner. For de fleste avtaleområder

2 Litteraturen på området er overveldende. Oversiktsverk er f.eks. NOU 2010: 1; Stokke et al. 2013.

3 Bergh 2010.

vil dette blant annet bety at bruk av streik som kampmiddel begrenses til sentrale lønnsoppgjør eller etablering av tariffavtaler, dog har noen tariffavtaler avtalt aksjonsformer også ved lokale oppgjør. Avtaleverket begrenser også deler av arbeidsgivers styringsrett gjennom at arbeidsgiver må orientere, drøfte og ta tillitsvalgte med på råd. Forhenværende LO-leder Hans Christian Gabrielsen (1967–2021) sa ofte: «Tillit er kanskje det vakreste ordet som finnes. Det er et palindrom som betyr at det leses likt fra høyre mot venstre, og fra venstre til høyre. Tillit går begge veier.»⁴ Det skal vektes likt når medlemmene snakker med sin tillitsvalgte, og når en tillitsvalgt snakker med sine medlemmer. På samme måte skal det være tillit når en sjef snakker med den tillitsvalgte, eller når den tillitsvalgte snakker til sjefen.⁵ Denne tilliten har ikke kommet av seg selv, men er et resultat av faglig organisering over tid.⁶

1 Strukturelle problemer for organisasjonsarbeider i dag: Agder – god på bunnen

Som Harald Rinde understreker i sitt kapittel, var og er Agder et industrifylke. Dette mener også regjeringen, som i 2021 at Agder er et industrifylke, med særlig tyngde innenfor det som kalles «annen industri», men også innenfor teknologiindustri. I 2021 var de største næringene i Agder bygg og anlegg, energi, vann/avløp og eiendom, helse- og omsorgstjenester samt kunnskapsintensive forretningsmessige tjenestenæringer (KIFT).

Landsdelen har drøye 300 000 innbyggere, og det er nesten 150 000 mennesker mellom 15 og 74 år som har arbeidsstedet sitt i landsdelen. Andelen sysselsatte i landsdelen var i 2019 på drøye 63 prosent (Norge: 67 prosent), og andelen arbeidsledige i årsgjennomsnitt på 4,7 prosent (Norge 5 prosent).⁷ Antallet LO-medlemmer i Agder er omtrent 50 000 personer. På landsbasis

4 Jeg siterer litt fritt etter hukommelsen. Se Gabrielsen 2017.

5 Haraldsen 2019.

6 Hovedavtalen mellom LO og NHO 2022–2025 kan leses og lastes ned på både LOs og NHOs nettsider, for eksempel her: <https://www.nho.no/siteassets/lonn-og-tariff/2022/hovedavtalen-lo-nho-2022-2025.pdf> Partene kommenterer ofte enkelte avsnitt eller setninger slik som NHO gjør i denne utgaven.

7 Dette og annet tallmateriale er hentet fra regjeringens oversikt over regionale utviklingstrekk i Norge. Kommunal- og distriktsdepartementet 2021.

utgjør LO om lag 50 prosent av alle fagorganiserte, og det er derfor rimelig å anta at det er omkring 100 000 fagorganiserte i Agder.⁸

Et pluss for rekrutteringen: Agders relativt lave utdanningsnivå

Når det gjelder faglig organisering, har Agder et særtrekk som skulle fremme faglig organisering. Brorparten av LOs medlemmer har grunnskole eller videregående skole som sitt høyeste utdanningsnivå (17 prosent fra grunnskole og 52 prosent fra videregående skole). Disse utdanningsgruppene utgjør en relativt stor andel av arbeidsstyrken i Agder. Andelen mennesker med høyere utdanning er 30,6 prosent i Agder, mens den er på 34,9 prosent i hele landet. Sammenliknet med andre faglige organisasjoner (Hovedorganisasjonen for universitets- og høyskoleutdannede, Unio; Yrkesorganisasjonenes Sentralforbund, YS; Akademikerne og Norges Ingeniør- og Teknologorganisasjon, NITO), er LO den faglige organisasjonen som har flest medlemmer med grunnskole eller videregående skole som sitt høyeste utdanningsnivå, og det er på denne måten et fortrinn for LO og LOs arbeid med rekruttering av medlemmer i regionen. Når dette er sagt, skal det legges til at LO både har arbeidet hardt for og fått til en sterk økning blant medlemmer med høyere utdanning i de senere årene.

Samtidig er det flere andre strukturelle faktorer i Agder som utfordrer den faglige organiseringen i fylket.

Hinder 1: Lite storindustri

Selv om Agder kan regnes som et industrifylke, har fylket også et stort innslag av små og mellomstore bedrifter. Organisasjonsgraden er tradisjonelt høyere på store arbeidsplasser, og dertil lavere på små og mellomstore arbeidsplasser. På denne måte gjør «bedriftsdemografien» at rekruttering ofte blir mer krevende. Dette fordi tillitsvalgte som er ansatt i en bedrift ofte ikke besøker ansatte i andre bedrifter med formål å verve. Dette har LO ønske om å gjøre noe med. LO har iverksatt et rekrutteringsprosjekt som har til formål å øke antallet LO-medlemmer

8 Nergaard 2020.

i bedriftene og antallet tariffavtaler, samt å styrke eksisterende klubber, det vil si fagforeninger på bedriftsnivå. Tilsvarende prosjekter har blitt gjennomført tidligere (2016–2019), da med 1473 nye LO-medlemmer og 42 nye tariffavtaler som resultat. En stor del av dette arbeidet ble gjort av Kenneth Mørk på Sørlandssenteret i Kristiansand.

Hinder 2: Agder har færre kvinner i arbeid, og en større andel kvinner i deltid enn landet for øvrig

Organiseringen av arbeidere med svakere tilhørighet til arbeidsplassen er utfordrende. Særlig der hvor den som arbeider deltid inngår i skift-/turnusarbeid. Den tillitsvalgte står ofte for mye av vervingen, og vervingen blir da naturlig vanskeligere når ikke den tillitsvalgte er på samme skift/turnus som den som arbeider deltid. Større typiske kvinnearbeidsplasser har ofte god organisasjonsgrad.⁹

Hinder 3: Agder har lav sysselsetting, og en stor andel uførepensjonister i arbeidsfør alder

For å bli medlem i LO må en være yrkesaktiv, student eller liknende. I Agder er det flere som ikke er yrkesaktive enn i landet ellers. Med en sysselsettingsgrad som ligger omtrent 4 prosent poeng under landsgjennomsnittet, vil en betydelig andel av innbyggerne i Agder ikke være en del av arbeidslivet, og da heller ikke kunne verves på samme måte. Medlemmer som ble uføre mens de var medlemmer kan fortsette sitt medlemskap, og således også fortsette det faglige arbeidet hvis ønskelig.

Agder har også en høyere andel unge som mottar ytelser fra Nav enn landssnittet. Det er kjent at de som er lenge utenfor arbeidslivet har større mulighet til å bli permanent utenfor arbeidslivet.¹⁰ Denne faren for permanent utenforskap er en av primærdriverne fagbevegelsen har for høy sysselsettingsgrad, det vil si at flest mulig er i arbeid, og et sikkerhetsnett (Nav) som skal føre folket tilbake i inntektsgivende arbeid.

⁹ Agder fylkeskommune u.å.

¹⁰ Se f.eks. Normann & Hetland 2021.

Hinder 4: Særlig utsatt for konjunktursvingninger

Agder er utsatt for konjunktursvingninger fra enkelte bransjer, som for eksempel olje og gass, siden en stor del av Agders arbeidsstokk pendler til arbeidsplasser i Nordsjøen. I tilfeller hvor arbeidstakere blir oppsagt eller er langvarig borte fra arbeid, er det vanskeligere å beholde arbeidstakerne som medlemmer. Erfaringer viser også at hvis et medlem først er utmeldt, kan det være vanskeligere å verve vedkommende igjen.

2. Aktuelle utfordringer og trender på regionalt og nasjonalt nivå

Ved siden av de strukturelle hindrene på regionnivå, fins det også mer aktuelle hindre som vi dessuten finner igjen over hele landet. Utfordringene er knyttet til bemanningsbyråer, fagforeningsfiendtlige bedrifter og kreative selskapsstrukturer.

Bemanningsforetak

Et stort innslag av bemanningsforetak bekymrer fagbevegelsen. Bekymringene har sin bakgrunn i bemanningsforetakenes natur, at de ofte er negativt innstilt overfor fagforeninger og at de rekrutterer mange utenlandske arbeidstakere som ikke kjenner til fagforeningsarbeid eller «den norske modellen».

Bemanningsforetakenes natur

Et bemanningsforetak (bemanningsbyrå) er en virksomhet som leier ut arbeidskraft. Utleid arbeidskraft er utleide arbeidstakere ansatt hos utleier, men som står under oppdragsgivers eller innleiers ledelse.

Bemanningsforetak er i sin natur en systematisk midlertidighet for arbeidsstokken. Et oppdrag gir arbeid, men når oppdraget er over, vet ikke den ansatte hva som kommer etterpå. For den enkelte innebærer det både usikkerhet, men også en løsere tilknytning til arbeidslivet. For eksempel kan det være et problem at man som innleid arbeidstaker ikke blir med i det sosiale fellesskapet på jobben, det vil si at man har vansker med å få gode sosiale bånd til kollegene. I en meningsmåling som Sentio utførte for avisa Klassekampen i 2018, svarte 63 prosent at de enten helt

eller delvis var enige i at man bør innføre forbud mot bemanningsbyråer. Bare 10 prosent var helt uenige i dette.¹¹ De fleste arbeidstakere ønsker heltidsarbeid og faste stillinger, som igjen gir forutsigbarhet for fritiden, for å planlegge kjøp av bolig, stifte familie med mer.

I Agder har visse deler av arbeidsmarkedet lenge vært kjennetegnet ved stort gjennomtrekk. Vi kan ta skipsverftet Nymo i Grimstad som eksempel. Nymo er en del av Sørlandets olje- og gassnæring, med ansatte fordelt på avdelingene i Grimstad, Fjære og Eydehavn. Foretaket designer, monterer og leverer borerigger og høyteknologisk utstyr til offshorevirksomhet over hele verden. Olje- og gassnæringer er utsatt for overraskende og store konjunkturedringer. Derfor kan bemanningen likedan svinge fra 80 til 500 ansatte på kort tid. Det ene øyeblikket står de uten arbeid, mens i det neste har de vunnet en stor kontrakt.

I dag argumenterer mange bedrifter og den politiske høyresiden for at bemanningsforetak er nødvendige for å klare de travleste perioder i større prosjekter.¹² LO mener at dette er et skinnargument. Konjunktursvingninger er ikke noe nytt fenomen, tvert imot har det vært topper og bølgedaler gjennom hele den norske olje- og gassalderen, det vil si de siste femti åra. Før arbeidsformidlingen ble sluppet fri og bemanningsbyråene gjorde sitt inntog i norsk arbeidsliv i år 2000, brukte arbeidslivets parter de etablerte systemer for permitteringer og/eller oppsigelser som verktøy for bemanning. Innleie fra konkurrerende bedrifter var også utbredt. Når en virksomhet vant store kontrakter, var det ofte ledige arbeidere i andre foretak, og disse kunne da leies inn. Store byggeprosjekter ble gjennomført før frisleppet av bemanningsforetak, slik som for eksempel byggingen av ny hovedflyplass på Gardermoen, store plattformprosjekter i Nordsjøen og store industrianlegg som Mongstad og Kårstø.

Permitteringer kan virke belastende for den det angår, men har ulike fordeler. For det første beholder den permitterte sin tilknytning til arbeidsgiver, og som regel da også til forbundet sitt. Permitteringsregelverket har på mange måter fungert som et bindeverk for arbeid, og hindret at folk blir varig uten arbeid grunnet konjunktursvingninger. For det andre har også

¹¹ Strandli 2018.

¹² Ytrehus 2021.

arbeidsgiverne fordeler av permitteringsordningen. Når det kommer inn nye oppdrag, står de permitterte arbeiderne klare og kan begynne å jobbe på kort varsel. Som det viste seg under koronapandemien i 2020–2022, gikk mange oppsagte piloter av med pensjon eller over til andre jobber, og kom ikke tilbake da pandemien var over. Flyselskapene manglet da personale.¹³ Med permitteringer kunne denne situasjonen vært unngått eller mildnet.

I tider med nedbemanning og permitteringer skal situasjonen drøftes med de tillitsvalgte, før virksomheten går til slike drastiske skritt. I disse tilfeller er det kutyme at de tillitsvalgte kun snakker sine medlemmers sak, og at uorganiserte derfor må klare seg selv. Dette er enda en av årsakene til at mange søker inn i fagforbundene ved vanskelige tider.

Fagforeningsfiendtlighet

Fagbevegelsen ser også at ansatte i bemanningsforetak, men også i andre, vanlige foretak, mange ganger møter negative konsekvenser av faglig organisering. Det er særlig utsatte arbeidstakere, slik som unge arbeidstakere eller arbeidere med utenlandsk bakgrunn, som rapporterer om fagforeningsfiendtlighet til sine tillitsvalgte.¹⁴ Har en ansatt i et bemanningsforetak et utleieforhold med for eksempel 14 dagers varighet, hender det at oppdragsgiver ikke ønsker vedkommende tilbake dersom personen er fagorganisert eller stiller spørsmål ved HMS på arbeidstedet. Skjer det, er kanskje personen uten inntekt i noe tid, frem til bemanningsforetaket finner et nytt oppdrag for vedkommende. Enkelte fagorganiserte har også rapportert til sine tillitsvalgte at de ikke får de mest lukrative jobbene eller skiftene hvis de driver fagforeningsvirksomhet. Dessuten trenger man ikke si opp en «trøblete» ansatt i et bemanningsforetak, man kan bare slutte å gi vedkommende oppdrag.¹⁵

Utenlandske arbeidstakere

Det store innslaget av utenlandske arbeidstakere etter 2004 har også gitt utfordringer for LOs arbeid med å rekruttere og holde på medlemmer. Tidligere kom utenlandske arbeidstakere ofte fra naboland som Sverige,

¹³ Svendsen & Bach 2021.

¹⁴ Gullestad & Skårderud 2018.

¹⁵ Neumann 2018.

Danmark, England eller andre land som har en relativ lik kultur som Norge for organisering. Etter åpningen av det indre arbeidsmarkedet i 2004, fikk mange arbeidstakere fra land med andre fagforeningskulturer raskt lov til å søke arbeid i Norge. Mange arbeidstakere kom fra Øst-Europa der fagforeninger var en del av det autoritære styret. Derfor råder det stor skepsis mot fagforeninger hos arbeidstakere i disse land. I mange østeuropeiske land er organisasjonsgraden lav, og enkelte steder er fagforeninger uønsket. Dette gjør organiseringen av disse arbeidstakerne mer utfordrende i Norge. Tillitsvalgte har rapportert at utenlandske arbeidere «løper til skogs» når de blir kontaktet av dem, noe som igjen illustrerer de store kulturforskjellene.¹⁶

Østeuropeiske arbeidstakere er for øvrig bare en del av bildet. Mange – både bemanningsforetak og vanlige bedrifter – henter arbeidskraften fra land langt utenfor Schengen-området. Dette viste seg tydelig da norske myndigheter stengte grensene under koronapandemien 2020–2022. På grunn av stort press fra arbeidsgiversiden, bestemte myndighetene seg raskt for å åpne grensene igjen for arbeidsinnvandring fra EU/EØS-land. En del arbeidsgivere var imidlertid fortsatt ikke tilfreds, fordi «deres» arbeidere kom fra Sørøst-Asia (blant annet i landbruket). Når ansatte kommer fra slike fjerntliggende land, er det ofte enda vanskeligere å bygge bro til fagforeningskulturene. Språkbarrierer og hyppig utskifting av arbeidstakerne bidrar også til at LOs arbeid med å rekruttere og holde på medlemmer blir vanskelig.

Oppsummert gir bemanningsforetak utfordringer for både personer og den faglige organiseringen, grunnet korte kontrakter, lave stillingsbrøker, stort innslag av utenlandske arbeidere og gjennom bransjens iboende systematiske midlertidighet. Alle disse problemstillingene har vært og er en bekymring for LO.

Arbeidsgivers manglende respekt for tariffavtaler

En annen bekymringsfull trend som LO vil påpeke, er at store arbeidsgivere (som ikke utelukkende er bemanningsbyråer) i dag oftere enn før avviser ansattes ønske og krav om tariffavtale. Tidligere viste

¹⁶ Det finnes flere artikler om dette tema, bl.a. Tinholt 2015.

arbeidsgivere stor respekt for kravet om opprettelse av tariffavtale, og ansattes krav munnet stort sett ut i etablering av en avtale. I senere tid har noen få bedrifter motsatt seg dette kravet. Dette utløser i siste instans en konflikt på bedriften eller i konsernet. Slik har det i det siste blitt flere streiker for opprettelse av tariffavtale.

På vårparten 2018 fremmet EL og IT Forbundet, som er tilsluttet LO, et krav om opprettelse av en tariffavtale for Traftecs avdeling i Sør-Rogaland/Jæren. Traftec har hovedkontor i Froland, og er en del av konsernet Roadworks som har sin base i Grimstad, og på denne måten er eksemplet relevant for Agder. Traftec jobber stort sett for Statens vegvesen på flere steder i Norge med vedlikehold og drift av det elektriske anlegget langs veien. Oppgaver inkluderer alt fra veibelysning, trafikklys, pumpestasjoner og klimastasjoner til underganger og tunneller. Bransjen som selskapet tilhører er godt organisert. Over 70 prosent av alle elektrobeidrifter i Norge har tariffavtaler i dag. På denne måten hadde det ikke vært unaturlig at også Traftec Roadworks i Sør-Rogaland hadde inngått tariffavtale; særlig fordi det blant de 14 ansatte var 11 medlemmer av EL og IT Forbundet.

Virksomheten var ikke tilsluttet en arbeidsgiverorganisasjon (for eksempel NHO), og det ble derfor krevd opprettelse av en såkalt direkteoverenskomst (tilslutning til en eksisterende tariffavtale). Denne typen avtaler gjøres der hvor kun arbeidstakersiden er organisert. Bedriften nektet å imøtekomme kravet om tariffavtale. Dette førte til en meklings som heller ikke førte frem. Klubben gjorde dernest vedtak om å gå til streik, og 18. juni 2018 var streiken et faktum. Streiken varte til 30. april 2019, det vil si i 315 dager. I mellomtiden ble det fremmet tilsvarende krav for hele Traftec-konsernet. Til slutt ble det tegnet tariffavtale, og det er i dag over 50 medlemmer i bedriften.¹⁷

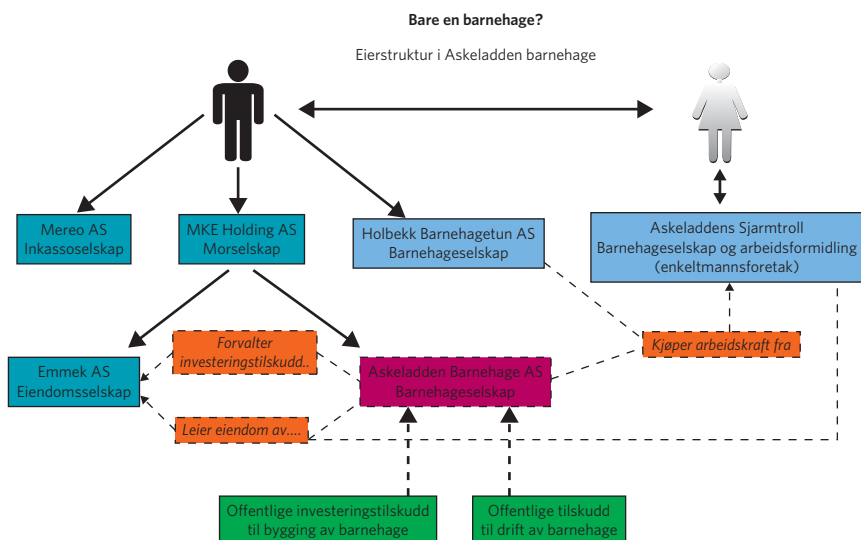
Eksemplet fra Traftec er ikke noe isolert eksempel. LO-forbundene EL og IT Forbundet, Fagforbundet, Norsk Nærings- og Nytelsesmiddelarbeiderforbund, Handel og Kontor og Norsk Transportarbeiderforbund (en del av Fellesforbundet fra juni 2019) er blant forbundene som har streiket de siste årene for å få på plass tariffavtaler. Dette er uvanlig for det norske arbeidslivet.

17 Traftec-streiken. Vigen & Kirknes 2019.

Kreative selskapsstrukturer

Både i Agder og landet ellers bruker både store, mellomstore og små foretak såkalte kreative selskapsstrukturer for å omgå faglig organisering. Storbedriften kan splitte opp virksomheten og samle alle organiserte arbeidstakere i et datterselskap. Deretter kan disse arbeidstakerne få en tariffavtale, og om og når det passer morselskapet, kan dette spesielle datterselskapet legges ned. Andre storselskaper oppretter lange kjeder med datterselskaper hvor de ansatte er et sted, mens eiendom, kapital, kunder og løvsøre er i andre selskaper. Skulle de ansatte da bli for «bry-somme» kan virksomheten de ansatte er tilsatt i nedlegges eller omstruktureres. Konkursryttere er også et kjent begrep i så måte.

Denne type selskapsstrukturer finnes i alle sektorer, og i Agder har dette blant annet kommet til syne i barnehagesektoren. Her har vi eksempler på at mange ansatte ikke er ansatt i selskapet som driver selve barnehagen, men i et av konsernets bemanningsforetak. I tillegg finnes gjerne et eiendomsselskap, inkasso-/regnskapsfirma, et selskap for drift og vedlikehold, i tillegg til morselskapet. Eksempelet fra Askeladden barnehage er hentet fra Grimstad, hvor barnehagekonsernet har sitt opphav.¹⁸

Illustrasjon: Sven Arne Lie.

¹⁸ Wathne & Jensen 2010.

Uoversiktlige strukturer som dette byr naturlig nok på utfordringer for organiseringen. Hvordan er ansvarsforholdene? Hvem er sjefen min? Hvem sitter på pengene? Samtidig kan morselskapet kanalisere alle overskudd til selskaper hvor det ikke er ansatte, for eksempel gjennom høy husleie som barnehagen betaler til en annen av morselskapets datterbedrifter som eier barnehagens bygninger; fakturering av administrative tjenester fra et annet datterselskap med mer. Lokale lønnsforhandlinger kan da bli vanskelige eller umulige når overskudd kanaliseres til selskap uten ansatte.

Fagforeningsknuising

I motsetning til de kreative selskapsstrukturene, er fagforeningsknuising et tradisjonelt virkemiddel bedriftseiere brukte særlig i tiden før andre verdenskrig, som ble lagt bort i etterkrigstiden og som har blitt hentet frem igjen i de siste årtier. Enkelte bedrifter bruker store krefter på å nedkjempe organisering på arbeidsplassen. Dette kan blant annet gjøres ved at bedriften ikke tilsetter eller kvitter seg med arbeidstakere som er fagorganisert, eller ikke respekterer ansattrepresentanter. Dette er ikke lovlig, men forekommer likevel. Mest kjent fra de siste årene er det ungarske flyselskapet Wizz Air som opererer flyvninger til og fra Norge, og som i oktober 2020 tok til å tilby innenriksflyvninger også. Fagforeningsfiendtligheten foregikk så utilsørt at flere offentlige organer oppfordret sine ansatte til å boikotte selskapet, det vil si til ikke å fly med Wizz Air. Agder fylkeskommune var blant disse offentlige organene, og ble i 2021 stevnet av det ungarske lavprisselskapet for ulovlig boikott. Agder tingrett avviste imidlertid Wizz Airs søksmål mot Agder fylkeskommune, og flyselskapet måtte betale fylkeskommunens saksomkostninger på mer enn 300 000 kroner.¹⁹

Andre bedrifter har mer skjulte fremgangsmåter. Den siste tiden har vi sett eksempler på at bedrifter belønner uorganiserte økonomisk. I 2021 valgte ansatte ved elleve varehus i Elkjøp-kjeden å organisere seg og kreve tariffavtale med bedriften. Det fikk de, men bedriften nektet dem å delta i månedsbonus-programmet. Det vil si at de, i motsetning til ansatte som

19 Johansen & NTB 2021.

ikke var fagorganisert, ikke fikk utbetalt månedlig bonus.²⁰ Dette føre til en åpen konflikt som fikk mye medieoppmerksomhet. LO-forbundet Handel og Kontor tok fatt i saken, og resultatet ble at alle ansatte nå skal ha like vilkår i Elkjøp. Elkjøp hadde for øvrig også prøvd seg på direkte fagforeningsknusing to år tidligere, da kjeden sa opp 40 fagorganiserte på Nedre Romerike. Disse gikk til sak, og Elkjøp tapte på alle punkter. Oppsigelsene var ulovlige. Selskapet måtte ta de oppsagte tilbake og betale for tapte lønnsutgifter, samt betale oppreisning til de oppsagte og deres saksomkostninger.²¹

Fremmedord gir fremmede rettigheter (prekarisering)

Digital utvikling gir mulighet for nye tjenestetilbud og nye former for handel. Implisitt betyr dette også en endring i måten en gruppe mennesker tjener til sitt levebrød. Det mest kjente eksemplet er nok Ubers innmarsj i arbeidslivet. Her har det lenge versert diskusjoner i mange land om hvorvidt dette er et drosjeselskap eller kun en formidlingstjeneste for oppdrag. Defineres Uber som et drosjeselskap, kan selskapet omfattes av de tariffavtaler som finnes for bransjen, og sjåførene kan få en viss trygghet for inntekt og arbeidsforholdene. Videre vil det også utløse krav til sikkerhet, kompetanse, utstyr og løyve for flåten av biler dersom selskapet blir kategorisert som drosjeselskap. Denne diskusjonen har ført til at selskapet har blitt utestengt fra flere land, med argumentasjon om at det drives «pirat-drosje-virksomhet».

De ansattes mulighet til organisering har også vært utfordrende da det ikke har vært avklart om vedkommende er ansatt av selskapet eller opererer som selvstendig næringsdrivende. Uber har også en historie i USA for å arbeide mot arbeidstakeres mulighet for organisering og fast ansettelse, blant annet gjennom å bruke enorme summer på å drive lobbyvirksomhet for nettopp dette. Noe som ble veldig tydelig under folkeavstemmingen i California 3. november 2020, da Uber og transportselskapet Lyft brukte nesten 2 milliarder norske kroner for å påvirke resultatet, noe de også klarte.²² I Europa har Uber møtt betydelig motstand. I 2017 kunngjorde

²⁰ Moe et al. 2021; NTB 2021; Wig 2021.

²¹ Ytrehus 2019.

²² Ytrehus 2020.

EU-domstolen at Uber representerer en transporttjeneste og dermed skal følge forskriftene for drosjer. EU-landene fikk også rett til å fjerne tjenester som Uber uten å varsle Brussel. Selskapet var deretter ute av Norge fra 2017 til 2020. Men i 2020 vedtok Solberg-regjeringen en ny drosjelov, som gjorde at Uber igjen startet virksomhet med ordinære biler.

Budtjenester er også en populær del av den nye plattformøkonomien. Foodora og Wolt er eksempler på tjenester som bringer mat fra et kjøkken og hjem til kunden. Prinsippet er at du kan bestille mat ved en rekke restauranter, før et sykkelbud deretter transporterer bestillingen til din lokasjon. Bestilling og betaling foregår over en digital plattform.

Foodora var ved lansering svært populær i Oslo. Kort tid etter lansering startet nok en gang diskusjonen omkring de ansattes rettigheter. Defineres ikke en som henter en vare og bringer den til kunde, som et bud? Fagbevegelsens tolking var klar. Dette var å regne som sykkelbud, og de skulle ha muligheten til å organisere seg på linje med andre bud. Dette kulminerte i en streik for å få opprettet tariffavtale den 20. august 2019. Da gikk 102 av Foodoras sykkelbud i Oslo til streik. Streiken ble kalt «Rosastreiken»²³ og har vekket internasjonal oppmerksomhet for den faglige kampen. Streiken fikk stor sympati, og antallet fagorganiserte vokste raskt. På kort tid var over 250 sykkelbud i Oslo og Trondheim omfattet av streiken. Streiken varte i over en måned. Resultatet var en lønnsøkning og kompensasjon for at sykkelbudene selv må holde sykkel, mobiltelefon og klær som benyttes i arbeidet. Det ble også gitt et vintertillegg, og de ansatte er også omfattet av ordningen for avtalefestet pensjon. Forbundsleder i Fellesforbundet, Jørn Eggum, sa følgende da tariffavtalen var et faktum: «At Foodora signerer en tariffavtale setter en helt ny og viktig standard i fremtidens arbeidsliv.»²⁴ På denne måten viste streiken at det er mulig å organisere mennesker som har en «app som sjef».²⁵

Agder er ikke noe unntak hva angår tilbydere av tjenester over forskjellige plattformer. Vi har også i nyere tid sett at selskaper som Ridel har vunnet transportoppdrag for Agder fylkeskommune. For fagbevegelsens arbeid med rekruttering og organisering av arbeidstakere har

23 Informasjon om Rosastreiken: Lekve 2021.

24 Haugan et al. 2019.

25 Alsos et al. 2017.

hovedpoenget vært å tydeliggjøre arbeidsgiveransvaret i en plattformbasert økonomi.²⁶

Avslutning

Fagbevegelsen er en robust bevegelse som alltid er beredt for dårlige tider. Medlemsantallet går ned i økonomisk rolige tider, men når utsiktene blir utrygge, velger flere å melde seg inn i et LO-forbund. Ved konflikter i arbeidslivet, samfunnsverbyggende konflikter, resesjoner, kriser og generell utrygghet, søker folk trygghet i fagbevegelsens fellesskap. Både ulikhet og utrygghet forener. Dette kan på mange måter virke som kapitalens paradoks i Norge. Blir fordelingen av overskuddet feil, vil organisasjonsgraden øke og kampkraften bli større. Øker ulikheten i samfunnet skjer det samme. På mange måter vil dette bidra til å holde balansen mellom alle interessenter i et integrert trepartssamarbeid, hvor stat, arbeidstaker og arbeidsgiver skal fremstå som tre likeverdige parter, med samme tyngde og innflytelse. Dette forutsetter at den faglige organiseringen klarer å opprettholde medlemstall og styrke i forbundene. Uten dette vil det ikke være likevekt mellom partene i den norske modellen.

Den faglige organiseringen handler om mer enn arbeidsstedet, og kampen for en rettferdig hverdag må sikres også for fremtiden. Nøkkelen her ligger i fortsatt vekst i medlemstall. Det finnes ingen sluttdato eller et endelig mål for organiseringen. Den skal være her så lenge vi er her. Eller for å si det med et sitat fra Per Fugelli: «Velferdsstaten ble ikke gitt oss i gave, den var et krigsbytte.»²⁷

Referanser

Agder fylkeskommune. (u.å.). *Bedre levekår på Agder*. Hentet 6. oktober 2022 fra <https://agderfk.no/vare-tjenester/folkehelse-levekar-og-likestilling/bedre-levekar-pa-agder/>

²⁶ Hovedpoenget med plattformøkonomien er å tydeliggjøre arbeidsgiveransvaret, understreker Alsos et al. 2017.

²⁷ Sitert hos Harsvik 2020.

- Alsos, K., Jesnes, K., Øistad, B. S. & Nesheim, T. (2017). *Når sjefen er en app* (Fafo-rapport 2017:41). <https://www.fafo.no/zoo-publikasjoner/fafo-rapporter/nar-sjefen-er-en-app-2>
- Bergh, T. (Red.). (2010). *Avtalt spill: 75 år: Hovedavtalen LO-NHO*. Næringslivets Hovedorganisasjon.
- Fangen, K. (2004). *Deltagende observasjon*. Fagbokforlaget.
- Gabrielsen, H. C. (2017, 9. september). *Godt samspill bygger på tillit*. Agenda magasin. <https://agendamagasin.no/debatt/godt-samspill-bygger-tillit/>
- Gullestad, F. H. & Skårderud, J. R. (2018, 5. februar). Redde for å organisere seg. *Klassekampen*. <https://klassekampen.no/utgave/2018-02-05/redde-for-a-organisere-seg>
- Haraldsen, I. (2019). *Den norske tilliten: en bokhistorie. En studie av Einar Gerhardsens Tillitsmannen* [Masteroppgave, Universitetet i Oslo]. DUO vitenarkiv. <https://www.duo.uio.no/handle/10852/70502>
- Harsvik, W. (2020, 22. desember). *Når staten svikter*. Agenda magasin. <https://agendamagasin.no/debatt/nar-staten-svikter/>
- Haugan, B., Myrvang, S. E. & Bjørntvedt, H. (2019, 27. september). Foodora-streiken er over: Signerer tariffavtale. VG. <https://www.vg.no/nyheter/i/wPXWq1/foodora-streiken-er-over-signerer-tariffavtale>
- Johansen, E. & NTB. (2021, 7. oktober). *Wizz Air tapte rettssak mot Agder fylkeskommune*. E24. <https://e24.no/naeringsliv/i/8QE2dd/wizz-air-tapte-rettssak-mot-agder-fylkeskommune>
- Kommunal- og distriktsdepartementet. (2021, 5. mai). Regionale utviklingstrekk 2021 (kap. 8). <https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/regionale-utviklingstrekk-2021/id2847260/?ch=8>
- Lekve, I. (2021). *Streik. – Eller hemmeligheten bak den norske modellen*. Manifest.
- Moe, S., Nilsen, A. A. & NTB. (2021, 4. oktober). *Elkjøp snur og gir ansatte like lønns- og bonusordninger*. E24. <https://e24.no/naeringsliv/i/8QEkmd/elkjoep-snur-og-gir-ansatte-like-loenns-og-bonusordninger>
- Nergaard, K. (2020, 10. november). *Antall fagorganiserte og organisasjonsgrad i Norge*. Arbeidslivet.no. <https://www.arbeidslivet.no/Lonn/Fagorganisering/Antall-fagorganiserte-og-organisasjonsgrad-i-Norge/>
- Neumann, C. (2018, 3. april). *Fagforeningsansatte trues på livet og skremmes til taushet*. NRK. <https://www.nrk.no/osloogviken/fagforeningsansatte-trues-pa-livet-og-skremmes-til-taushet-1.13969522>
- Normann, T. M. & Hetland, A. (2021, 29. november). *Unge som faller utenfor og deres inntektsutvikling*. Statistisk sentralbyrå. <https://www.ssb.no/inntekt-og-forbruk/inntekt-og-formue/artikler/unge-som-faller-utenfor-og-deres-inntektsutvikling>
- NOU 2010: 1. *Medvirkning og medbestemmelse i arbeidslivet*. Arbeids- og inkluderingsdepartementet. <https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/NOU-2010-01/id597723/>

- NTB. (2021, 12. august). *Fagorganiserte Elkjøp-ansatte får ikke månedsbonus*. HK24. <https://hk-nytt.no/nyheter/fagorganiserte-elkjopansatte-far-ikke-manedsbonus-6.40.810079.421fcb2345>
- Stokke, T. A., Nergaard, K. & Evju, S. (2013). *Det kollektive arbeidslivet. Organisasjoner, tariffavtaler og lønnsoppgjør* (2. utg.). Universitetsforlaget.
- Strandli, A. (2018, 4. januar). Måling: Flertall mot vikarbyråer. *Finansavisen*. <https://www.finansavisen.no/nyheter/jobbb-karriere/2018/01/maaling-flertall-mot-vikarbyraeer>
- Svensden, M. & Bach, D. (2021, 14. juli). *SAS kansellerte flyvninger på grunn av pilotmangel*. E24. https://e24.no/naeringsliv/i/O309Q3/sas-kansellerte-flyvninger-paa-grunn-av-pilotmangel?utm_source=kopierlink&utm_content=deleknapp&utm_campaign=bunn
- Tinholt, D. (2015, 5. mars). Stakk til skogs da han ble oppdaget. *Telemark Arbeiderbladet*. <https://www.ta.no/hytter/hyttemarkedet/arbeidstilsynet/stakk-til-skogs-da-han-ble-oppdaget/s/5-50-46670>
- Viggen, K. & Kirknes, L. M. (2019, 6. mai). *De kjempet for tariffavtale i Traftec. her er hele historien*. Fri Fagbevegelse. <https://frifagbevegelse.no/anbefaling/de-kjempet-i-315-dager-for-tariffavtale-i-traftec-her-er-hele-historien-6.469.626469.8168fce05e>
- Wathne, M. & Jenssen, K.-S. (2010). Still krav – ikke la millionærer leke butikk i barnehagen. *Oss tillitsvalgte*, (8), 4–5.
- Wig, K. (2021, 13. august). *Elkjøp refses etter bonusavsløring: – Helt vanvittig*. E24. <https://e24.no/naeringsliv/i/Rr1alr/elkjoep-refses-etter-bonusavsloring-helt-vanvittig>
- Ytrehus, T. (2019, 21. juli). *Elkjøp sa opp 40 tilsette etter at dei fekk tariffavtale. Det var ulovleg, slår retten fast*. Fri Fagbevegelse. <https://frifagbevegelse.no/nyheter/elkjop-sa-opp-40-tilsette-etter-at-dei-fekk-tariffavtale-det-var-ulovleg-slar-retten-fast-6.158.639850.951a5f948a>
- Ytrehus, T. (2020, 23. november). *Uber & Co. satset milliarder på å knuse arbeidstakernes rettigheter – og vant*. Fri Fagbevegelse. <https://frifagbevegelse.no/magasinet-for-fagorganiserte/uber--co-satset-milliarder-pa-a-knuse-arbeidstakernes-rettigheter--og-vant-6.158.742892.79687d5eod>
- Ytrehus, T. (2021, 4. september). *Stortingsvalget 2021: Hva vil partiene gjøre med bemanningsbransjen? Her er svarene*. Fri fagbevegelse. <https://frifagbevegelse.no/magasinet-for-fagorganiserte/hva-vil-partiene-gjore-med-bemanningsbransjen-her-er-svarene-6.158.811818.0e2ea6425f>

KNUT DØRUM

KARL RAGNAR GJERTSEN

ALF KJETIL IGLAND

FRANK MEYER

HARALD RINDE

BJØRG SELAND

DAGFINN H. SVANØE

MARIANNE TØNNESEN

Agder var og er et viktig industri- og arbeiderfylke. Var det ikke i Arendal at Det norske Arbeiderpartiet ble stiftet? Er det ikke slik at en rekke taleføre agitatorer, ideologer og strateger kommer fra Sørlandet? Går det ikke gjetord om at Kristiansand er det nye Houston? Denne boka vil bidra til å hente fram fra glemselen arbeid, arbeiderne og arbeiderbevegelsen på Agder. Åtte forfattere tar oss med gjennom arbeidslivet på Sørlandet mellom 1500 og 2020.

Historia om industrielt arbeid på Sørlandet er stolt og variert: Det var skipsbygging og jernverksdrift, dampmaskiner og mekaniske verksteder, tekstilindustri, bryggerier og bakerier før 1900. Omkring århundreskiftet fikk landsdelens store arbeidsplasser innen treforedlingen og den elektrometallurgiske industrien. På 1900-tallet ble disse supplert med mange små og mellomstore bedrifter. Og i den seneste tida kom enda en tilvekst, med industrielt arbeid i fartøysbygging og oljeindustrien.

Denne antologien tar for seg historia om arbeid, arbeidere og arbeiderbevegelsen og dreier seg også om utfordringer, konflikter og samarbeid. Som flere av bidragene i boka viser, hendte det at Sørlandets underklasse tok kraftig til motmæle mot øvrighet og arbeidsgivere.

Arbeid, arbeidere og arbeiderbevegelse på Agder har ikke bare ei fortid, men også ei samtid. To av bidragene kaster lys på dagsaktuelle emner som arbeidsmigrasjon inn og ut av Agder, nyliberalismen og fagforeningsarbeid på Agder.

Boka er aktuell for både forskere og lekfolk, ikke minst fra arbeiderbevegelsen, fra Agder og andre landsdeler.

FRANK MEYER er dr.phil. og dr.art., historiker og forsker ved Næs Jernverksmuseum.

ISBN 978-82-02-79081-3

9 788202 790813

www.cda.no